tarih ve toplum

aylık ansiklopedik dergi

HAÇLI SEFERLERİ'NİN İLANI

1760'LARDA MARDİN VE DİYARBAKIR

KAFKASYA DAĞLILARI

HALK PARTİSİ

FATİH DARÜŞŞİFÂSI'NDA TIP EĞİTİMİ

EK: KONYA PANORAMASI

İLETİŞİM YAYINLARI 161
MAYIS 1997 • CİLT 27 • SAYI
KDV DAHİL 300.000.- TL

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
MAYIS 1997 • CİLT 27 • SAYI 161

5 *Osman Kafadar-Faruk Öztürk*
Tüccarzâde Hilmi ve "Avrupalılaşmak"

11 *Nazan Kuloğlu*
Bir Şairin Şiirinde Bir Devrin Panoraması

14 *Tunca Varış*
Dialarla 27 Mayıs

19 *Mehmet Emin İlhan*
İzmir'de Avusturya Boykotajı

27 *B. Bülent Can*
Haçlı Seferlerinin İlânı

35 *Ayten Altıntaş*
Fatih Darüşşifası'nda Tıp Eğitimi Yapılıyor muydu?

40 YARIŞMA VE SERGİ
Fest ile *Tarih ve Toplum* Dia Yarışması

41 *İlhan Pınar*
Karsten Niebuhr'un gözüyle 1760'larda Mardin ve Diyarbakır

46 *Helge Peukert*
Göçmen Alman Bilimadamları Türkiye'de: Boğazda Bir Kürsü

49 *M. Aydın Turan*
Kafkasya Dağlıları Halk Partisi-I

58 KİTABİYAT
Mehmet Saray
"İstanbul Üniversitesi Tarih" üzerine yapılan "eleştiri" ve İbnî Tenkid
Ali İhsan Aksamaz
"Lazların Tarihi" Üzerine

KAPAK: Haçlı Seferleriyle ilgili çeşitli resimlerden kolaj
ARKA KAPAK: Sedat Simavi Çizgileriyle Ömer Seyfettin **(Nuri Akbayar Koleksiyonu)**

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Yine birbirine eklenmiş bayram günleri nedeniyle tatili bol bir ayı geride bıraktık. Artık önümüz yaz; hoş özellikle İstanbul'da karpuz kabuğu ile yarışılacak bir deniz kalmadı ama yine de güzel günler bekliyor bizleri, bir de o insanı bunaltan eyyam-ı bahur olmasa... Eskiden Bâbıâli yazarları, yazı karşılarken daha umutluydu. Kupon, promosoyon gibi dertleri olmadığı için okurlarından istekleri de çok daha mütevaziydi. Bakın, bir dönemin tarih dergiciliğine ve yayıncılığına damgasını vurmuş Server İskit kırkdört yıl önce *Resimli Tarih Mecmuası*'nın bir sayısının sunuş yazısında neler yazmış: "Resimli Tarih Mecmuası'nın *yir mi bin* (abç.) devamlı okuyucusundan; onu yaz günleri için kendi yakınlarına da tavsiye ederek fayda şümulünün genişlemesine yardım etmesini bekleriz."

Doğrusu bir yayıncı olarak, yirmibin okura şu yaklaşan yaz günlerinde aynı tavsiyeyi ben de yapmak isterdim. Oysa şimdi durum çok farklı ama bunca yıldan sonra geldiğimiz noktada yine de umutlu olmak ve vefalı okurlarımıza teşekkür etmek boynumuzun borcu, özellikle *Tarih ve Toplum*'u onüç yıldır yaşattıkları için...

Bu sayımızda yine ilginizi çekecek yazılar var: Ankara'dan Osman Kafadar ile Faruk Öztürk yayıncılık tarihimizde Ahmet Ihsan, Ahmet Cevdet gibi isimlerin yanında birçok 'ilk'e imza atan, Bâbıâli Caddesi'nde "Kitaphâne-i İslâm" adıyla yayınevi kuran Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıraçan'ı ve onun "Avrupalılaşmak" adlı eserini inceliyorlar. Bu sayıda başlayan ve birkaç sayı devam edecek olan Berlin'den Bülent Can'ın yazısının konusu ise ilki dokuzyüz yıl önce gerçekleşen Haçlı Seferleri. Haçlı Seferleri'nin ilânı ile ilgili nedenleri zengin kaynaklara dayanarak sunan Can, Birinci Haçlı Seferi'nin düzenlenmesindeki etkenleri dönemin koşulları ile birlikte açıklıyor. Bir süre önce yayımladığımız Şule Sevinç Kişi'nin 1908'deki Avusturya mallarını boykot eylemi ile ilgili yazısından sonra bu kez de yine İzmir'den Mehmet Emin İlhan, aynı konuyu daha geniş kapsamlı bir biçim de ele alıyor. Bilindiği gibi Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakına karşı yapılan ve başarılı da olan eylemde katılım büyük olmuş, halk fesi takanların başından feslerini zorla çıkartmıştı. Bir süredir tıp tarihi ile ilgili yazıları okuyamadığınız *Tarih ve Toplum*'da bu ay Cerrahpaşa'dan Prof. Ayten Altıntaş'ın yazısını sunuyoruz. Altıntaş yazısında tıp tarihi araştırmaları alanında tartışma konusu olan Fatih Darüşşifası'ndaki tıp eğitimi ile ilgili belgeleri değerlendirerek, tartışmaya yeni açılımlar getiriyor. Bu sayımızın ilgi çekici bir yazısı da Muğla'dan Nazan Kuloğlu'nun. Kuloğlu, bir mesnevi şairi olarak bilinen Nev'i-zade Atayi' nin şiirinden kalkarak şairin yaşadığı devrin panoramasını çiziyor. Diğer bir önemli yazımız da daha önceki makalesinden tanıdığınız M. Aydın Turan'ın. Turan, Ekim Devrimi'nden sonra Kırım'dan, Kafkasya'dan, Ural ve İdil ile Orta Asya'nın bazı bölgelerinden kaçarak biraraya gelmiş mültecilerin oluşturmuş olduğu Promethe Hareketi içinde Kuzey Kafkasya mültecilerinin kurmuş olduğu Kafkasya Dağlıları Halk Partisi'ni inceliyor. Çok zengin kaynaklara dayanan ve bizde çok az bilinen bu konudaki yazının ikinci bölümünü de gelecek sayıda yayımlayacağız.

Son olarak Trabzon'la ilgili bir seyahatnameyi aktaran İzmir'den İlhan Pınar dostumuz bu kez de, Arabistan coğrafyası üzerine ilk araştırmaları yapan Karsten Niebuhr'un 1760'lardaki Mardin ve Diyarbakır üzerine izlenimlerini yazıyor. Bu sayımızda bir de çevirimiz var. Helge Peukert'in savaş öncesinde Türkiye'ye göçen Alman bilimadamlarıyla ilgili "Boğaz'da Bir Kürsü" başlıklı yazısını Konya'dan sayın Muallâ Öztürk çevirdi. Efemera Köşesi'nde ise Tunca Varış koleksiyonundan yine ilgi çekici bir 27 Mayıs Belgeseli sunuyor.

Bu sayımızda FEST'le birlikte düzenlediğimiz dia yarışmasında derece alan ilk üç diayı renkli sayfamıza koyduk. Bir süre önce Kıbrıs'ta bir tertip sonucunda öldürülen gazeteci Kutlu Adalı'nın anısına düzenlenen yarışmada ödül alanları ayrıca kutluyoruz. Kitabiyat sayfalarımızda ise geçen sayımızda kitabı hakkında bir eleştiri yazan Emre Dölen'e sayın Mehmet Saray'ın bir cevabı ile Ali İhsan Aksamaz'ın kitap değerlendirmesi yeralmakta. İlgiyle karşılanan panoramalara bu sayı bir yenisini ekliyoruz. 30'lu yılların Konya'sını Alâeddin tepesinden gösteren bu panoramayı bu kez çok uzun olduğu için iki parça vermek zorunda kaldık. Bilhassa Konya'lı okurlarımızın duvarlarını süsleyeceğine inanıyoruz. Haziran sayısında buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

Söz Tükenince

Özkan Eroğlu'nun *Tarih ve Toplum* dergisinin Nisan 1997 tarihli 160. sayısında, kendisinin daha önce kaleme almış olduğu "Altın Kapıda Buluşma" başlıklı yazısına getirdiğim bütünüyle teknik, konuya yönelik eleştirilere verdiği "cevap"; başlık tasarımından kullandığı biçimin aşağılayıcı düzeyi (bu sözcük bile belli bir "yeri" tanımlıyor!), son derece bireyselleştirilmiş ipe sapa gelmez suçlamaları ile daha en başta, en azından kendi açımdan içinde yer alamayacağım bir platformu belirliyor. Bu açıdan Sayın Editör'ün "kişileri rencide etmesi kaygısının" bu açıklama (bu bir yanıt değil; çünkü artık bir yanıt ancak aynı biçim ve düzeysizlikle verilebilir!) için geçerli olmadığını; zaten bir olgu (içerik) ile bir yöntemin (ikonoloji) hâlâ farkında olamayan,giderek okuduğunu bile anlamamış olan bir kişiyle teknik bağlamda sağlıklı bir tartışma yürütmenin olanaksızlaştığını belirtmeye bilmem gerek var mı? Bu açıdan büyük bir öfke ve kin selinin (bunun nedenleri şahsın "çok iyi tanıdığı ve bildiği çevre" tarafından az çok tahmin edilebilir; ancak bunu *Tarih ve Toplum* platformunda bireyselleştirip dile getirmenin hiçbir anlamı yoktur!) getirmiş olduğu suçlama ve hakaretlere, bir başka frekanstan nasıl yanıt verilebilir ki? Wittgenstein *Tractatus*'te boşuna "Dilimin sınırları dünyamın sınırlarını belirler" yazmamıştı. Bu bağlamda olay bir kişilik ve insanlık kumaşı sorunudur!

Asıl üzüldüğüm nokta, "kişileri rencide etmemesini" dileyen Sayın Aral'ın başında bulunduğu *Tarih ve Toplum*'un "değerli" sayfalarının bu kadar bireyselleştirilmiş, giderek öfke ve kin kustuğu çevreye (bu arada "tanıma" ve "bilme" durumu karşılıklı) yönelip kitleselleştirilerek bütün terbiye sınırlarını aşan suçlamalarla "harcanmış" olmasıdır (Yanlış anlaşılmasın, her türlü teknik tartışmaya açıktım. Artık değilim; çünkü hem okuduğunu anlamayan hem de düzeysizliği biçim edinmiş bir figürle istemeden karşı karşıya kalmış bulunuyorum!).

Victor Hugo *Notre Dame de Paris*'de sırasıyla kitap ve inşa edileni kastederek şöyle der: *Bu onu yok edecek!* Hugo'nun bu dilek-kehanetini olumsuzlaştırarak şöyle dönüştürebiliriz: Bu düzey, sağlıklı bir tartışma ortamını yok ediyor ve *söz tükeniyor.*

Uşun TÜKEL/İSTANBUL

Nasreddin Hoca ve Kurnaz Peter

Tarih ve Toplum dergisinin Temmuz 1996 tarihli 151. sayısında "Nasreddin Hoca - Kurnaz Peter" başlıklı bir makalesi yayınlanan Türker Acaroğlu, bu konuda değerli bir araştırması bulunan Bulgar halkbilimci sayın Veliçko Vılçev'den bir teşekkür mektubu almıştır. Bu ilginç mektubun Türkçe çevirisini yayınlıyoruz:

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
MAYIS 1997
CİLT 27 • SAYI 161
ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
KURUCUSU
Murat Belge
SAHİBİ
Tuğrul Paşaoğlu
YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral
YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Feza Kürkçüoğlu
YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Emre Dölen, Ekrem Işın, E. Nedret İşli, M. Sabri Koz, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman, Turgut Kut, Orhan Koloğlu,

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Martin van Bruinessen,Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA **Çiğdem Dilbaz**
DÜZELTİ **Sait Kızılırmak**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ebru Grafik**
Tel. 526 01 13 - 520 85 21
BASKI **Sena Ofset**
DAĞITIM **BİRYAY Birleşik Dağıtım A.Ş.**

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400
Tel. (0.212) 516 22 60 Fax: 516 12 58
E-MAIL: iletisim@planet.com.tr.

ANKARA Selanik Cad. No: 64/11 Yenişehir 06640 Tel. (0.312) 425 36 00 - 4252071

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak
Tel: (0.232) 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 3.300.000.- TL
6 aylık: 1.650.000.- TL

Avrupa-Ortadoğu 70 $/yıl
Amerika 80 $/yıl
Avustralya 85 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 300.000.- TL

OKURLARDAN MEKTUP

Sofya, 10 Şubat 1997

Sayın Bay Türker Acaroğlu

İlkönce yeni yılınızı (1997) kutlar, size sağlık, mutluluk ve değerli araştırmacılık faaliyetinizde başarılar dilerim. Şimdi de tamamlanmamış bir sorun üzerinde çalıştığınıza hiç kuşkum yok.

Tarih ve Toplum dergisi ile *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*'nda çıkan yazılarınıza içten teşekkürlerimi sunmada çok geciktiğim için hemen özür dilerim. Onları alır almaz bunu yapmak isterdim ama çeşitli nedenler buna engel oldu. İlginç yeni materyaller bulduğum, önmli sorunları içeren Ivan Vazov üzerine kitabımı tamamlamak üzereyim. Biricik kızımızın ağır ve erken ölümünü yaşadık. Öksüz kalan torunumuzu evlât edindik, ancak geçen yıl bir araba kazasına uğradı, bir mucize kabilinden sağ kalabildi. Tam bu sırada, UNESCO tarafından düzenlenen Nasreddin Hoca'nın 700. yıldönümü bilimsel sempozyumuna katılmam için bir öneri aldım. Bunu reddemezdim, çünkü Nasreddin Hoca ile Kurnaz Peter üzerine araştırmalarım sırasında, bu sorunlara çok zaman ve gücümü ayırmıştım. Kitabım basılana dek yaklaşık yirmi yıl çalışmış, bu süre içinde yalnız 15 gün izin alabilmiştim. Gerçek bir hevesle çalıştım, çünkü halk fıkralarındaki güldürü ve yergi sorunlarının büyük ölçüde bir genel insanlık sorunu olduğunu düşünüyordum.

Sempozyum sırasında, bu düşüncenin doğruluğuna bir kez daha inandım Bana övgüler yağdırıldı: Nasreddin Hoca'nın yıldönümü benim için de bir "jübile" imiş; çünkü Ankara ve İstanbul'da olduğu gibi, Sofya'da da iyi, yararlı, olumlu değerlendirmeler yapılmış... Yıllar önce, Varşova'daki Bulgar Kitap Sergisi'nde, kitabımın [İngilizce ve Rusça] özetlerinden içeriğini öğrenen Avrupalı bilginler, böyle bir yapıtın İngilizce, Fransızca ya da Almanca çevirisinin yayımlanması gerektiğini söylemişlerdi. Şimdi, kitabımın son zamanda değerinin kabullenilmesiyle birlikte, Türkçeye çevrilip İstanbul'da yayımlanırsa, en iyi biçimde kabul görüp başarı kazanacağını sanıyorum.

Sofya'daki karşılaşmamızda böyle bir düşünce ileri sürdüğünüzü anımsıyorum. Düşünceniz değişmemişse, bugün de geç olmadığını sanırım. Araştırmam değerinden hiçbir şey yitirmediği gibi, bilimsel değeri üzerine yeni yeni pekiştirmeler kazanmıştır. Onun için sizden rica etmek isterdim: acaba, Türkiye'de bu iş gerçekleşebilir mi? Bana bildirir misiniz? Elimde yeni materyaller bulunduğu için, kitabın yeni bir basımını hazırlıyorum, ama bizde, hele yakın zamanda sanmam ki, bu iş gerçekleşsin. Yeni materyalli, bu oylumdaki makalemin *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*'nda ya da başka bir dergide yayınlanabileceğini sanırmısınız? Bu konuda da bana bilgi verirseniz, size teşekkür borcum olur. "Nasreddin Hoca" gazetemizi almış olmalısınız. Sempozyum bildirilerini kapsayan kitabı da alacaksınız. Şimdi size çok değer verdiğim Pertev Naili Boratav'a adanan makalemi gönderiyorum. bildiğiniz gibi, İndiana'da (ABD) yapılan jübilesine bilimsel bir bildiriyle benim de katılmam istenilmişti. Özel selamlarımı ve iy dileklerimi kabul etmenizi dilerim.

Veliçko VILÇEV

İletişim'den

CEMİL MERİÇ

Mağaradakiler

Bu *Ülke*'nin müstağriplerinden, münzevî aydınlarından ve *Umrandan Uygarlığa*'n araftakilerinden sonra şimdi de karşımızda *Mağaradakiler* var. Aslında mağaradak rin pek azı. "Önce kişiler, sonra mefhumlar, sonra fotoğrafların asılları"... "Çarpık, güd ve yerine oturmamış düşüncemizin kurşun kalemle çizilmiş bir taslağı". Cemil Meriç ese şu satırlarla sunuyor okuyucusuna: "İnsanlık aynı sefil putlara tapan bir şaşkınlar kafilesi. kikatte mağaranın içi de, dışı da bir. 150 yıldır bir gölgeler âleminde yaşıyoruz." Kitap, di insanından kopan aydının trajedisi. Amacı yeraltı mağarasına bir parça aydınlık getirme

"Kitap İhtiyaçtır" İletişim Yayınları

DAĞITIM: PİA. İstanbul Klodfarer Caddesi, Binbirdirek Sokak, İletişim Han 7/8-1. 34400 Cağaloğlu Tel. (212) 638 55 45 - 638 55 71 - 638 55 75 • Faks: (212) 517 71 57 - 58 PİA. Ankara Selanik Caddesi 72, 06640 Yenişehir Tel. (312) 417 78 35 • Faks: (312) 425 06 82 PİA. İzmir 859 Sokak, Saray Işhanı 1/8, 35250 Konak Tel. (232) 483 10 40 • Faks: (232) 484 46 65

Cumhuriyet Nesillerinin Unuttuğu Bir Aydın

Tüccarzâde Hilmi ve "Avrupalılaşmak"

OSMAN KAFADAR - FARUK ÖZTÜRK

Romanya'nın Tuna deltası yakınlarındaki Tulça kasabasında 1876 yılında doğan Tüccarzâde İbrahim Hilmi (Çığıraçan) 1883 yılında ailesiyle birlikte İstanbul'a göç ederek ilköğrenimini burada tamamlar.[1] Ekonomik sıkıntılar nedeniyle okul eğitiminden meslek hayatına geçen İ. Hilmi, ilkin terzilikle uğraşır. Fakat onun gönlü hep okumak, öğrenmek, aydınlanmak ve aydınlatmak isteğiyle doludur. İş dönüşü aldığı kitapları okuyup bitirmeye ayırır bütün gecelerini. Daha sonraları matbaalarının kuruluşunda amele olarak çalıştığı *İkdam* gazetesinde değişik görevlere geçerek yayıncılık dünyasına girer.

Yıllarca Babıâli meslek hayatı içerisinde kendi kendini yetiştirerek, eğitim ve kültür dünyamıza, cesur girişimciliği ve gayretli yayıncılığı ile destek olmaya çalışır. O inanıyordu ki, başımıza gelenler hep bilgisizliğimizden, miskinliğimizden, tembelliğimizdendir. Böyle olduğu halde, İbrahim Hilmi'nin, yayın hayatımıza, dolayısıyla eğitim ve kültürümüze önemli katkısı olan çalışmaları, yazdığı kitaplar, yayınladığı okul kitapları vb. eserleri adeta unutulur. Kendisinden ve kaleme almış olduğu eserler içerisinde özellikle *Avrupalılaşmak* isimli kitabından, ne batılılaşmak konusundaki görüşleri sınıflandırarak inceleyen Tarık Zafer Tunaya (*Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 1960), ne çağdaşlaşmayı seküler anlamda Cumhuriyete gidişin zorunlu bir tarihsel gelişimi ekseninde kuramsal çerçeveye oturtmaya çalışan Niyazi Berkes (*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1964), ne Türk düşüncesinin çağdaşlaşma tarihini yazan Hilmi Ziya Ülken (*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 1966) ve ne de Türk aydınının çağdaşlaşma konusu üzerinde doktora tezi hazırlayan Abdullah Kaygı (*Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*, 1992) bahseder. Bu durum, hem yazdığı eserlerle hem de Meşrutiyet'in ve Cumhuriyet'in önemli aydınlarının eserlerini yayınlayarak Türk düşünce hayatına ve topluma maleden Babıâli'nin bu kıdemli yayıncısının haketmediği bir tutumdur. Bununla birlikte, onun özellikle yayıncılık yönüne işaret eden Osman Ergin ve Ahmet Cevat Emre ilk akla gelen isimlerdir. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*'nin V. cildinde II. Meşrutiyetin ilanından sonraki yıllarda ve Cumhuriyet'ten sonra Kur'an'ın Türkçe tercümesinin yayınlanmasında Tüccarzâde'nin çabasına değinir.

Gerçekten de İbrahim Hilmi'nin Türk düşünce tarihindeki yeri, Cumhuriyet'in kadirbilmez aydınlarının utancıdır. Bugüne kadar onun hiçbir eseri, yeni alfabe ile Cumhuriyet nesillerine kazandırılmış değildir. İbrahim Hilmi'den sözeden Yahya Akyüz, ondan *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri* (1848-1940) adlı çalışmasında "Devrin problemlerini değenlerden..." (1978, s. 88-89, 139-140) diyerek İbrahim Hilmi'nin *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz* adlı eserindeki eğitim ve öğretmenlerle ilgili görüşlerine değinir. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1985'e)*'nde ise "Dönemin yazarlarından İbrahim Hilmi (Tüccarzâ-

---

1. Tüccarzâde İbrahim Hilmi, özellikle yayın hayatını kendi eseri olan **Fihrist-i Kitaphane-i Hilmi** (İstanbul, 1337) adlı eserinde anlatır. Hakkındaki diğer yazılar için bkz. Nurettin Albayrak, "Çığıraçan, İbrahim Hilmi" maddesi, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, c.8; R. Ekrem Koçu, "Çığıraçan, İbrahim Hilmi" maddesi, **İstanbul Ansiklopedisi**, c.7; "Çığıraçan, İbrahim Hilmi" maddesi, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, c.2. Dergah Yayınları; "Çığıraçan, İbrahim Hilmi" maddesi, **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.3

de)..." olarak bahseden Yahya Akyüz, onun adı geçen eserinden başka diğer bir eserine (*Milletin Kusurları*) daha değinerek, İbrahim Hilmi için "... Balkan felaketlerinden sonra, bunların eğitimsel, siyasi, ekonomik, askeri sebeplerini deşen çok sayıda kitap yayınlamıştır" (1985, s.271-272) diyerek ondan sözeder.

İbrahim Hilmi'nin Basın-Yayın Hayatı

Tüccarzâde İbrahim Hilmi yayıncılık mesleğinde girişim ve kararlılık konusunda önemli bir örnektir. İ. Hilmi, terzi çıraklığı yaparken bile okumaya olan büyük hevesi, onu ileride büyük bir yayıncı yapacaktır. Kendisi bu süreci şöyle anlatır:

"Bende kitapçılık hevesini uyandıran amillerden en birincisi o zaman kitaba olan merakım ve sevgimdi. Terzilikle uğraşır ve aldığım cüzi para kendime bile yetmediği halde yine boğazından kısarak kitap almaya çalışırdım... Bir gün tesadüfen, çalıştığım Galata'da bir ticarethanenin civarında bulunan Matbaayı Ebüzziya'ya uğradım. Ebüzziya Tevfik Bey'e mütalaaya pek hevesli olduğunu fakat geçimimden arttırıp kitap alamadığımı, bu şekilde en zevkli eğlencemden mahrum olduğumu saf bir lisanla kendisine anlatarak onu etkiledim. Ebüzziya merhum ifademi kemal-i hayret ve merakla dinledi ve hemen matbaasının sermürettibini çağırarak bana tekmil neşriyatından birçok eser hediye etti. Sevincimden köprüyü yıldırım gibi geçtim. Birçok gecelerimi bu kitapları okumaya ayırdım... İşte tam bu sırada İkdam gazetesi tesis ediliyordu. Bu benim matbuat alemine girmeme büyük bir vesile oldu. Derhal gazetenin makinesini kurma işinde çalışmaya başladım. Makinede bir müddet çalıştıktan sonra hemen gazetenin idaresine geçtim. Bundan maksadım muharrirlerle temasım hususunda malumatımı ziyadeleştirmek, mütalaama güç vermekti."[2]

İbrahim Hilmi Cığıraçan'ın yayın hayatını anlattığı Fihris-i Kitaphane-i Hilmi. *Kapak yazısı muhtemelen hattat Hamid tarafından yazılmıştır.*

İkdam'da bir süre aylık yüz kuruşa çalıştıktan sonra dizgicilik, adliyede dava takipçiliği gibi işlerde de çalıştı. Gönlü kitaplarla içiçe olma tutkusu ile dolu olan İbrahim Hilmi, 1896 yılında 5 lira gibi küçük bir sermaye ile ilk yayınevi olan "Kitaphâne-i İslâm"ı Babıâli Caddesi'nde kurar.

İbrahim Hilmi'nin, yayıncılık hayatındaki ilk neşriyatı Osmanlı-Yunan savaşı zamanına rastlar. O sırada küçük cep haritaları yayınlamaya girişir. Hattâ kendi ifadesine göre Tesalya isimli bir de kitap kaleme alarak yayınlamıştır.[3]

Tüccarzâde'nin yayınevi kurmasındaki amaçlarından biri de Türkçe Arapça ve Farsça eserler yayınlayıp bütün İslâm dünyasında büyük bir fikri ve ilmi uyanışa neden olmaktır. Bundan dolayıdır ki birçok önemli kitabı, "Kitaphâne-i İntibah", uyanış serisi adı altında yayınlamıştır. Kitabevini oluşturma süresi içerisinde hem Bayezıt Camii'ndeki Arapça derslerine ve hem de Umumi Kütüphaneye devam ederken "birçok eser de elimden gelmiştir... Pek az süren cami dersi, uzun süren umumi kütüphane hayatı küçük yaşımın küçük zekasını ikaza yetti"[5] diyerek yayınevi kurma projesinin oluşumunu anlatır.

Gerek Yunan harbi mütarekesi sırasında Çanakkale'den başlayıp Ege ve Batı Trakya, Makedonya'yı içine alan seyahatleri ve Tesalya savaşı esnasında savaşı aşama aşama gözlemlemesi ve gerekse ordu için çoğunlukla komutanların askerlik bilgisinden ve askerlikle ilgili kon-

2 **Fihris-i Kitaphane-i Hilmi**. İstanbul. 1337. s.3.

3 **a.g.e.**, s.4; İ. Hilmi'nin bu kitabı. **Osmanlıların Muzafferiyeti-Tesalya ve Yenişehir** (1898) isimli eserdir.

4 **a.g.y.**

5 **A.g.y.**

larda araştırma isteğinden mahrum olmaları nedeniyle İbrahim Hilmi askeri eserler yayınlamaya karar verir. Bütün Avrupa ordularında askeri dergiler, savaş tarihi, talim ve terbiye yöntemi ve harbe dair eserler yayınlandığı halde bizde bu alanda büyük bir boşluk olduğunun farkına varmıştır. Bundan dolayı da yayınevinin ismine bir de "askerî" kelimesini ekler. Böylece yayınevinin adı "Kitaphâne-i İslâm ve Askerî"ye dönüşür. Bunda da engellerle karşılaşır. Hattâ askerlikle ilgili bir kitabın yayınlanabilmesi için üç dairede incelendiğini ve ancak siyasi bir kararla yayınlandığını belirtir.[6] Fakat onun nazarında hiçbir engelin hükmü yoktur. Yayınladığı eserler orduda gittikçe yayılır ve herkesin dikkatini çekmeyi başarır. Hattâ bir gün Tophane Müşiri Zeki Paşa, İbrahim Hilmi'ye övgüler dolu bir mesaj göndererek; "Hilmi Efendi'ye söyleyin yayınlarını sürekli takip ediyorum ve kendisine hayret ediyorum, bu eserlerin masrafını nasıl karşılıyor"[7] diye hayranlığını dile getirir.

İbrahim Hilmi'nin askeri yayıncılığı 15 yıl kadar sürer. Bu sürede 200 parça askeri kitap yayınlar. *Ordu ve Donanma* adlı bir dergi çıkarır. İzzet Paşa'nın Erkan-ı Harbiye Reisliği sırasında Paşa'nın teşvikiyle yalnız bir sayı yayınlanabilen *Risale-i Mevkute-yi Harbiye* (1911) adlı dergi için eğer devam edebilseydi ordunun en önemli ve temel eserlerinden biri olacağını da belirtir.[8] Ne yazık ki ordudaki tüzük ve talimnamelerde yapılan değişiklikler, önceki duruma göre yazılan tüm eserlerin kıymetten düşmesine neden olur. İbrahim Hilmi bu değişiklikten dört bin altın liradan daha fazla miktarda zarara uğrar ve bir himayeye mazhar olamadığı için de askeri yayıncılığa son vermeye karar verir.[9]

Daha sonra yayınevini "Kitaphâne-i Hilmi" ve Cumhuriyet döneminde de "Hilmi Kitabevi" adlarıyla sürdüren İbrahim Hilmi, yayınladığı 1000'den fazla kitapla Babıâli'nin önde gelen yayıncılarından olur. Başta tarihçi Ahmet Refik (Altınay) olmak üzere, Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Refik Halit (Karay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Halit Ziya (Uşaklıgil), Ahmet Cevat (Emre) gibi devrin meşhur yazarlarının eserlerini seri halinde yayınladı. Mehmet Emin (Yurdakul)'in ilk eseri olan *Türkçe Şiirler*'i ve diğer eserlerini de yayınlayan İbrahim Hilmi, edebî eserler yanında devrin ses getiren Prens Sabahattin'in *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* (1913) gibi önemli fikrî ve Mustafa Sâtı Bey'in *Fenn-i Terbiye* (1909), İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)'nun *Tâlim ve Terbiyede İnkılâp* (1912) gibi Türkiye'de eğitime dair ilk özgün eserlerin de yayıncısıdır. Bu tür fikrî eserleri daha çok Millet Kütüphanesi serisi içinde yayınlamıştır. 93 Harbi, Balkan ve Trablusgarp yenilgileri üzerine yayımlamaya başladığı Askerî Kitaplar serisinden 200 kadar kitap yayınlayan, bu seride Mustafa Kemal (Atatürk)'in *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* (1918) adlı askeri eserini de basan İbrahim Hilmi'dir. Onun yayıncılık hayatında diğer önemli bir hizmeti de, başta Şeyh Muhsin-i Fanî (Hüseyin Kazım Kadri)'nin başkanlığındaki bir komisyona hazırlattığı *Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri* (1924), *Nurü'l-Beyan Kur'an-ı Kerim Tefsiri* (1924) ve İzmirli İsmail Hakkı'nın *Mean-i Kur'an* (1927) gibi o dönem için önemli dinî eserleri yayınlamasıdır.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, aynı zamanda kendi yazdığı veya devrin eğitimcilerine hazırlattığı okul kitapları, haritalar ve levhalar da yayınlayarak eğitim hayatına da önemli hizmetlerde bulundu. Ancak harf inkılâbı ve çıkarılan bir kanunla bütün ders kitaplarının yazılıp basılması hakkı Maarif Vekâleti'ne verilmesi nedenlerinden dolayı iki kez, önceden hazırlatmış olduğu ders kitaplarının tamamı elinde kaldı ve büyük maddi zarara uğradı.

Gazetecilik Girişimi

Gençliğinde okuduğu B. Franklin'in hayat hikâyesinin kendisinde kitapçılık hissini, Edison'un hayat hikâyesi de kendisinde gazetecilik hevesini uyandırdığını söyler. Kitapçılığının onuncu yılını tamamladığında, artık gazeteciliği de denemesinin zamanı geldiğine inanır. Meşrutiyetin ilanı işlerini daha da kolaylaştırır ve hemen *Millet* adında günlük siyasi bir gazete ile Ahmet Rasim ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'la birlikte *Boşboğaz* (6 Ağustos-14 Aralık 1908) isminde bir mizah dergisi ve *Ordu ve Donanma* (1912-1914) adlı aylık bir dergi çıkarır.[10]

Her şey tam da yoluna girmişken gazetede kadınların örtünmesiyle ilgili bir yazının yayınlanması sonucu diğer rakip gazeteler tarafından başlatılan boykot kampanyasına ve saldırılarına hedef olur. Bunun üzerine ancak 5 Ağustos - 7 Kasım 1908 tarihleri arasında üç ay kadar kısa süren gazete ömrünü tamamlar.

Millet gazetesi, Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkan ilk resimli günlük gazetedir. M. Sâtı, Manastırlı İsmail Hakkı gibi isimlerin zaman zaman başyazılar yazdığı gazetede A. Refik, Hersekli Mustafa Hilmi, Osman Nuri, Tevfik Nadir, Kemal Na-

6 **a.g.e.**, s.5.

7 **a.g.y.**

8 **a.g.e.**, s.6. Umumî Erkan-ı Harbiye Dairesi Birinci Şube Ceride Kısmı'nın üç aylık dergisi olarak düşünülmüş, ama yalnız bir sayı yayınlanabilmiştir.

9 **a.g.y.**

10 **a.g.e.**, s.7. Bu dergi, yalnız 10 sayı yayınlanmıştır.

fiz, Ekrem Reşat gibi dönemin önemli yazarları da makale ve yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır.

Eğitimin Gayretli Yayıncısı (Tab-ı Gayyur)

Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin yayıncılık hayatında hayret ve üzüntüyle bahsettiği konuların biri de okul kitapları yayıncılığının Türkler'in dışında, yabancı yayıncıların elinde oluşudur. "Mevcut irfana karşı kayıtsızlığımıza bundan daha iyi bir delil olabilir mi?"[11] diye sormaktadır.

Bu manzara karşısında okul kitapları yayıncılığına da soyunur; diğer köklü, senelerin yayıncıları ile arasında müthiş bir rekabet başlar ve sekiz yıl içerisinde rakiplerine yetişir. Anadolu'nun bir kısmına yapmış olduğu seyahatlerinde kasaba ve köylerin çoğunda bütün okulları ders kitaplarından mahrum görür. Buna tek çare olarak bütün ders kitaplarını bir ciltte toplayıp kitapsızlığın önüne geçmeyi düşünür ve Ahmet Cevat ve Mehmet Asım Bey'lerin de yardımıyla *Anadolu Yavrusunun Kitabı* (1914)[12] adı altında beş ciltlik bir külliyatın basım ve yayımını gerçekleştirir.[13] I. Dünya Savaşı sırasında ticaretten uzak kalan birçok kişinin havadan bol para kazanmalarına rağmen, İ. Hilmi hiçbir haksız kazanç için fırsatçılığa girişmeden büyük bir yatırım ve sonucunda zarar ederek çıktığı dört yıllık çalışmayla sözkonusu kitapları yayınlar ve "ömrümde gurur duyduğum tek iş bu olmuştur" der. Yaklaşık 300 çeşit okul kitabı yayınlar. Eğitimin bu çalışkan yayıncısının tüm bu gayretleriyle eğitim ve kültür hayatımız zenginleştiği gibi, zamanındaki ders kitapları eksikliği de biraz olsun giderilmiştir. Bundan dolayı:

"Her ferd sa'yinin karşılığını görmek ister. Maarif Nezareti'nin önüne koyduğu mania ve zorluklara rağmen, matbuat ve halkın bir sevk-i tabii ile bana bahşettiği berat-ı iftihar "Tab-ı gayyur" unvanıdır. Yirmibir senelik devr-i mesaimde rütbe, nişan, iltimas, ihsan olmak üzere aldığım yegane mükafat budur... Semerat-ı sa'yime karşı zevat-ı matbuattan kendi kendine sadır olmuş bir unvandır."[14]

diyerek kendisine verilen bu manevi ödülden gurur duyar.

"Avrupalılaşmak"

Avrupalılaşmak, Tüccarzâde'nin ilginç olduğu kadar, aynı zamanda önemli eserlerinden biridir.[15] Onun amacı, İkinci Meşrutiyet'e rağmen devletin özellikle Balkan Savaşlarında uğradığı yenilgiler üzerine millete çöken ümitsizliği, Türk toplumunun içine düştüğü felaketleri gözlemleyerek bunların nedenlerini, siyasal, ekonomik, kültürel ve dinsel çözümlemelerle dikkatlere sunup adeta iki asırlık geri kalmışlığımızın toplumsal tarihini ortaya koyarak gidermek ve toplumda bir uyanış duygusu meydana getirmektir. *Avrupalılaşmak*, kendi sözleriyle "... Türkçe'de bundan daha serbest yazılmış, Şark usul-i idare ve hayatını bundan daha serbest tenkit etmiş bir eser yoktur"[16] övgüsüne her yönüyle sahip bir eserdir. Gerçekten de Tüccarzâde'nin eserdeki izlenimleri ve bu izlenimlerden çıkardığı sonuçlar, oldukça somut, açık ve yaşanmış gerekçelere dayanır.

Bunun için İbrahim Hilmi, olaylara yaklaşırken teorik çerçeve kurma gibi bir amaç peşinde değildir, böyle bir iddiası da yoktur. Fakat yaşanmış olaylardan çıkardığı sonuçlara dayanarak geri kalmışlıktan kurtulmak ve ilerlemek için ileri sürdüğü çözümlerde oldukça pratiktir. Bu açıdan o, Ziya Gökalp gibi aynı sorunlar üzerine Batı'dan alınan yaklaşımlarla görüşler ileri süren devrin aydınlarından ayrılmaktadır. Ancak bu pratik yaklaşım, İbrahim Hilmi'nin eserinin ve görüşlerinin daha sonraki nesiller tarafından ihmal edilmesini gerektirmez. Aksine *Avrupalılaşmak*, onun Türk düşünce tarihindeki yerini belirlemek ve Türkiye'de bugüne kadar çağdaşlaşma üzerine yazılmış inceleme ve çalışmaları yeni baştan gözden geçirmeyi zorunlu kılacak kadar önemli bir eserdir.

İbrahim Hilmi için Avrupalılaşmak, iki asırdan bu yana bizi geri bırakan Doğululuktan kurtulup ilerlemenin tek yolu ve çaresidir. Genelleşme durumunda olan bu medeniyete karşı durulamaz. Çünkü çağımızda bu medeniyetten daha yüksek, daha kuvvetli bir medeniyet yoktur. Ancak onun Avrupalılaşmak fikri, Batıcılar'ın "garplılaşmak" görüşünden ayrıldığı kadar Türkçüler'in "muasırlaşmak" idealinden de belli noktalarda farklılıklar taşır. Daha çok İslâmcılar'ın Batı medeniyetine yaklaşımlarını hatırlatan fikirleri, aynı zamanda İslâm dünyasının içine düştüğü nedenleri çözümlerken yaptığı eleştirilerle de onlardan önemli ölçüde ayrılır. Bu bakımdan İbrahim Hilmi, çağdaşlaşma sorunu etrafında kümeleşen devrinin bu üç fikir akımının dışında önemli çizgiler taşımasıyla kendisine özgü bir ko-

11 **a.g.e.**, s.9.

12 Bu kitap İptidaî mekteplerde (İlkokullar) okutulan bütün dersleri kapsayan ve Maarif Nazırlığı'nca da onaylanan bir ders kitabıdır.

13 **a.g.e.**, s.7; s.42-43.

14 **a.g.e.**, s.9.

15 Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin diğer fikrî ve tarihî eserleri şunlardır: **Osmanlıların Muzafferiyeti - Tesalya ve Yenişehir**, İstanbul, 1898; **Hayat-ı Askeriyye ve Edebiyye Sahifeleri**, İstanbul, 1908; **Tasfiye-i Lisana Muhtaç mıyız?**, İstanbul, 1911; **Milletin Hataları**, İstanbul, 1912; **Milletin Kusurları**, İstanbul, 1912; **Zavallı Millet**, İstanbul, 1912; **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz**, İstanbul, 1913; **Türkiye Uyan**, İstanbul 1913; **Balkan Harbi'nde Neden Münhezim Olduk?**, 2 cilt. İstanbul, 1913.

16 **a.g.e.**, s.22. Eserin tanıtımı için ayrıca bkz. Hüseyin Kılıç, "bir Yayıncıya Göre Felâketlerimizin Esbâbı", **Tarih ve Toplum**, C. 13, s. 78. Haziran 1990, s. 57-59.

numa sahiptir.

Ona göre, Avrupalılaşmak medeniyet hareketine katılmadır. Medeniyet ise insanların toplumsal, zihinsel ve bilimsel inkılâp ve gelişmelerinden oluşur.[17] Ancak İbrahim Hilmi için Avrupalılaşmak, "frenkleşmek" ve Hıristiyanlaşmak değildir. O, "Avrupalılaşmak" kavramını "batılılaşmak" ve "yenileşmek" terimlerinin anlam içeriğinde kullanır. Ahmet Cevat'ın yaptığı bir alıntıda açıklandığı biçimiyle Avrupalılaşmak, Batı'nın toplumsal ve ekonomik hayatını mümkün olduğu kadar Doğu'ya naklet-mek, yani Doğu'yu Batı gibi bilim, teknik ve sanayi sahibi yapmaktır. Bugünkü Batı medeniyetini eski Yunan ve Roma medeniyetlerinin varisi olarak algılayan İbrahim Hilmi'ye göre, bu medeniyet Hıristiyanlığın bir sonucu değildir. Aksine Hıristiyanlığın Avrupa'ya girişinden yaklaşık 1500 yıl sonra doğan bu medeniyet, bugünkü durumuna gelinceye kadar en çok Hıristiyanlık'la, Kilise ile mücadeleye mecbur kalmıştır.[18]

Öte yandan İbrahim Hilmi, Batı medeniyetinin bütün üstünlüklerine rağmen tamamen mükemmel bir duruma geldiği görüşünde de değildir. Doğuluları emperyalist tutumlarıyla insafsızca yok etmeyi bile düşünen Avrupa karşısında, yine de "Batılılaşmak"tan başka çare yoktur. O bu noktada medeniyetleri, iyiliklerinin ve kötülüklerinin derecesine nispeten değerlendirir.[19] Hiçbir medeniyette iyilik ile birlikte kötülüğün de olmaması mümkün değildir. Önemli olan bir medeniyette iyiliklerin kötülüklere üstün gelmesidir. Eğer bu medeniyetin iyilikleri, toplumsal yapıda değerlerin tecavüze uğramasına, onların gelişmesini önleyen baskılara engel oluyorsa, o medeniyet üstündür.

Fakat o memlekette, Avrupa medeniyetinin iyilikleri yerine, sırf şekle, hattâ yalnızca kötü yönlerine ait olan kısırlıklarının yayılmasından şikâyetçidir. Ona göre Avrupalılaşmak demek, kadınların bütün kafe ve barlarda, kumarlerde oynaması, açık-saçık gezmeleri, erkeklerle uluorta sevişmesi, metres olup yaşaması demek değildir. Buna karşılık o, kadının toplumsal hayattaki güçlü konumu ve özgürlüğü ile medeniyet seviyesi arasında önemli bir bağlılaşma görür. Onun için toplumsal hayatta kadına özel bir yer vermek, ailede Avrupalılaşmak demektir. İslâmcılar'ın bu konudaki görüşlerinden farklı düşünen İbrahim Hilmi, kadınların toplumsal hayata girmelerine ve çalışma ortamlarına katılmaları üzerinde önemle durur. Ona göre, kadınları Avrupalılaştırmak, İslâm kadınlarını Batı kadınları gibi çalıştırmak demektir. O Avrupalılaşmış bir aile modelinin günlük yaşamı ile Asyalı bir aile modelinin günlük yaşam tarzını oldukça dikkat çekici bir biçimde kararlaştırır.[20] Aradan 80 yıl geçmesine rağmen, İbrahim Hilmi'nin Asyalı ailenin günlük yaşayışında karşılaştığı ve eleştirdiği birçok hususun bugün hâlâ yaygın bir şekilde Türk toplumunda görülmesi gerçeği, Cumhuriyet dönemi çağdaşlaşma hareketlerine rağmen üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

Ahlâk buhranı konusunda, bireysel ve dinsel ahlâkın bozukluğundan söz ederek Ziya Gökalp gibi yeni bir toplumsal ahlâkın oluşması gereği üzerinde duran Tüccarzâde, bu konuda İslâmcılar'ın Batı'dan ahlâk adına alınacak herhangi bir şey olmadığı biçimindeki görüşlerine de katılır. Çünkü ona göre, "ahlâk ve maneviyatımızı İslâmiyet'in saf ve metin asıl kaynağı ve faziletlerinden alarak, zamanın gereklerine göre ayarlayıp, ruhî terbiyemizi yükseltebiliriz."[21] Bunun için o, ahlâk konusunda Avrupalılar'dan alınacak birçok şey olmadığı görüşündedir.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, geri kalmışlığımızın toplumsal tarihini irdelerken özellikle ekonomik nedenleri vurgular. Onun bu konudaki görüşleri, ilginçtir, kendisinden yarım asır sonra *"İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?"* sorusunu sorarak, çağdaşlaşma yolundaki engelleri "din ve gaza zihniyeti yerine ekonomik zihniyete" uygun hareker etmemekle açıklayan Niyazi Berkes'in[22] Meşrutiyet dönemindeki öncüsüdür. Devrindeki Osmanlı ülkesinin Batılılar tarafından gerçekleştirilen ekonomik bölüşümün, daha sonra siyasal bölüşüm ile son bulmaması için ekonomide Avrupalılaşmayı zorunlu gören İbrahim Hilmi, bunun için 11 maddelik bir öneri plaketi sunar.[23] Bu öneriler arasında, sadece Türk Yurtları, Halk Ocakları, dil ve edebiyat dernekleri gibi birtakım kültürel girişimlerle bir milletin milliyetinin kurtulamayacağını, aksine bir milleti en çok yükseltenin ekonomik girişimler ve ekonomik topluluklar, şirketler olduğunu vurgularken, Türkçüler'in o dönemde girıştikleri kültürel faaliyetleri eleştirir. Hattâ, İttihat ve Terakki döneminde yapılan ders programları değişikli-

17 Tüccarzâde İbrahim Hilmi. **Avrupalılaşmak-Felaketlerimizin Esbâbı**. Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1332 (1916), s.11.

18 **a.g.e.**, s.40-43.

19 **a.g.e.**, s.66.

20 **a.g.e.**, s.46-55.

21 **a.g.e.**, s.85.

22 Niyazi Berkes. **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?**, 2.b., İstanbul, 1965, s.9.

23 İbrahim Hilmi, **a.g.e.**, s.102-106.

24 A.g.e., s.99. Ancak İbrahim Hilmi'nin bu eleştirileri, kısmen yanlış bilgiye dayanmaktadır. Çünkü, bu dönemde idadî ve sultanî programlarından kaldırılan dersler arasında "ilm-i servet" vardı. "Usul-i defteri" dersi ise, Cumhuriyet döneminde, 1924'de programlardan kaldırılır. Tüccarzâde'nin bu eleştirisi, aynı dönemde **Muallim** mecmuasında Ziya Gökalp-Mustafa Sâtı ve İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) arasında

ğinde programlardan ekonomi ve defter tutma usulü derslerinin kaldırılarak bunların yerine felsefe ve edebiyat tarihi gibi derslerin konulmasını, "bununla memleketimize hakim olan hâlet-i ruhîyeyi programa nakş eyledi!"[24] diyerek eleştirir.

Oldukça ileriyi gören bir sezgi ve bakış açısına sahip İbrahim Hilmi'nin "Meşihat Dairesi" için ileri sürdüğü ıslahat fikirleri de ilgi çekicidir. Müslümanların ilerleme ve gerilemesinde ulema sınıfının çok büyük bir etkisi olduğu şeklindeki tarihsel gerçeği vurgulayan Tüccarzâde, Müslümanların karşılaştıkları acı felaketlere rağmen, kendi içine kapanarak yine de harekete geçmeyen Meşihat'ı ağır bir dille eleştirir. Onun Meşihat Teşkilâtı için ileri sürdüğü dairelerin ve işlevlerin, bugünkü Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bünyesinde olduğu bile şüphelidir.

İbrahim Hilmi, o dönemde hemen her gruptan aydınlar arasında tartışma konusu olan "Din eğitimi ve din duygularının gevşemesi mi gerilemenin nedenidir?" sorusuna da cevap verir.[25] Ona göre bir millet din duygularını tamamen gevşetir ve din eğitimini tamamen ihmal ederse, ahlâkî erdemlerini kaybeder. Buraya kadar Islâmcılar'ın bu konudaki görüşlerini paylaşan Tüccarzâde, ruhları "İlâ-yı Kelimetullah" duygusuyla, dinî cesaret ve yiğitlikle, güzel ahlâkla dolu Fas, Tunus ve Cezayirliler'in Fransız ve İspanyollar'a esir düşmeleri gerçeğinden hareketle, Müslümanlar'ın zamanın ihtiyaçlarını anlayarak çalışmadıkları, insanlığın geldiği son duruma, bilimsel gelişmelere önem vermedikleri, diğer milletlerin yönetim ve siyasetlerini anlamadıkları için gerilediklerini vurgular. Ona göre, çağımızda bir milletin millî ve siyasî varlığı, yalnız din ilimlerine ve din duygusuna dayanamaz. Osmanlılar'ın iki yüzyıldan bu yana uğradığı felâketlerin başlıca nedeni, fikirlerin yalnız din kitapları ile yoğrulmuş bulunmasındadır. Matematik, coğrafya, tarih, sosyoloji ve siyaset gibi bilimlerdeki bilgisizliğimizin meydana getirdiği zarar çok fazladır. Bu zararın daha çok sorumlusu, "Zamanın değişmesiyle hükümler de değişir" fıkhî kuralına önem vermeyen, beşerin ulaştığı fikrî ilerlemelere, çağdaş medeniyete daima kayıtsız kalan ilmiye sınıfıdır. Öte yandan Avrupalılaşmanın sadece dış görünüşle, müspet bilimlere ve insanlığın medenî buluşlarıyla sınırlı kalmadığını, toplumsal bilimlere ve genel eğitime de dayanan bugünkü medenî hayatta din duygularının da büyük bir yeri olduğunu belirtir. Onun için gerçek din eğitimine ihtiyaç vardır.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Avrupalılaşmak* adlı eserinde ileri sürdüğü bazı görüşleriyle, aynı zamanda Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen bazı inkılâp ve faaliyetlerin fikrî öncüleri arasındadır. Meselâ toplumsal hayatta kadın-erkek birlikteliği, kadınların çalışması, okullarda karma eğitim, Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesi, ekonomik alanda demiryollarının ve diğer yatırımların millîleştirilmesi, kabotaj hakkı, çeşitli kamu bankalarının kurulması v.b faaliyetler hep onun ısrarla savunduğu görüşlerdir. Öyle ki İbrahim Hilmi, Cumhuriyet'ten yedi-sekiz yıl önce yazdığı bu eserinin sonucunda oldukça ilginç şu satırların da sahibidir:

"İş başında bulunanlarımız, aydınlarımız, idareci ve devlet adamlarımızın artık başlarını avuçları içine alıp düşünmelerinin, toplumsal, millî ve siyasî felaketlerimizin nedenlerini araştırmalarının, bu yokedici toplumsal ve millî hastalıklara çare bulmalarının zamanı geldi. Türkiye medenî cesaret sahibi cesur inkılâpçılara muhtaçtır. Fikrî ve toplumsal inkılâpları bir an önce gerçekleştirecek büyük vatanseverlerimiz, kahraman müctehitlerimiz nerededir? Bize kurtuluş yolunu gösterecek meşaleyi kimler tutacak?

"Hz. Peygamber'in "Hakikat tecelli etti, yalan ortadan kalksın" emrini, Doğu'nun safsatalarıyla çürümüş, hurafeleriyle şişmiş kafalarımıza hangi cesur çivileyecek!.. Bize böyle birkaç cesur inkılâpçı lazım!

.....

"Siyasî inkılâplarla istibdat devrine son verildi! Fakat ortaya daha müthiş bir düşman çıktı. Cehalet ve taassup! En büyük ve en zor zafer bu yoğun tabakayı yarıp geçmekle elde edilebilecektir. Bu sürekli savaşın büyük komutanı en büyük ıslahatçımız olacaktır! Aramızdan çıkacak böyle büyük ıslahatçılar sayesinde bir toplumsal ve zihniyet inkılâbını gerçekleştirebileceğiz. Ey geleceğin yetiştireceği inkılâp reisi! Benden sana dua: Hidayet ve hakikatın yolu, daima aydınlık olsun!"[26]

Eserinin sonuç bölümüne "Kitabımızı bu sayfalara kadar okuyanlar, Avrupalılaşmanın yegâne kurtuluş olacağını az-çok takdir etmişlerdir"[27] sözleriyle başlayan İbrahim Hilmi, gerçekten de bu konuda derli toplu bir eser ortaya koymuştur. O çözümleme ve eleştirilerinde oldukça içten ve aynı zamanda acımasızdır. Bu açıdan *Avrupalılaşmak*, dönemi için olduğu kadar bugün için de oldukça cesur fikirler taşır.[28]

cereyan eden tartışmaları hatırlatmaktadır. İbrahim Hilmi, bu tartışmada bir taraftan, daha çok Gokalp'e sert eleştiriler yöneltenliberal görüşlü Sâti Bey'e yakın düşunurken, diğer taraftan da İsmail Hakkı'nın savunduğu üretici eğitim görüşünü paylaşmaktadır.

25 A.g.e., s.139-148.

26 A.g.e., s.168-169.

27 A.g.e., s.160.

28 Tüccarzâde'nin bu önemli eseri, tarafımızdan bugünkü alfabede sadeleştirilerek hazırlanıp s ve Gündoğan Yayınları "Osmanlı Klasikleri/Fik Dizisi" içinde yayınlanacaktır (Ankara, 1996)

Bir Şairin Şiirinde Bir Devrin Panoraması

NAZAN KULOĞLU

Şevval 991/1583 yılında İstanbul'da doğan ve önce babası Nev'i Efendi'den ders alan; daha sonra devrin tanınmış âlim ve şairleriyle beraber olan Nev'i-zade Atayi, daha çok bir mesnevi şairi olarak tanınmaktadır. Aynı zamanda bir *Divan*'ı da[1] bulunan şairimiz, tam bir kargaşanın hüküm sürdüğü dönemde yaşamış ve her şair gibi zaman zaman mazmunların el verdiği ölçüde devrin bir panoramasını vermeye çalışmıştır.

İlim ve sanat çevresi tarafından sürekli korunan ve buna rağmen çeşitli nedenlerle sürgünler ve aziller yiyen Atayi, yaşadığı sıkıntıları ve çektiği eziyetleri başlıca 3 sebebe dayandırmaktadır:

a. dünya görüşüne:

Bir beyitte dünya görüşünü *"pâk-meşreb pâk-buzız, pâk-dâmen isteriz"* (temiz yaradılışlı, temiz oynayıcı ve eteği temiz (birini) isteriz) ve *"nâm u nigû dileseñ bî-nâm u nişân ol"* (şan ve şöhret istersen isimsiz ve nişansız ol) biçiminde özetlemiştir. Böyle bir dünya görüşüne sahip olması, daha iyi makam ve mevkilere gelmemesine neden olarak görmektedir:

Kabahat anlamadur cürmümüz ki
rind-i gedâyız
'Azîz-i âlem olurduk eğer riyâmız
olaydı

(Tek günahımızın yoksul bir rind olduğunu kabahat olarak anlamayın. Eğer hilemiz olsaydı şimdi dünyaya hükmeden Azîz olurduk.)

b. kişiliğine bağlı olarak oluşan nedenler:

Birkaç beyitte daha çok sanatının kıskanıldığı ve kişiliğinden taviz vermemesi sonucunda bir yere gelemediğini söylemektedir.

Hasma tokınan nükte ile ince
hayâlüm
Hançer gösterür bir sanem-i
mûy-miyân

(Düşmanlarıma benim nüktelerim ve düşlediğim ince hayalim dokunuyor. (Bu nedenlerden dolayı) kıl kadar ince belli bir güzel sürekli bana hançer gösterir.)

veya

Künc-i târîk-i belâda görinürdüm
düşmene
Mihr-i lutfuñ salsa pertev üstüme
bir kez hemân

(Düşmana bela yolunun köşesinde görünüyorum. Senin lutfun güneşi bir kez üstüme ışık salsa ne olur?)

c. hamisinin olmaması:

Bugün bile toplumsal bir yara olarak devam eden koruma, korunarak bir yerlere gelme o zamanlar için de oldukça geçerliliğini korumaktadır.

Bende-i pür-san'atum ammâ
bulınmaz müşteri
N'eyleyeyin başumda devlet yok veli
san'at kesîr

(Sanatla dolu bir kulum ama müşterim yok. San'atım çok ama beni koruyan bir kimse yok.)

Şairimizin yaşadığı döneme bir bakacak olursak, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimine tam 7 padişah gelmiş, bu padişahların birçoğunun çocuk denecek yaşta olması saray ve çevresinde taht kavgalarına ve azillere neden olmuştur. Devlette sadece bu kargaşa yaşanmıyor doğal olarak; içte ve dışta sürekli yenilgiler birbirini takip etmekte, yeniçeriler nedensiz olarak ayaklanmakta; padişah, paşa defterdarlar nedensiz olarak öldürülmekte; nedeni tam olarak bilinmeyen ama İstanbul'un büyük bir

---

Nazan Kuloğlu, Muğla Üniversitesi Rektörlüğü'nde öğretim elemanıdır.

1 Nazan KULOĞLU, **Nev'i-zade Atayi'nin Hayatı, Edebi Şahsiyeti ve Sanatı, Divanının Tenkitli Metni** (Doktora tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

bölümünü kasıp kavuran yangınlar çıkmakta ve kısacası tam bir merkezi idare boşluğu yaşanmaktadır...

Bayram Paşa'ya yazdığı *"Tarih-i Diğer Barây-ı Eğridere"* adlı şiirinde Rumeli'deki kargaşayı dile getirmektedir:

Şâyebân-ı adlinün âsûdesi oldı cihân
Sâyesinde halk-ı âlem h'âh-ı rahât eyledi

Gûş idüp Eğridere derbendinüñ ahvâlini
Añа bir toğrı kuluñ saldı hirâset eyledi

Ol beyâbân içre güm olmışdı niçe kârbân
Düzd-i yağmâger hezârân katl ü gâret eyledi

Gûşe gûşe niçe âdem soyılan menziller
Câ-mekân u havz u hammâm itdi halvet eyledi

(Senin adlinin gölgesinde dünya rahat buldu. Senin gölgen altında dünya üstündeki halk rahat bir uyku uyudu.)

(Eğridere'deki muhafızın durumunu dinleyip ona doğru bir kulunu göndererek onları korkuttun.)

(O çöl içinde niçe karvan yok olmuştu. Yağmacı hırsızlar binlerce katliam yaptılar.)

(Köşe köşe niçe adam soyulan yolları, camlık, havuz ve hamam yaparak dinlenme yeri yaptın.)

Anadolu'da hüküm süren ve devlet içinde devlet gibi hareket eden Celalileri büyük bir yenilgiye uğratarak geriye dönen Murat Paşa'ya yazmış olduğu bir kasidesinde Atayi, bu isyanlar ve Celaliler için şunları demektedir.

Hatt-ı dil-her gibi çıkmışdı Celâlî her taraf
Yir yüzin pâk itdi anlardan o tîğ-i zer-nişân

Safha-i âlemde itdi ser-te-ser tîğuñ tıraş
Benzedi yañlış yazılmış satra saff-ı düşmenân

(Sevgilinin yanağındaki tüyler gibi her tarafda Celaliler çıkmıştı. O altın nişanlı kılıca sahip olan kişi yer yüzünü onlardan temizledi.)

(Senin kılıcın dünya yüzünde onları baştan başa yok etti. Sanki düşman safları yanlış yazılmış bir satıra benzedi.)

Özellikle II. Osman'ın tahttan indirilmesi ve boğularak öldürülmesi aydın bir kişi olan Atayi'yi derinden üzmüş ve bir devlet memuru olmasına rağmen tepkisini dile getirmekten çekinmemiştir.

Sanmañ zebûn-ı mevce-i bahr-ı belâyidi
Anı boğan keş-â-keş-i dest-i kazâyidi

Eflâke çıkdı nâleler olup direk direk
Sanmañ menârelerde sadâ-yı salâyidi

Na'şuñ önüce her taraf âh-ı şerer-feşân
Gûyâ o rûz-ı mâteme nahl-ı gazâyidi

(Bela denizinin dalgasının güçsüzlüğü sanmayın. Onu boğan kaza elinin münakaşasıdır.)

(Ağlamalar yükselerek gökyüzüne çıkdı. Bunları minarelerde okunan sela sesleri sanmayın).

(Senin cenazen önüce her taraf ateş saçan ahlarla doluydu. Sanki onlar senin matem gününün gaza çiçekleriydi.)

Devlet yönetiminde kadı olarak görev alan gerektiğinde bir yıl içinde iki defa dahi sürülen Atayi, devlet büyüklerine yazdığı kasidelerinde toplumsal bozulmaya neden olan faktörleri şöyle anlatmaktadır.

a. aşırı dindar ve sofuların baskıları:

Dönem dönem günümüzde de etkisi görülen ve din kisvesi altında hareket eden birtakım insanlar her zaman var olmuştur ve var olacaktır. Insanların dinî duygularını sömüren ve klasik şiirde *vaiz, sofu, zahid* sözcükleriyle adlandırılan bu insanlar Atayi'ye göre hiç de dürüst değildirler.

Nûş eyleyüp ol muğ-beçe aşkuña şarâbı
Ey sûfî yüri tevbeyi imânile gönder

(O meyhaneci çırağının aşkına şarabı içtikten sonra ey sofu, sen tevbeni istersen imanile gönder.)

veya

Zâhid-i şehr suyı üfürür içer ammâ
Üfürürmüş mey-i gül-gûnı da tenhâsında

(Şehirli zahid olan kişi suyu üfürür içer ama gizlice pembe şarabı da içermiş.)

veya

Sûfî-i zerrakdan şûrîde dil dermân umar
Gör ne gâfildür bu kim şeytândan îmân umar

(İki yüzlü sofudan karışık olan gönül bir derman umar. Ama o gönül ne kadar gafildir ki şeytandan sanki iman umar.)

biş bilmeyenlerin belirli makam ve mevkilere gelmesi, insanların kendi benliklerinden ödünler vererek yükselmeler ve toplumu bir kangren gibi kemiren rüşvetin alınması ve verilmesi.

Toplumun çürümesine neden olan bu unsurlar Atayi'nin şiirinde açıkça yeralır.

Edâniye düşer elbette ni'met-i dünyâ
Virürse pâre-i nânı yine kilâba virür

(Dünyanın nimetleri kuşkusuz alçaklara düşer. Dünya bir parça ekmek bile verse onu da köpeklere verir.)

veya

Tengnâ-yı dehrden gâyet sıkıldı ehl-i
Geldiler küstahlar her gûşesine toldı

(Dünyanın darlığından gönül sahibi olan kişiler sıkıldılar. Küstahlar gelip dünyanın her köşesine doldular.)

veya

Oldı kemâle rağbet cühleyâ düşdı nek-

Buldı cihân adâlet hükmünde

Erbâb-ı rüşvet oldı mânend-i

Bozdı fezâ'il ehli anlan himm

(Olgun kişilere rağbet, cahillere ise talihsizlik düşdü. Dünya senin hükmünde merhametinle adalet buldu.)

(Rüşvet alan kişiler nakitlere kasdedenler gibi oldı. Fazilet sahibi olan kişiler senin himmetinle onları bozdu.)

İçte ve dışta yenilgilere uğrayan devlet, zaman zaman da gösterişli alaylar düzenleyerek hem halkın, hem de askerlerin morallerini düzeltmek istemektedir. Atayi "*Alay Olup Yollara Kum Döşendükde*" adlı kıt'asında padişahın geçeceği yollara kumların döşendiğini anlatmaktadır:

Döşendi rîğ ser-â-pâ reh-i Sıtanbul'a
Gelince devletile şehre pâdişâh-ı cihân

Sipâhi seyl-i firâvân idi geçüp gidicek
Güzergehinde n'ola kalsa rîğ-i bî-pâyân

(Cihan padişahı şehre büyük bir gösterişle gelince İstanbul'un yollarına baştan aşağı kum döşendi.)

(Askerler çok büyük bir sel gibi geçip gidince geçtiği yollarda sonsuz bir kum kalsa n'olurdu?)

Tahta geçen IV. Murat, Balıkesirli Mehmed Efendi'nin de baskısı sonucu, kahveyi, tütünü ve şarabı kısacası bilumum keyif verici tüm nesneleri ülke genelinde yasaklamıştı. Bu yasaklamayı Atayi, şiirinde açık bir şekilde dile getirir:

Kahveden kesmedesin ta'nile ehl-i keyfî
Vâ'izâ kâdir iseñ mey-gede kallâşın kes

(Ey vaîz, ayıplama ile keyif ehlini kahveden kesmedesin; eğer yapabileceksen meyhaneye giden döneği kes...)

veya

Ah eylemeğe çâre mi var âşık-ı şeydâ
Ol şâh-ı cihân şimdi yasağ itdi duhâna

(Perişan aşık ah eyleyip ağlamaya çare var mıdır? Ki cihan padişahı şimdi tütünü yasak etmiştir.

Klasik şiirde ah gökyüzüne yükselen kapkara bir duman olarak algılanmaktadır.)

veya

Rind-i mahmûra bulunmazsa kedû-yı mey-i nâb
Gelün üz nûş idelüm bari kabak suyından

(Sarhoş olan rinde şarap dolu kadeh bulunmazsa, geliniz hep beraber bari kabak suyundan içelim.)

Yukarıdaki beyitlerden hareket edecek olursak sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Her ne kadar klasik şiir, belirli bir zümrenin etrafında oluşmuş ve toplumdan kopuk bir şiir geleneği olarak düşünülmüş ve tartışılmışsa bile şairler yaşadıkları topluma ve bu toplumun sorunlarına uzak kalamamışlar ve klasik şiirin kendilerine vermiş olduğu mazmunlar dahilinde bu sorunları bazen sevgilinin cevri, bazen aşığın çektiği acı, bazen de bir devlet büyüğüne sunulan kasidede dile getirmişlerdir.

Aydın ve münevver bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve devletin çeşitli kademelerinde bilfiil görev yapan Atayi de, toplumdaki bozuklukları elinden geldiği kadar şiirinde yansıtmıştır diyebiliriz.

KAYNAKÇA

1 Atayi Nev'i-zade, **Divan**, Ahmet III. (Topkapı Sarayı Müzesi) 2650.

2 Atay, Nev'i-zade, **Divan**, Ali Emiri Efendi Manzum Eserler (Millet Ktb.) 302.

3 Atay, Nev'i-zade, **Divan**, Atıf Efendi 2089.

4 Atay, Nev'i-zade, **Divan**, Cevdet Paşa Velıyüddin Efendı (Bayezid Umumi Ktb.) 137.

5 Atay, Nev'i-zade, **Divan**, Es'ad Efendi (Süleymanıye Kutuphanesi) 2872.

6 Atay, Nev'ı-zade, **Divan**, Hamıdıye (Süleymaniye Kütuphanesi) 1080.

7 Atay, Nev'i-zade, **Divan**, İstanbul Ünıversıtesi Kutüphanesi 35.

8 Atay, Nev'ı-zade. **Divan**, İstanbul Universıtesı Kutuphanesi 319.

9 Atay, Nev'i-zade, **Divan**, İstanbul Universıtesi Kutüphanesi 1772.

10 Banarlı Nihat Sami, "Dıvan Şiırinde Sosyal Çizgiler", **Hayat Mecmuası**, II, Aralık 1966.

11 Banarlı Nihat Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, II, İstanbul 1977.

12 Bottomore T.B., **Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz**, Çev. Ünsal Oskay, Dergah Yayınları, İstanbul.

13 Develliođlu Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, İstanbul 1982.

14 Dilçin Cem, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Turk Dıl Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

15 Doğan Lütfu, **Toplumun Temelini Sarsan Belli Başlı Olaylar**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1995.

16 Doğru Halıme, **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Universıtesi Yayınları, Eskişehir 1995.

17 Halaçoğlu Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK, Ankara 1991.

18 Karahan Abdulkadır, "Nev'ı-zade Atayı", **İslâm Ansiklopedisi**, IX. Millı Eğıtım Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

19 Mardin Şerif, **Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

20 Mardin Şerif, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, Derleyen Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, İletişım Yayınları, İstanbul 1991.

21 Ocak Ahmet Yaşar, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler XIV-XVII. Yüzyıllar**, TTK Yayınları, Ankara 1992.

22 Pakalın Mehmed Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-II-III, Millı Eğıtım Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983.

23 Sevinç Nejdet, **Osmanlılarda Sosyo-Ekonomik Yapı**, Kutsun Yayınları, İstanbul 1978.

24 Taner Tımur, **Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, Afa Yayınları, İstanbul 1991.

25 Taneri Aydın, **Osmanlı Devletı'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilât**, Ankara 1987.

26 Tolasa Harun, "Dıvan Şairlerının Kendı Şiırlerı Uzerındekı Düşünce ve Değerlendırmeleri", **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, İzmir 1982.

Havada bir gerginlik, bir tedirginlik... sonra bir rahatlama, bir sevinç vardı.

TUNCA VARIŞ

Adapazarı'nın Geyve ilçesindeydik. O sene ilkokulun dördüncü sınıfındaydım. Ders yılı henüz sona ermemişti; "ilk öğretim müfettişliği" kursunda olan babam aylardır evden uzakta, Ankara'daydı. İstanbul'da Haydarpaşa Lisesi'nde birkaç derste sorunu olan küçük dayım da bizimle birlikteydi ve vekil öğretmenlik yapıyordu. Kardeşim, ben, dayım ve zaten ilkokul öğretmeni olan annem sabahları hep beraber evden çıkıyor, akşamları hep beraber eve dönüyorduk. Biz çocuklar için en büyük sorun ya da kaygı, yaz aylarında kaçamak olarak Sakarya nehrine yüzmeye gitmek, tanıdık birisine yakalanmamak ve sonra eve gelene kadar saçımızın kurumasıydı. Ancak, büyüklemizin davranış ve konuştukları konularda bir gariplik vardı. O yıllarda değil televizyon, radyo bile devamlı yayın yapmadığından, çok sık tekrarlanan "gece ev gezmeleri" sırasında büyüklerimiz oldukça sinirli ve kaygılı bir şekilde tartışıyorlardı. İstanbul Üniversitesi'nin önünde polislerin zavallı gençleri cop ve silâhla dağıtmasına kızıyorlar ve bir gencin öldürülmesine bir türlü inanamıyor ya da inanmak istemiyorlardı. Havada bir gerginlik ve bir tedirginlik vardı.

Bir sabah çok erken saatlerde karşı komşunun heyecan ve sevinç dolu sesiyle, çağırışıyla uyandık: "Kalkın, Hocanım! İhtilâl oldu, radyoyu açın hemen." Evde bir koşuşturma, sağ komşuya, sol komşuya seslenme faslı başladı. Özellikle dayımda bir anlatılamaz heyecan, bir kıvranma: "Bunun böyle olacağı belliydi, zaten başka çare yoktu..." tüm kasaba, tüm Türkiye uyanmıştı. Sokağa çıkma yasağı konmuştu; bizim okullar da tatil edilmişti. Günlerim *Çocuk Haftası* dergilerini okuyarak geçiyordu. Havada bir rahatlama ve bir sevinç vardı. Bu arada babam Ankara'dan dönmüştü. Geyve kasabası günler sonra bir gün, bir kez daha sabaha karşı hareketlendi. Devrim şehitlerinin naaşlarını İstanbul'dan Ankara'ya götürecek olan özel tren Alifuatpaşa'dan geçecekti. Şehitleri selâmlamak için biz de gittik. Havada hüzün, gözlerde yaş vardı.

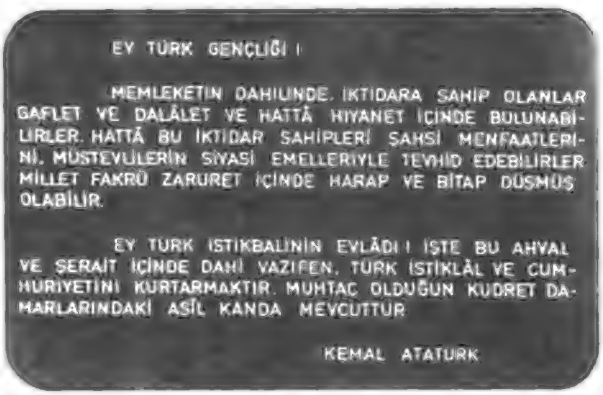

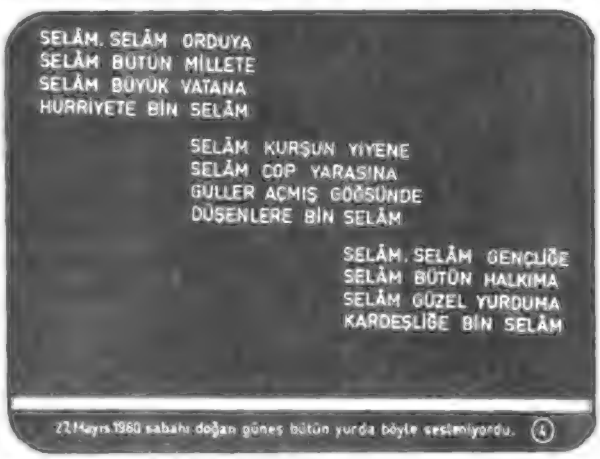

Selâm! diyordu. Selâm kurşun yiyene.
Bu İren Beyazıt şehitlerini getiriyordu. Üzerinde "Atam! rahat uyu!" yazılıydı.
Sen de rahat uyu aziz kardeşim! Akıttığın kan boşa gitmedi!..(5)

Dana sabahın erken saatlerinde yollara dökülüp, caddeleri ve cami civarını dolduran gözü yaslı Ankaralılar onların huzurunda son ihtiram vazifelerini yapıyorlardı.

Güller açmış göğsünde, düşenlere bin selâm!.. diyordu şair. Güzel söylüyordu.
Sabah güneşinde açılmış iki kırmızı gül gibi al bayrağa sarılı tabutlar, eller üstünde trenden ambülânslara taşınıyordu. (6)

Sokaklara dökülen yalnız Ankaranın insanları değildi. Sanki koca bir şehrin tekmil çiçekleri ayaklanmış, yürüyen bir bahçe gibi caddelerden akıyordu. (10)

Bu aziz yolcular, Ankaralı şehit kardeşleriyle birlikte Cebeci Camii musallasında yolculuklarının son molasını veriyorlardı. (7)

Hola bitmiş, aziz naaşlar ordunun elleri üstünde top arabalarına doğru yola çıkmışlardı.

Bu savaşa onlar başlamış, ordu tamamlamıştı. Hürriyet uğrunda olurken de onları yalnız bırakmıyan şanlı ordumuz, tabutlarının başı ucunda nöbete girmişti. (8)

Ve böylece kutsal yolculuk başlamıştı. Bandoların nöbetle çaldığı hazin marşlarla kortej ağır ağır ilerlemekteydi. (12)

TÜRK GENÇLİĞİ KORKMAM DİYOR
ETRAFIMI YIKMAM DIYOR
ATATURK'ÜN EVLÂTLARI
HAK YOLUNDAN ÇIKMAM DİYOR.

OLUR MU BOYLE OLUR MU.
KARDES KARDEŞİ VURUR MU.
KAHROLASI DİKTATÖRLER
BU DÜNYA SİZE KALIR MI ?..

İşte, Beyazıt ve Kızılay Meydanlarının o kara günlerinde bayrakla an kahramanlık türküsü. Neyleyelim ki olan olmuş, kardes kardeşi vurmuştu... Ama bu dünya onlara kalmamıştı! (13)

Siyasal Bilgiler ve Hukuk Fakültelerinin önündeyiz. 29 Nisanda şahlanan ATATÜRK RUHUnun cop ve kurşuna karşı bir meydan savaşı verdiği yer! Burada bir dakika durmak lâzım. (14)

Bu bir dakikalık duruştan sonra kortej, önde merasim kıtası olmak üzere yürüyüşe devam ediyordu. (15)

Onları süvariler, süvarilerileri da... (16)

Önde sancakları bulunan Kara, Deniz ve Hava Harbokullarıyle Yedeksubay Okulu takibediyordu. (17)

Caddelerin iki tarafını, evlerin balkon ve pencerelerini dolduran halk geçenleri derin bir huşu içinde seyrediyordu. Bu arada sık sık göz yaşlarını tutamıyanlar görülüyordu (18)

Aralarında fedakâr basın mensupları da bulunan Üniversite hocaları ağır adımlarla şehit evlâtlarının naaşlarını takibediyorlardı. İçlerinde, böyle gençler yetiştirmenin hüzünlü gururu vardı. (20)

[illegible] coplarla kararan meşhur Kızılay Meydanına şimdi bambaşka bir mânâ veriyordu. (21)

Çeşitli fesenkküller ve halk, dalga dalga, bayrak bayrak onları takibetmekteydi.

Artık "Hürriyet Meydanı" ismini hakeden Kızılay Meydanı tarihi günlerinden birini yaşıyordu. Her gecen gurup ona ayrı bir görünüş kazandırmaktaydı.

Ve nihayet bu meydan aziz şehitleri bağrına basmıştı. En büyüğü otuz, en küçüğü on bir yaşında, bir bahar günü, taze bir dal gibi toprağa düşen bu beş şehit geçerken, asfaltların husu ile titrediği hissediliyordu.

Bu arada Anıtkabir semalarından bulutları yırtarcasına geçen jet filoları da son intiram vazifelerini yapmaktaydılar.

"Bir hilâl uğruna Ya Rab, ne güneşler batıyor!... Evet, güneşler batıyordu. Ama bu batış, yepyeni bir hürriyet güneşinin doğuşunu hazırlamıştı.

Top arabalarından alınan mübarek şehitler, eller üzerinde Ata'nın [illegible] götürülüyorlardı.

Uğrunda toprağa düştükleri şanlı bayrak, hâtıralarına bir şükran nişânesi olarak yarıya inmişti.

Yolculuk bitmiş, aziz ölüler son menzile gelmişlerdi. Biraz sonra toprağa verilecekler ve cennetin kapısında Atalarıyla sarmaş dolaş olacaklardı.

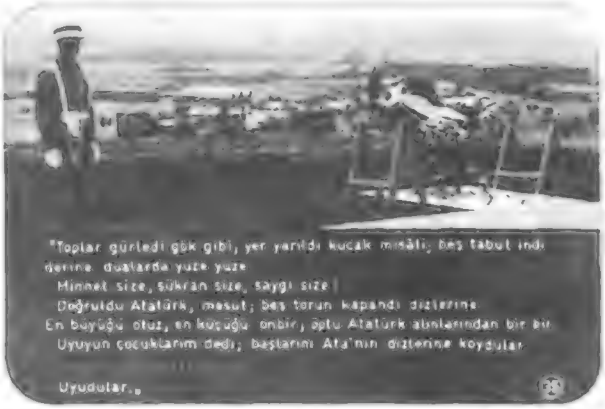
"Toplar gürledi gök gibi, yer yarıldı kucak misâli; beş tabut indi derine dualarda yüze yüze
Minnet size, şükran size, saygı size!
Doğruldu Atatürk, mesut; beş torun kapandı dizlerine
En büyüğü otuz, en küçüğü onbir; öptü Atatürk alınlarından bir bir
Uyuyun çocuklarım dedi; başlarını Ata'nın dizlerine koydular
Uyudular."

Büyük bir huşu içinde son uğurlama töreni yapılmaktaydı.

Aradan otuzyedi sene geçti; çok şey değişti. O günleri canlandırmayı bir deneyin belleğinizde. Daha doğrusu, geçtiğimiz sayfalarda defin törenlerini izlediğiniz beş gencin isimlerini, herhangi bir kaynağa baş vurmadan saymayı deneyin. Hayret! Olmuyor, değil mi? Gerçekten, bazen ben de kararsızlık geçiriyorum: Büyük Atatürk'ümüzün ardında "iz"inde miyiz, yoksa tam bir umursamazlıkla "izin"de miyiz?

Çok şey değişti, dedim; ama aslında değişmiş bir şey yok. Önce bir süre isimlerinizi gemilerde, yemekhanelerde kullandık; sonra da sizi yerlerinizden ettik. Şimdi de üç aşağı, beş yukarı bizi bıraktığınız noktalarda, yerde, durumdayız. [illegible]mazsa sizler yeni kabirlerinizde rahat uyuyun, sevgili dostlar Ali İhsan Kalmaz, Turan Emeksiz, Nedim Ozp[illegible]t, Gültekin Sökmen ve Ersan Öcey.

İzmir'de Avusturya Boykotajı

MEHMET EMİN İLHAN

Tarih ve Toplum'un Ağustos ayındaki 152. sayısında yayımlanan 1908 İzmir Boykotu hakkındaki Şule Sevinç Kişi imzalı "1908 Boykotu" başlıklı makalede, İzmir'de Avusturya ve Bulgaristan'a karşı uygulanan boykot anlatılmışsa da makale, yalnızca İzmir basınına (ki o da bazı eksikliklerle birlikte) dayanması ve genel anlamda boykotun gelişimindeki bilgi yanlışlıkları nedeniyle dar bir çerçevede kalmıştır.

Bunun yanında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakın Çağ Anabilim dalında "Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908-1912)" adlı yüksek lisans tezimde[1] Avusturya boykotu yalnızca İzmir çapında değil Osmanlı Devleti'nin bütün bölgelerinde, İstanbul, İzmir ve Selanik gazetelerine dayanılarak ve Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde belgelerle de desteklenerek toplumsal ve ekonomik açıdan geniş anlamda incelenmiştir. Ayrıca adı geçen makale, yayınlanmadan önce tarafımdan da görülmüş ve tezimde kaynak olarak kullanılmıştır.

Elbette ki konular kimsenin tekelinde değildir; ancak bu makalenin, varlığı daha önceden bilinen ve boykotu daha mikro anlamda incelemiş olan tezimin savunmasını verdiğim günlerde yayınlanmış olması bana, İzmir'deki Avusturya boykotunu daha geniş anlamda okurlara sunma fırsatını vermiş oldu.

Makalede belirtildiğinin tersine, 5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra daha 24 saat geçmeden, Avusturya'nın İstanbul Elçisi Marki Pallavicini, Babıali'ye gelerek Sadrazam ile görüşmüş, daha sonra Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya Bosna-Hersek'in ilhakıyla ilgili notayı vermiştir.[2] Hattâ Avusturya İmparatoru Franz Joseph, ilhak günü bir İtalyan gazetesine verdiği demeçte, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanının, Bosna-Hersek'in ilhakına neden olduğunu belirterek, ilhak kararını bir dereceye kadar hafifletmeyi de düşünmüştü.[3]

Buna karşılık olarak, ülkede yönetimi elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti, Avusturya'yı Osmanlılık ve insanlık adına protesto ettiğini bütün Avrupa gazetelerine telgrafla bildirmişti.[4] Halkın İstanbul'daki en erken tepkisi gösteri şeklindeydi ve gösterilerde şiddet ön plandaydı. Bu nedenle, bütün İstanbul gazeteleri ilk haberlerinde bile halkı soğukkanlı olmaya davet etmişti. Önce Avusturya'yı protesto etme amacıyla başlayan gösteriler, II. Abdülhamit yanlısı ve Meşrutiyet karşıtı bir tavır almaya başlayınca, olaya İttihat ve Terakki Cemiyeti müdahale etmek zorunda kaldı. Başlangıçta, Bosna-Hersek'i geri almayı düşünen ancak daha sonra gerçekleri anlayan Cemiyet üyeleri, bu toprakları zaten elden çıkmış olarak görmeye başladılar ve boykot döneminde amaçlarının sadece Avusturya'dan maddi tavizat almak olduğunu da itiraf ettiler.[5]

Bu ortamda, cemiyetin de etkisiyle, Osmanlı ülkesinin birçok yerinde Avusturya'ya karşı bir nefret dalgası oluştu. Önce protesto gösterileriyle başlayan bu nefret, daha sonra yerini Avusturya mallarına karşı bir boykota bıraktı.

Avusturya'ya karşı ilk boykot olayı ise, İstanbul'da 7 Ekim tarihinde, Selanikli ve çoğunluğu cemiyet üyesi olan tüccarların Avusturya fabrikalarına telgraf çekerek, daha önce sipa-

Mehmet Emin İlhan, 9 Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Tarih Enstitüsü Araştırma görevlisidir.

riş ettikleri malları almayacaklarını bildirmeleriyle[6] gerçekleşmişti. Adı geçen makalede belirtildiği üzere, boykot *Tanin* yazarı Hüseyin Cahit'in teklifi üzerine başlamamıştır. Çünkü Hüseyin Cahit'in, boykotun başlangıcı kabul edilen *Tanin*'deki yazısı, 9 Ekim tarihli *Tanin* gazetesinde yayınlanmış ve aynı tarihli *Tanin*'in bir başka haberinde ise 8 Ekim tarihinde İstanbul sokaklarının bütün duvarlarına "Avusturya emtiası almayınız" şeklinde kâğıtlar yapıştırılmış olduğu belirtilmişti.

Aynı şekilde Halil Hamit Bey de, "Türkler'in eline bu silahı verenler... hilakis bir Osmanlıdır" diyerek, bu kişinin 7 Ekim'de İstanbul gazetelerinin birine yazdığı makalesiyle, vatandaşlardan Avusturya'nın ticaretini boykot etmelerini isteyen Horasani adında birisi olduğunu belirtmişti.[7]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, boykotun başlangıcından itibaren, Avusturya'nın boykotu devletin desteklediğinden şikâyet etmesi nedeniyle, boykotajda rollerinin olmadığını belirtmişlerdi. Ancak Avusturya siyasi çevreleri, boykotu İttihatçıların örgütlediğini çok iyi bildikleri için, boykotu hafifletebilmek amacıyla devamlı olarak Cemiyet içinde önemli yeri olan Ahmet Rıza'ya başvurmuşlardı.

O kadar ki, İstanbul Elçileri Pallavicini Osmanlı Devleti ile yaptıkları görüşmelerin sonuçsuz kaldığı dönemlerde "Sadrazam Kamil Paşa yerine Cemiyet üyelerinden Ahmet Rıza Bey ile görüşseydim itilaf çoktan yapılırdı"[8] cümlesini de söylemişti.

Bir liman şehri de olması nedeniyle[9] Bosna-Hersek'in ilhakına karşı tepkiler İzmir'de de yansımasını bulmuştu. İzmir'de 27 Eylül 1324 (10 Ekim 1908) tarihinde yapılan ilk gösteride halk, Avusturya'yı protesto ederek, aldığı kararları mızıkanın çaldığı hürriyet marşı eşliğinde telgrafhaneye götürmüş ve Avrupalı devletlere göndermişti.[10]

Boykotajın Genişlemesi

Daha sonra halk, gazetelerden gelişen durumu ayrıntılarıyla öğrenmeye başladı. İzmir'de olayları halka duyuran *Ahenk* ve İttihatçıların İzmir'deki sözcüsü *İttihat* gazeteleri, yazdıkları makalelerle halkı Avusturya'ya karşı boykota davet etmişlerdi. *İttihat* gazetesi "Almayalım, Avusturya emtiasını almayalım, bunun yerine yerli mamulata istimale başlamakta sebat gösterirsek Avusturya'ya karşı hiç olmazsa bir harb-i iktisadi açabiliriz"[11] diyerek önce fes, ardından da şeker olmak üzere her türlü Avusturya malını ve vapurlarını hedef göstermiş ve

"Ayrıca önümüz bayramdır. Herkes hazır elbise, palto, pardesü, yün fanila, çorap, gömlek vs.. gibi levazım iştirasına mecburdur. Bunun için Avusturya emtiası celb eden mağazalara uğramamak, İngiliz ve Fransız malları satmakla müştehir mağazaları tercih etmek lazımdır. Ayrıca cam renginde parlak toz şekerden maada iştira ettiğimiz kesme kelle şekerleri Trieste'den gelen Avusturya metaıdır. Buna da dikkat etmek lazımdır. Şişeciler içinde bulunan şişeye müteallik edevat satan mağazaların malları da Avusturya mamulatından olduğundan aldanmamayı herkese tavsiye ederiz.

Avusturya'ya karşı icra edilecek rekabetin en tesirlisi kayıklarımızın Avusturya ve Bulgaristan vapurlarına uğramamaları, tüccarlarımızın Avusturya vapurlarına mal tahmil etmemeleri, ahalimizin bu vapurlarda sefer-i icra eylememeleri olacaktır" derken, *Ahenk* gazetesi de bu boykot alanlarına bir de Avusturyalıların işlettiği Kramer gazinosuna gidilmemesini de eklemişti.[12]

Artık İzmir'de gündemin ilk maddesini, ilhak ve ticaret aforozu da denilen boykot oluşturuyordu. *İttihat* gazetesi muhabiri, İkiçeşmelik'ten Çorakkapısı'na kadar kahvehaneleri dolaşmış ve halkın masalarda siyasetten, özellikle Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgalinden konuşarak "biz de onlara karşı harb-i iktisadiye ilan edelim" diye bağırdıklarını belirtmişti.[13] Kahvelerde halk, gelen çayları ve kahveleri de, yanında Avusturya şekeri olduğu için boykot etmeye başlamıştı.[14]

İzmir'de en şiddetli ve en erken boykot alanı olan fes boykotu için 20 Ekim tarihinde İzmir'in gençlerinden 40-50 kişinin oluşturduğu İktisadiyyun Fırkası, Avusturya malı feslerin giyilmemesi için Karantina semtinde, başlarında yerli malı beyaz keçe külah olduğu halde bir miting düzenlemiş[15] Fırka üyeleri, bazı fes esnafının Avusturya malı fes ve kalpakları halka başka devlet malı olarak satmaları nedeniyle başlarındaki keçe külah ile fotoğraf çektirip kartpostal olarak her yere dağıtacakların da belirtmişlerdi.[16]

Ahenk gazetesi 15 Teşrinevvel 1908 tarihli yayınında da yeni boykot alanları olarak Avusturya bankaları, fes ve postahaneleri gösterirken, sigara kâğıtlarının da Avusturya malı olduğunu belirterek kendi matbaasında Fransız malı sigara kâğıdı imal etmeyi de denemişti.[17]

Yine de boykotun derecesi İzmir'de İstanbul, Selanik veya Trabzon'da olduğu gibi bir türlü artamamıştı. Bunun nedenleri arasında ise, İzmir ticaretinde etkili olan unsurların gayrimüslimler olması ve boykotun yerli tüccara da zarar vermesi gösterilebilirdi. Bu nedenle boykotun etkisi Ekim ayı sonlarında devamlı olarak azalmaktaydı. İzmir'deki Rumlar'ın boykotaja gerektiği gibi ilgi göstermemelerine rağmen, Ermeniler tüm güçleriyle boykota destek vermişlerdi. Hattâ, Avusturya'dan kibrit alınamadığı için ortaya çıkan kibrit açığını kapatmak amacıyla Sinekli'de bir kibrit fabrikası açmayı da planlamışlardı.[18] Kolonoradi biraderlerin birahanesinde dört Bulgar'ın yemek ye-

mesi müdür tarafından emre alınınca İttihat, Avusturya bıraha nelerine de boykot yapılmasını tavsiye etmişti.[19]

İzmir Boykotaj Cemiyeti

"1908 Boykotu" başlıklı makalede İzmir'de oluşmuş olan Boykot Komitesinden ilk olarak 21 Kasım 1908 tarihli *Ahenk* gazetesi aracılığıyla söz edilmektedir. Oysa İzmir'de boykotun etkisini yitirmeye başlaması üzerine, İstanbul'da kurulmuş olan Boykotaj Sendikası'ndan etkilenen İzmirli tüccarlar, 5 Kasım 1908 tarihinde dört alt kulüp halinde bazı semtlerde olmak üzere, boykot komiteleri oluşturdular.[20] Ayrıca İzmir basınında da bu kuruluş haberi, en erken 11 Kasım 1908 tarihli *İttihat* gazetesinde verilmişti. Makalede Boykotaj Cemiyeti imzalı haberlerin Aralık başından itibaren görülmeye başlandığı da belirtilmişse de Aralık öncesinde 17 Kasım 1908 tarihinde, İzmir Boykotaj Cemiyeti bir *Selanik* gazetesine verdiği ilanda yapılması gerekenleri şu şekilde belirtmişti:

"1- Geçen gün yapılan nutuk sonucunda Giritli üçyüze yakın halkın yaptığı gibi, ilk olarak başlarınızdaki fesleri yırtıp atınız. Fesi bir daha değil elinize, dilinize dahi almayınız. Mümkünse başı açık geziniz. Ya keçe külah ya kalpak giyiniz de sizin ne derece hamiyette Osmanlı olduğunuzu herkes görsün.

2- Başında fes bulunduran tüccar ve esnafla alışverişte bulunmayın.

3- Geçen günlerde bazı halkın Beylerarası ve İkiçeşmelik'te yaptığı gibi, gerek çayda ve gerek kahvede Avusturya şekerlerinden başka şeker kullanmayan kahvecilerin kahve ve çaylarını içmeyiniz.

4- Avusturya ve Bulgaristan vapurlarıyla ihtilattan, onların hamulesini nakil ve ihraçtan kaçınınız. Sizi bağlayacak kanun yoktur. Yalnız ihracatta muhalefet ve tahkir halde bulunmayınız.

5- Boykotaj Cemiyeti'nin size bildireceği Avusturya ve Bulgaristan malı satan mağazalardan alışveriş yapmayınız."[21]

Kurulan bu Boykotaj Komitesi daha sonra kendisini şu şekilde tanıtmıştı: "Harb-i iktisadiyenin suret-i muntazamda idaresiyle, şeref-i milliyede muhafazasını ve galeyan-ı milliyenin daire-i adl ve hakkaniyette tedvirini ve kimsenin bu hakimiyet-i milliyeyi suistimale uğratmamasını temin etmek üzere teşekkül eder..."[22]

Harb-i İktisadi Cemiyeti adı da verilen İzmir Boykotaj Cemiyeti, boykota uymayanları teşhir etme yöntemiyle, biraz olsun boykota belli bir ivme kazandırabilmişti ancak, hâlâ Avusturya'dan mal getiren tüccarlar bulunmaktaydı. Tüccarlar bu malları İzmir'de satamadıkları için, Aydın, Akhisar, Nazilli gibi iç bölgelere göndermek zorunda kaldıkları zaman da, bu bölge tüccarlarından bir daha mal gönderilmemesi yönünde uyarılar almaya başlamışlardı.

Bu olumsuzluklara bir de, 28 Kasım tarihinde Sadrazam Kamil Paşa'nın, bütün limanlara boykotun sona erdirilmesi için gönderdiği genelge[23] de eklenince, boykotun etkisi iyiden iyiye azalmaya başlamıştı. Genelgenin hemen ardından, 3 Aralık tarihi İzmir'de boykotaj için bir dönüm noktası oldu. Bu tarihte İzmir'den diğer bölgelere, özellikle Trabzon'a gönderilen Avusturya malları nedeniyle, buralardaki boykot sendikaları artık İzmir'de yabancı şehir işlemi yapmaya karar vererek, gelen malları bir listeye koymaya başladılar.[24]

Bunun üzerine tüccarlar, biraz da Cemiyet üyelerinin baskısıyla daha dikkatli davranmaya çalıştılar. Yani Aralık ayında, boykotla ilgili yazıların seyrekleştiği belirtilen adı geçen makalenin tersine, özellikle 3 Aralık tarihinden sonra gazetelerde boykotu artırma amacıyla, hem Boykotaj Cemiyeti'nin ilanları hem de kendi yazıları artmaya başlamıştı. Hattâ tamamen dizginleri eline geçiren Boykotaj Cemiyeti, Borsa dairesinin üstünde, İlmi Bey'in idarehanesinde, boykotu daha düzene koyabilmek için ayrı bir komisyon oluştururken[25] aynı zamanda "Boykotaj Cemiyeti'nin İzmir'de naşir-i efkarı olmak üzere, haftada bir defa neşr olunur siyasi, ilmi, fenni Osmanlı gazetesidir"[26] başlığıyla da *Kave* adında bir gazete de çıkartmıştı.

28 Kasım'daki Sadrazam'ın limanlara gönderdiği genelge ile 3 Aralık tarihinde İzmir'e yabancı şehir işlemi yapılacağından haberdar olunmaması ve İzmir basınına dayalı olmasına rağmen Boykotaj Cemiyeti'nin çıkarttığı *Kave* gazetesinin görülmemesi nedeniyle, adı geçen makalede, İzmir'deki Avusturya boykotunun gelişimi sağlıklı olarak izlenememiştir. Ayrıca 28 Kasım tarihli Sadrazam genelgesi sonrasında, boykotta önemli yerleri olan hamal ve mavnacıların gösterileriyle, 26 Şubat 1909 tarihli anlaşma protokolü arasındaki uzun dönem ve önemli olayları da ortaya çıkarılamamıştır.

Fes Yırtma Bayramı

Oysa, Sadrazam'ın genelgesini kabul etmeyen hamallar, 7 Aralık tarihinde Kordon'da bir gösteri[27] yaptıktan sonra, "... o sıralarda İzmir'de vali bulunan ihtiyar vezir Rauf Paşa'ya da bir heyet girerek, umuma uymasını teklif etmiş ve ona da bir boykotaj külahı giydirtmişti."[28] Her şey olağan gelişirken, bir çocuğun sokakta dolaşmakta olan feslilere saldırarak, başlarındaki fesleri yırtması[29] sonucunda, sekiz gün boyunca binlerce fes gümrük binasının önünde paramparça edilmişti.[30]

Fes Yırtma Bayramı[31] olarak adlandırılan bu olaylar nedeniyle, Avusturya elçisinin şikâyeti üzerine, Vali Rauf Paşa 15 Aralık tarihli telgrafında merkeze "Geçen Teşrinsani'nin 24. pazartesi günü (7 Aralık 1908) bir takım eşhasın bazı kisanın feslerini yırtmakta olduklarının işitilmesi üzerine hemen suret-i mahsu-

sada devriyeler, jandarmalar ve polisler çıkarılıp bir saatte işin önü alındığı gibi, mütecasirlerin de cihet-i adliyeye tevdii ettirildiği maaruftur."[32] şeklinde bir yanıt vermişti.

Vali Rauf Paşa, başından beri boykota müdahale ediyordu. Devlet adamı olduğu için, Avusturya'nın "boykotu devlet memurları teşvik ediyor" iddialarını doğrulamak amacında değildi. Valinin bu durumunu İzmir mektupçusu Kamil Dursun şu şekilde açıklamıştı: "Yalnız vali ve vilayetin yüksek memurları siyaset icabı olarak başlarındaki fesleri muhafaza ediyorlardı. Vali Paşa ile münasebette bulunan memurlar ve katipler evlerinden işlerine gelirken çarşı sokaklarında kalpak giymeye ve fakat valinin yanına gidecekleri vakit masalarında bulundurdukları fesleri giymeye mecbur oluyorlardı. Çünkü sokakta fesler yırtılıp atılıyor ve Rauf Paşa da kalpaklı memurları yanına koymak istemiyordu. Hattâ o vakit polis müdürlüğü vekaletinde bulunan bir zat umumi cereyana tebaen başında taşımaya mecbur olduğu kalpakla her nasılsa Rauf Paşa'nın makamına girmişti. O esnada Avusturya Konsolosu da vilayet makamında bulunuyordu. Bunu gören Rauf Paşa polis müdür vekilini ağır surette tekdir etmiş ve huzurundan uzaklaştırmıştır."[33]

Fes Yırtma Bayramı'nda, tesadüfen orada olan Şair Eşref'in de, Kemeraltı caddesinden geçerken fesi başından alınıp yırtılmış ve yerine bir kalpak geçirilmişti. Şair Eşref, Ekmekçibaşa kahvehanesine giderek şu beyiti söylemiş ve Vali Rauf Paşa'nın da boykota katılmadığını vurgulamıştı.

"Fesi yırttı külahı giydi millet
Kızılbaş kaldı erkân-ı vilayet"[34]

Fes boykotu Bosna-Hersek'in ilhakına karşı başlatılan ilk boykottu ve halk tarafından yapılabilecek en basit boykot olması nedeniyle de sıkı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştı. Ancak fes giyenlerin başlarındaki fesin zorla çıkartılması ve devlet memurlarının fes giymeye devam etmeleri İzmir'de sorun yaratmıştı. Boykotaj Cemiyeti, yayınladığı ilanda boykotaj konusunda kesinlikle zor kullanılmamasını belirtirken[35] *Köylü* gazetesi de feslerin yırtılıp atılmasını ve yerine kalpak giyilmesini uygun görmüş, ancak fes giyen devlet adamlarına dokunulmasını istememiş ve "... çünkü bir memur devletin resmî memurudur. Zaten, Avusturyalılar boykotu millet değil, hükümet zorla yaptırıyor diyor. Bu yüzden hükümet memurlarına ses çıkarmamak lazımdır" diyerek destek vermişti.[36] Aynı destek, Cemiyet'in yayın organı olan *Kave*'den geliyordu. "... geçen günkü gibi 'yırt yırt' diye bir hamit oyunu çıkararak, fesi çıkartma hususunu cebre kadar vardırmayalım"[37] denilerek *Köylü* ile hemen hemen aynı kelimeler kullanılmıştı.

Avusturya mallarının satanlarına avdeti
Nöbetçi –Kimdir o?

Kalem, *no: 9, 29 Ekim 1908*

Bu olaylarla birlikte Boykotaj Cemiyeti, gazetelere verdiği ilanlarla Avusturya'dan mal getirtmeye devam edenlerle, ilişkilerini kesmiş olanları açıklayacağını belirtirken[38] Cemiyet, 13 Aralık 1908 tarihinde *İttihat* gazetesinde yayınladığı ilanında; son olarak onbeş gün içinde yani, 28 Aralık tarihine kadar cemiyete başvuracaklara birer şehadetname verileceğini ve bunların adlarının yayınlanacağını belirtince, bütün tüccarlar zorunlu da olsa cemiyete başvurarak, üye olmaya başlamışlardı.

Boykotaj Cemiyeti ilk ilanında 13 Aralık tarihinde 9 tüccarı üye kabul ederken, 25 Aralık tarihli ilanında bu sayı, 29'a çıkmış son gün olan 28 Aralık tarihinde ise tüccar sayısı 113'e kadar yükselmişti.[39] Ancak bazı tüccarlara, bu tarihten önce başvurmalarına rağmen şehadetname verilemediği için bu süre uzatılmış ve 11 Ocak 1909 tarihli ilanda 150 tüccar cemiyete üye olabilmişti.[40]

Boykotaj, önemli bir tarih olan Meclis-i Mebusan'ın açıldığı 17 Aralık tarihinde de önemini korumaktaydı. Düzenlenen törenlere, Boykotaj Cemiyeti üyeleri önde olduğu halde, boykotaj bayrağı altında yaklaşık onbin kişi de katılmış ve konuşmalar yapılmıştı.[41] Tören sırasında "... mümayişin en latif kısmı" olarak gösterilen olayda; tören alayı Kordon'a geldiğinde bir taraftan boyko-

taj grubu diğer taraftan ise askerlerin ve diğer cemiyetlerin birbirlerine doğru yaklaştığı görülmüştü. Avarlanmış olması olası bir tesadüfle iki grup Avusturyalı olduğu bilinen, ama daha sonra Boykotaj Cemiyeti'ne üye olmak zorunda kalan Kramer kazinosunun tam önünde birleşmiş ve "Yaşasın Meclis-i Mebusan, yaşasın Osmanlılar, yaşasın boykotaj" sesleriyle yeri göğü inletmişlerdi. Kordon'daki yabancılar da aynı şekilde alkışla buna karşılık vermişlerdi.

Boykotajı Delme Çabaları

Adı geçen makalede, İzmir'de boykotaj konusunda halkın hileli yollara başvurmasında, yalnızca Nail Moralı'dan verilen örnekle yetinilmiştir. Oysa, Aralık ve Ocak aylarında şiddetlenen boykotaj nedeniyle tüccarlar, değişik yollara yönelmiş ve boykotajı delme uğraşı içine girmişlerdi. Tüccarların, boykot nedeniyle bir türlü satamadıkları Avusturya fesleri ni, üstüne Hereke fabrikasının mührünü vurarak satma yoluna gitmeleri teftişlere neden olurken[42] Avusturya vapurlarıyla gelen Amerikan mallarını limana çıkartabilmek için de, mallar Yunan limanlarına gönderilerek, ancak Yunan vapurlarıyla geri getirilmeye çalışılmıştı.[43] Akhisarlı bir tüccar da, İzmir'den istemediği halde trenle yollanan Avusturya şekerlerini, bir arabaya yükleyip tellak aracılığıyla çarşı içinde teşhir ettirmiş, boykota rağmen böyle bir hareketin uygunsuzluğunu belirterek malları, İzmir'e geri yollamıştı.[44]

Akhisar'daki bu olaydan daha önemli bir olay da Kavala'da yaşandı. İstanbul gazetelerine de yansıyan bu olay "Kavala Hadisesi" olarak bilinmekteydi. İzmir'e Avusturya vapuruyla gelen az miktarda fes, demir, kahve ve manifatura ile çok miktarda şekerin Avusturya malı olduğu anlaşılınca karaya çıkartılmasına engel olundu. Malların sahibi olan İzmirli tüccar ise yine hile yoluna giderek, malları Kavalalı birkaç tüccara sattı. Kavalalı bu tüccarlar da bir Yunan vapuruyla malları Kavala'ya göndermişlerdi. Fakat, Kavala halkı bu malların Avusturya malı olduğunu anlayınca, öfkeye kapılmış ve 18 Kasım'da büyük bir gösteri yaparak, kaymakama kadar çıkmışlardı. Sonunda hazırladıkları bir mektubu, "Umum Kavala Ahalisi" adına gazetelere yollayarak, İzmirli tüccarların bu hareketlerine devam etmeleri halinde isimlerini gazetelerde ilan edeceklerini belirtmişlerdi.[45]

İzmir'de boykot nedeniyle Avusturya'dan boşalan yeri özellikle Fransa doldurmuştu. Bundan dolayı, Avusturyalı mağazalar mallarının üstüne Fransız malı yazarak satış yapmaya başladılar. İzmir'de önemli Avusturya mağazalarından olan Orosdi Back mağazası Avusturyalılığını inkâr ederek, şirketlerinin Fransız şirketi olduğuna dair ilanları camlarına yapıştırmış, hattâ mağazanın önüne Fransız bayrağı da çekmişlerdi.[46]

Boykotajın Sonuçlanması

Makalede bir önemli yanlış da, Osmanlı Devleti ve Avusturya'nın Aralık ortaları olacağı yerde, Ocak ayı ortalarında yoğun bir diplomatik ilişkiye geçmelerinin belirtilmesiydi. Avusturya Hükümeti, başlangıçta boykotaj sona ermeden görüşmelere başlama niyetinde değildi. Osmanlı Devleti ise, görüşmelere başlanırsa boykotun sona ereceğini devamlı olarak belirtiyordu. 28 Kasım'daki Sadrazam'ın genelgesi nedeniyle Avusturya bazı bölgelerde boykotun zayıfladığını kabul etmişti. Bunun en açık kanıtı, Osmanlı Devleti'nin Viyana Elçisi'nin 9 Aralık tarihinde gönderdiği tezkeredeki Avusturya Dışişleri Bakanı Aarenthal'in "... boykotaj işinin kesb-i salah etmekte olduğu"[47] şeklindeki sözleriydi.

Avusturya boykottan büyük zarar görmekteydi. Birçok önemli fabrikaları kapanmaya yüz tutmuş, üretim azlığı nedeniyle işten çıkartılan işçiler isyana başlamıştı. Bunun yanında, büyük oranda hakim olduğu Osmanlı pazarını da kaybetmeye başlayan Avusturya Hükümeti bir an önce görüşmelere başlama niyetindeydi. Ancak, genelgeye rağmen hamal ve mavnacıların boykotu devam ettirmesi onları kızdırmıştı. 13 Aralık tarihinde Osmanlı Devleti'ne verdikleri, boykotajdan Osmanlı Hükümeti'nin sorumlu tutulacağına dair bir muhtıraya[48] aynı gün Babıali'den verilen yanıtta, boykotajda Osmanlı Devleti'nin de zarar gördüğü belirtilerek; "... Şu halde boykotajın menni, hükümet-i seniyyenin dahi menfaati icabında olması nedeniyle bu babda Babıalice her türlü tedbire-i teşebbüste bulunulduğu cümlenin malumu olup, halbuki husus-u boykot, Bosna-Hersek meselesine şekl-i meşru verilmedikçe kabil olamayacağı anlaşılarak bu maksatla zat-ı asilanenin biddefat müzakereye davet olunup, ne var ki zat-ı valaları boykotaj men olunmadıkça müzakereye girmemek azminde ısrar eylemiş olduğundan bu çıkmaz yolda boykotajın devamı zararın da temadisini oluşturur" denilmiştir.

Bu yanıt Avusturya Hükümeti'ni tatmin etmiş olmalıydı ki, bir gün sonra 14 Aralık 1908'de Osmanlı Devleti ile Avusturya görüşmelere başladı.[49] Makalede belirtilen diplomatik ilişkilerin yoğunluk kazandığı Ocak ayı ortaları ise, iki devlet arasında kesin anlaşmaya varıldığı tarihtir. 10 Ocak tarihli *Köylü* gazetesinde Sadrazam, görüşmelerin 4 gün içinde biteceğini belirtirken, 16 Ocak tarihli gazetelerde çıkan haberlere göre ise, Avusturya ile kesin anlaşmaya varılmıştı.[50]

Makalede, kesin anlaşmaya varıldığı tarih olarak geçen 26 Şubat 1909 tarihi ise, daha önce oluşturul-

muş olan anlaşma protokolünün Osmanlı Mebusan Meclisi'nde onaylandığı tarihtir.[51] 14 Aralık 1908 tarihinde, Osmanlı ve Avusturya hükümetleri Bosna-Hersek için görüşmelere başladıklarından dolayı bu tarihten sonra gerçekleşen olaylar, boykotun sona ereceğini düşünen Avusturya'nın şikâyetlerine neden olmaya başladı. 25 Aralık tarihinde Avusturya Konsolosu, bir Avusturya vapurundan mal taşıyan mavnanın rıhtıma bağlı olan iplerinin kesilerek, mal taşınmasının engellendiği ve Boykotaj Cemiyeti üyelerinden birinin de gümrükte eşya gelip gelmediğini kontrol ettiği şikâyetinde bulunmuş,[52] buna karşılık valinin verdiği yanıtta ise, İzmir'de şimdiye kadar Avusturya vapurlarına dışarıdan saldırıda bulunulmasına izin verilmediği ve sözü edilen mavnanın iplerinin kesilmediği anlatılırken, limanda görevli bir Boykotaj Cemiyeti memurunun da bulunmadığı belirtilmişti.[53] *İttihat* gazetesi ise, olayı Avusturyalı bir işçinin gerçekleştirdiğini ve hamalların görmesi üzerine kaçtığını yazarken[54] valiyi de yalanlamış oluyordu.

İki devlet Ocak ayı ortalarında kesin anlaşmaya varmıştı ancak, İstanbul ve Selanik Boykotaj Cemiyetleri'nin, anlaşmanın Meclis-i Mebusan'da onaylanmasına kadar boykotun devam edeceğini bildirmesi[55] İzmir'de boykotun kısmen de olsa devam etmesini sağlamıştı. Boykotajın azaldığı bu son dönemlerde, işe para karıştığı için *Sedat* gazetesi, Boykotaj Cemiyeti'nin bazı kişilerin çıkarları için kurulduğunu iddia etmiş ve cemiyetin denetlenmesini istemişti.[56] Boykotaj Cemiyeti, bu suçlamalara karşılık bütçesini yayınlamak zorunda kalmış ve halkın *Sedat* gazetesini de boykot etmesini tavsiye etmişti.[57]

Yayınlanan bütçeye göre; Cemiyete 237 tüccar katılmış ve çeşitli derecelerle verilen şehadetnamelerden 8241 guruş gelire karşılık, komisyon kararıyla 6157 guruş harcanmıştı. Bu bütçe açıklamasıyla yetinmeyen cemiyet, boykot sonunda kalan paranın da işçiler yararına harcanacağını belirtmişti.

Anlaşma, henüz mecliste onaylanmadığı için liman işçileri boykota devam ediyorlardı. Boykota başından beri büyük destek veren hamal ve mavnacılar için Bosna-Hersek'in ilhak edilmesi iyi bir bahane olmuştu. 1890'lı yıllarda Rıhtım şirketinin kurulmasıyla tekelci denetimlerini kaybetmeye başlayan ve daha sonra II. Abdülhamit yönetimiyle çatışmalarından dolayı İttihatçılarla işbirliğine giden hamal ve mavnacılar, daha önceki haklarını tekrar ele geçirmek için Avusturya boykotunu çok iyi bir şekilde kullanmış ve iki devlet arasında anlaşmaya varılmasına rağmen, zafere ulaşıncaya kadar özellikle İstanbul'daki meslekdaşlarının liderliğinde boykota devam etmişlerdi.[58]

En son, 20 Ocak 1909 tarihinde bir Alman vapurundaki Avusturya şekerlerine boykot uygulanması[59] şehrin ileri gelenlerinden Hacı Mustafa Pasiç ve kardeşi Hasan Pasiç'i zora soktu. Çünkü bu şekerler, boykota ilk destek veren ve cemiyetin şehadetname sırasında en başta verilen bu kişiler adına gelmişti. Kandırıldığını belirten Hacı Mustafa Pasiç, ancak cemiyetin de desteğiyle hainlik suçlamasından kurtulabilmişti.[60]

Bu boykot, İzmir'deki son boykot haberi olmuştu. 26 Şubat 1909'da anlaşma protokolünün mecliste onaylanmasının hemen ardından, Kamil Paşa'nın yerine gelen yeni Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Aydın Vilayeti'ne gelen yazısında, boykotajın devamının ülke yararına olmayacağı belirtilmiş ve kaldırılması istenmişti.[61] İzmir Boykotaj Cemiyeti de, İstanbul ve Selanik Boykotaj Cemiyetleri ile yaptığı görüşmeler sonucunda 3 Mart 1909 tarihinde yayınladığı bildirisinde, 28 Şubat günü, cemiyet tarafından görevlendirilen memurların, Rüsumat önünde boykotun kalktığını ilan ettikleri ve desteklerinden dolayı da hamal ve mavnacılara teşekkürlerini sundukları belirtilmişti.[62] Böylece Ekim ayından itibaren İzmir'de devam etmiş olan boykotaj sona ermiş oldu ve Mart başında İzmir limanına gelen Avusturya'nın Lloyd vapur kumpanyasının Galiçya adlı vapurunda Boykotaj Cemiyeti adına bir ziyafet verilip, hamal ve mavnacıların vapur kaptanı tarafından sevinçle karşılanması da[63] bunun bir göstergesi olarak kabul edildi.

Avusturya Boykotu, özellikle bedeli boykot öncesi ödenmiş malların satımında yerli tüccarlara büyük zararlar vermişti. Kurulan Boykotaj Cemiyetleri bunun bilincinde oldukları için, yaptıkları ilk iş bu malların Osmanlı sayılarak boykota uğramasını engellemek olmuştu. Boykota bazen kendi istekleriyle bazen de kamuoyu baskısıyla katılmak zorunda kalan tüccarlar, ellerinde kalan malları satamadıkları gibi, ucuz olan Avusturya malı yerine, uzak olduğu için daha pahalıya gelen İngiliz ve Fransız mallarını getirmelerinden dolayı da büyük zararlara uğramışlardı.

Aynı zararlar, Avusturya için de sözkonusuydu. Başlangıçta, Osmanlı Devleti Avusturya'nın ihracatında Almanya, İngiltere ve İtalya'dan sonra dördüncü sırada olduğu için, Avusturyalılar, boykotu ciddiye almamışlardı ve tek üzüntü kaynakları da boykotun, satışların en fazla olduğu Ramazan ayına rastlaması olmuştu. Gelişmiş bir Avusturya'ya karşı pazar durumunda olan Osmanlı Devleti'nin yaptığı boykotaj, Avusturya için oldukça fazlaydı. Rakamlarla bakacak olursak, 1907 yılının son üç ayındaki Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne olan ihracatı 920.000 İngiliz lirasıyken, Ramazan ayına da

A. Mehmet İsçat dönemlinde basılmış bir fes etiketi.

Lloyd Kumpanyası (Eylül, Ekim, Kasım, Aralık, Ocak, Şubat)	1.711.000 frank
Fes Fabrikaları	1.304.000 frank
Şeker Fabrikaları	2.700.000 frank
Diğer Fab. ve Osmanlı Devleti'ndeki Fab.	2.000.000 frank
olmak üzere toplam	7.715.000 frank[65]

rastlayan boykotun uygulandığı 1908 yılının son üç ayının rakamı ise 417.000 İngiliz lirasına düşmüştü.[64]

Boykotaj süresince Avusturya'nın zararları, Ticaret ve İstatistik Cemiyeti tarafından *İkdam* gazetesine yollanan yukardaki rakamlarda gösterilmişti.

Avusturya Boykotu'nun dönüm noktası, boykotun azalmaya başladığı Kasım ayı başlarında devreye giren İttihatçılar'ın Boykotaj Cemiyetlerini oluşturmalarıydı. Meşrutiyet kadrolarını da oluşturan bu cemiyet üyelerinin, sermaye sahibi kişilerle olan sıkı ilişkileri daha sonra ekonomide büyük bir uyanışa neden olacaktır. Avusturya Boykotu nedeniyle bazı ticari mallarda dışarıya bağımlı olduğunu çok iyi anlayan yerli tüccarlar, tek çare olarak bu malları yurt içinde üretme yoluna gitmişler ve bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yatırımları destekleme ve yerli burjuvaziyi koruma politikası sayesinde 1903-1908 arası dönemde kurulan ulusal sermayeli anonim şirketlerinin sayısı 13 iken, 1909-1914 yılları arasında 30 yeni anonim şirketi daha kurulmuştur.[66]

Bu anonim şirketlerle birlikte, ekonomik alanda Milli İktisat siyaseti gütmeye çalışan ve yerli malı kullanmayı özendiren İttihat ve Terakki hükümetlerinin çabaları sonucunda ulusal kaynaklı bir ekonomi planlayan başka cemiyetler de ortaya çıkmaya başladı. Bunlardan birisi yerli malı kullanılmasını önemle özendiren ve bu amaçla Hereke fabrikasıyla da işbirliği yapan 1912 yılında kurulmuş olan, İstihlak-ı Milli Cemiyeti'ydi.[67] Böylece Avusturya Boykotu ile güncelleşmeye başlayan ekonomideki bu uyanış, ilerleyen yıllarda daha da gelişmiş ve I. Dünya Savaşı yıllarında Milli İktisat politikası olarak kendini göstermiştir.

Avusturya ile Bulgaristan'a uygulanan boykotaj daha sonraki yıllarda başka boykotlara da öncülük etmişti. Girit'in Yunanistan'a katılmasıyla 1909 yılında Rumlara da uygulanmak istenen boykot, Avusturya Boykotu için kurulan İzmir Boykotaj Cemiyeti tarafından bölgede sorun yaratacağı nedeniyle engellenirken, Giritli müslümanlardan gelen tepki sonucu, 1910-1914 yıllarında Batı Anadolu'da Rumlar'a da boykot uygulanmıştı. Bir önceki Avusturya Boykotu'ndan dolayı tecrübeli olan Boykot Cemiyeti, Rum boykotunu daha düzenli bir şekilde organize etmişti.

İzmir'deki Avusturya ve Rum boykotlarının belki de en önemli yanı, bu bölgedeki Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinden olan gayrimüslimlerin, ülke ekonomisine yaptıkları katkıyı engellemesi olmuştur. Büyük şehirde müslüman halkın boykota katılmasına rağmen, batıyla yakın ilişki içerisinde olan gayrimüslim tüccarın bundan kaçınması ve kendi ticari çıkarlarını korumaya başlaması, onlar üzerindeki müslümanların baskısını artırmış ve bu da Osmanlı Devleti'nin ticaret ve sanayi hayatından çekilmelerine neden olmuştur.

NOTLAR

1 Bu tezimiz, Ege Universitesi Yakın Çağ Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Zeki Arıkan'ın danışmanlığı altında iki yıl gibi uzun suren bir emek sonunda ortaya çıkarılmıstır.

2 **Sabah.** 7 Teşrınevvel 1908.

3 **Tanin.** 24 Eylül 1324 (7 Ekim 1908). Bu haberin tercümesi gazetede yeralmıştır.

4 **İttihat ve Terakki.** 8 Teşrın-i evvel 1908.

5 **İttihat ve Terakki.** 2 Kanun-ı evvel 1908. Cemiyet'ın ileri gelenlerinden Dr. Nazım, yabancı gazetelere de verdiği demecinde boykotu tazminat almak için ilan ettiklerini belirtiyordu.

6 **Donald Quataert. Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş** (1881-1908) Yurt Yayınları, Ankara 1987, s.105.

7 **İttihat.** 10 Kanunusani 1909. Haber **Times** gazetesinden alıntı yapılmıştır. Macar muallim Vanbery'nın **Times** gazetesinde, boykotu başlatanların İngilizlerin Balkan Komitacıları olduğunu belirten yazısına karşılık olarak, Halil Hamıt Bey'ın yine **Times**'da yayınlanan yanıtıdır.

8 **İkdam.** 12 Kanunuevvel 1908. Bu haber de Avusturya gazetesi **Neue Fraya Presse**'den tercume edilmıştır.

9 Boykot, malların girişinin fazla olması nedeniyle, daha çok İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon, Beyrut, Trablusgarp gibi liman şehirlerinde uygulanmaya başladı.

10 **İttihat.** 11 Teşrin-i evvel 1908.

11 **İttihat.** 13 Teşrın-i evvel 1908.

12 **Ahenk.** 13 Teşrın-i evvel 1908

13 **İttihat.** 14 Teşrın-i evvel 1908.

14 **Ahenk.** 1 Teşrin-ı sani 1908

15 **İttihat.** 22 Teşrinevvel 1908.

16 Adı geçen makalede kullanılan Boykotaj Komitesi uyelerının resmi büyük olasılıkla bu fırkanın çektırdığı kartpostal olmalıdır. Bu resim tarafımca da "İzmir'de Osmanlı vatan perveranının, Avusturya mallarına karşı ilan eyledikleri harb-i iktısadi heyeti" başlığıyla 6 Teşrin-i sani 1324 tarihli **Servet-I Funun** dergisinde bulunmuştur.

17 **Ahenk.** 25 Teşrın-i sanı 1908. Kaleli Sıgara Kağıdı adını alan bu sıgara kağıtlarına rağbet o kadar fazlaydı ki, gazete birçok sigara kağıdı sıparişi de almıştı.

18 **İkdam.** 29 Teşrın-i sani 1908.

19 **İttihat.** 24 Teşrin-i evvel 1908.

20 **Quataert.** (1987) s: 113.

21 **İttihat ve Terakki.** 17 Teşrın-i sani 1908.

22 **Ahenk.** 10 Kanun ı sani 1909.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezaretı Siyasi Kısım Evrakı **BOA.HR.SYS.266/1.**

24 Quataert. a.g.e., s: 113.

25 **İttihat.** 8 Kanun-ı evvel 1908.

26 **Kave.** 4 Kanun-ı evvel 1324 (17 Aralık 1908) **Kave** Iran'da bir dönem baştaki kışının baskılarına karşı halkı ayaklandıran bir demircinin adı olduğu için, **Kave** gazetesi de İzmir'de boykot için halkı bilinçlendirmeyi amaçlıyordu. **Kave**'nın boykot konusundaki radikalliği "... lakin Trieste'den gelen vapurdan çıkan yolcular ile vapur kaptanı ve tayfalarının henuz verdikleri selamı alanlar varmış. İşte asıl mesele burada" sözlerinden daha iyi anlaşılmaktadır.

27 **İkdam.** 11 Kanun-ı evvel 1908.

28 **Hilmi Uran. Hatıralarım.** Ayyıldız Matbaası. Ankara 1959 s: 30.

29 **İttihat.** 8 Kanun-ı evvel 1908.

30 Quataert. a.g.e., s: 113.

31 **İttihat.** 12 Kanun-ı evvel 1908. Bu terim Selanik'te yayınlanan **Zaman** gazetesınce kullanılmış ve fes boykotunu Selanik halkı İzmir halkından öğrenmiştir.

32 **BOA. HR. SYS. 266/1.**

–Babam artık beni Avusturya mektebine yollamıyor.
–Ne ala!

Kalem, no: 9, 29 Ekim 1908

33 **Anadolu.** 29 Haziran 1944 (**İzmir'e ait Hatıralar**).

34 **Anadolu,** a.g.e.

35 **İttihat.** 8 Kanun-ı evvel 1908.

36 **Köylü.** 27 Teşrın-i sani 1324.

37 **Kave.** 4 Kanun-ı evvel 1324.

38 **İttihat.** 8 Kanun-ı evvel 1908.

39 **İttihat.** 30 Kanun-ı evvel 1908.

40 **İttihat.** 13 Kanun-ı sani 1909. Aynı ilanda süre bitiminden sonra başvurulara şehadetname vermenin cemiyet yasasına aykırı olmasına rağmen birçok tuccarın başvuruları üzerine 14 Ocak ile 24 Ocak arasında da cemiyete başvurulabileceği anlatılmış.

41 **İttihat.** 19 Kanun-ı evvel 1908.

42 **İttihat.** 2 Teşrin-i sani 1908

43 **İttihat.** 24 Kanun-ı evvel 1908.

44 **Ahenk.** 21 Teşrin-i sanı 1908.

45 **Sabah** 24 Teşrın-i sanı 1908.

46 **İttihat.** 21 Teşrın-i evvel 1908. Oroz dı Back şirketinin kökeni gerçekten Fransızdı. Ancak *şirketin en büyük dort ortağından biri olan* Joseph von Back Surrany ise Avusturyalıydı ve Avusturya Ticaret Odası'nın İstanbul başkanıydı. Bu nedenle Oroz di Back, Fransız olduğunu açıklamasına rağmen boykottan kurtulamadı. Uğradığı zararlardan ancak, bölgelerindeki Boykotaj sendikalarına üye olarak kurtulabilmişti.

47 **BOA. HR. SYS. 266/1.** Bu olaydan bır gun önce de, Avusturya'nın İstanbul Elçisi Pallavıcını, Sadrazam Kamil Paşa ile görüşmesinde, Avusturya'nın Osmanlı Devleti ile gorusmeye hazır olduğunu belirtmıştı.

48 **BOA. HR. SYS. 266/1.**

49 **Sabah** 16 Kanunevvel 1908. İşın ilginç yanı aynı haber, İstanbul gazetelerinde olduğu gibi İzmir gazetesi **Ahenk**'te de aynı gun yayınlanmıştır.

50 **İttihat.** 16 Kanunu-ı sani 1909.

51 **İkdam.** 29 Şubat 1909. Daha önce Avusturya Meclısı'nde onaylanan anlaşma protokolu, Mebusan Meclısı'nde 46 red oyuna karşılık 136 oy ile kabul edılmıştı.

52 **BOA. HR. SYS. 266/1.**

53 **BOA. HR. SYS. 266/1.**

54 **İttihat.** 26 Kanun-ı evvel 1908.

55 **İkdam.** 27 Kanun-ı sanı 1909.

56 **Ahenk.** 10 Kanun-ı sani 1909.

57 **İttihat.** 13 Kanun-ı sani 1909.

58 Boykotaj Cemiyeti uyelerinin genelde tuccar ve Ittıhat ve Terakki uyesi olmaları, liman işçilerinin boykotta etkın olmalarına neden olmuştu. Boykotun, lıman işçilerının haklarına kadar devam etmış olması, tuccar olduklar için zarara en fazla uğrayan kesim olan cemiyet uyelerının, liman işçilerine verdikleri desteği göstermekteydi.

59 **Ahenk.** 23 Kanun-ı sanı 1909.

60 **İttihat.** 27 Kanun-ı sani 1909.

61 **Ahenk.** 28 Subat 1909.

62 **Ahenk.** 3 Mart 1909.

63 **Ahenk.** 6 Mart 1909.

64 **Ahenk.** 4 Mart 1909. Gazetenın uç aylık donem için verdıgı bu zarar, boykotun beş ay gibi kısa bir sure surmesi ve Osmanlı ekonomisinin kendi içindeki yapısal sorunlarından dolayı Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya olan yıllık ithalat ve ihracat rakamlarına yansımamıştır.

65 **İkdam.** 7 Mart 1909.

66 **Erdal Yavuz.** "1908 Boykotu", ODTÜ Türkiye Iktisat Tarihi Uzerine Araştırmalar. **Gelişme Dergisi.** 1978 ozel sayısı, Ankara s.173.

67 **Tarık Zafer Tunaya. Turkiye'de Siyasi Partiler** 1859-1952). Arba Yayınları. İstanbul 1952 s.48.

Birinci Haçlı Seferi-I

Haçlı Seferlerinin İlânı

B. Bülent Can

Hazırlıklarına 1095 yılında başlanarak, ilki 1096 yılında gerçekleştirilen ve 13. yüzyılın sonuna kadar defalarca tekrarlanan Haçlı Seferleri, birçok yönüyle önemini günümüze kadar sürdürmüş ve özellikle Avrupa'da yüzlerce bilimsel çalışmanın konusu olmuştur. Haçlı Seferlerinin bugüne kadar sadece spekülatif bazı değerlendirmelere konu olduğu Türkiye'de, konuyla ilgili popüler çalışmaların bile eksikliği bilinen bir gerçektir. Biz bu çalışmayla bu eksikliği giderme iddiasında değiliz; sadece konuya ilgi duyanlar ve bilimsel çalışma yapmak isteyenler için "giriş" mahiyetinde malzemeler sunmak istiyoruz.

Bu makalede üzerinde durmak istediğimiz, Haçlı Seferlerinin ilanı ve arkasından girişilen hazırlıklardır. Haçlı Seferlerinin ortaya çıktığı koşulları ve nedenlerini mümkün olduğunca kısa şekilde özetlemeye çalışacağız.

Öntarih: Olayların Arka Planı

Haçlı Seferlerinin ortaya çıktığı koşulları anlamak için bir yandan bu seferlerin başlatıldığı dönemde Avrupa'daki gelişmeleri, diğer yandan da bu seferin hedefi olan Ön Asya'nın içinde bulunduğu koşulları bilmek gerekmektedir. Avrupa'da Haçlı Seferlerinin ortaya çıkmasının nedenlerini anlamak için ise, hem bu coğrafyadaki iktisadi, sosyal ve siyasi gelişmeleri, hem de kilise içindeki çatışmaları ve kilise ile dünyevi/siyasi otoriteler arasındaki çatışmaları bilmek gerekiyor.

Orta Çağı sosyo-ekonomik gelişmeler bağlamında "dört ana döneme" ayıran Heaton, bunlardan ilki olan 5. yüzyıldan 7. yüzyıla kadarki sürenin, "göçebelerin yerleşme dönemi ve krallıkların ve kiliselerin güçlenme dönemi" olduğunu anlattıktan sonra, sözlerini şöyle sürdürmektedir: "700'lü yıllardan sonra bu yerleşme üç yüzyıllık yeni bir kesintiye uğramıştır. Bunun nedeni yeni göç dalgalarıdır. Müslümanlar Arabistan'dan hareketle Akdeniz dünyasının güneyini, Suriye'den İspanya'ya kadar fethetmişlerdir. Vikingler İskandinavya'daki evlerini bırakarak İzlanda'dan İrlanda ve Rusya'ya kadar kuzey bölgelerine inmişlerdir. Elbe'nin doğusunda yaşayan Slavlar huzursuz ve karışıklık içinde bir toplum haline gelmişlerdir. Macarlar at sırtında Doğu Avrupa'dan Tuna Vadisi'ne, hattâ ötelerine kadar cirit atmışlardır. Avrupa'nın iç siyasal karışıklıkları saldırganların yolaçtıkları huzursuzluk ve tahribata eklenmiştir. Bu koşullar altında bu ikinci dönem ve özellikle 850-950 yılları arası birinci dönemin siyasal-ekonomik ilerlemesinin durmasına ve bazı bölgelerde de kısmen gerilemesine tanık olmuştur. Karışıklıklar süregitmiş ve Avrupa 11. ile 14. yüzyıllar arasında bütün ekonomik cephelerde önemli ilerlemeler kaydetmiştir."[1]

Haçlı Seferlerinin başlamasından önceki birkaç yüzyılda, mevcut göçlerle Avrupa'nın yerleşim coğrafyasında önemli değişiklikler olmuştu. Savaşçı bir yapıya sahip olan Normanlar, İskandinavya'dan yola çıkarak Avrupa'nın dört bir yanına yayılmışlardı. Yaptıkları akınlarla yerleşik krallıkları iyice yıpratan Normanlardan bazıları, 912'de Fransız kralı tarafından Normandiya'ya yerleştirilmiş, bunlardan bir kısmı ise, daha sonra 1016-1079 arasında Sicilya ve Güney İtalya'yı ve 1066'da İngiltere'yi fethederek oralara yerleşmişlerdir. Bu arada Müslümanlar da 771'de Portekiz ve İspanya'yı fethetmek üzere Cebelitarık Boğazı'nı geçmişlerdi. Kuzeye doğru ilerlemeleri 732'de Fransa'nın Pooiters kentinde durdu-

ruldu ve İslâm orduları İspanya'ya geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu arada Müslümanlar, karadan ve denizden Güney İtalya ve Fransa kıyılarını talan ettiler; Alp geçitlerine sızdılar ve buralarda 1000 yılı civarına kadar tutundular. Roma'yı yaktılar ve Akdeniz'in hemen bütün büyük adalarını -Kıbrıs, Rodos, Sardinya, Korsika ve Sicilya- ele geçirdiler. Tüm bu saldırılarla Avrupa'da ticaret oldukça yıpranmıştı; üstelik papalığın Hıristiyan olmayanlarla ilişkiyi yasaklaması sonucu Orta Doğu ile yapılan ticaret, genelde "*Suriyeli*" adı verilen "Yahudi, Yunanlı, Ermeni, İranlı, İskenderiyeli ve diğer doğulu" tüccarların tekeline geçmişti.[2] Uzun süren duraklama ve gerileme döneminden sonra Avrupa'da yeni hareketlenmelere tanık olan bu yüzyıllar aynı zamanda Haçlı Seferlerinin gerçekleştiği dönemdir... İlan edilişi tam da bu iki dönemin arasına denk düşen Haçlı Seferleri adeta birinin bitişini ilan edip diğerinin gelişini haber vermektedir. Bu seferlerin, ne kadar bu yeni canlanmadan kaynaklandığı ve bu canlanmanın da ne kadar bu seferlerden ve genelde hac ziyaretlerinden beslendiği[3] ilginç bir tartışma konusu olabilir. Nitekim Haçlı Seferlerine, en başta düzenli orduları bulunan yerel otoriteler olmak üzere tüm Hıristiyanları çağıran dini çevrelerin bu davetlerine, herkesten önce ve herkesten çok, silahsız, işsiz-güçsüz ve en yoksul kesimlerin cevap vermesi tamamen bir önceki dönemde yaşanan gerileme ve yoksullaşmayla ilgilidir. Ama daha önce defalarca gündeme gelmiş olan bu seferlerin tam da bu dönemde gerçekleşmesinin mümkün görülmesi de doğmakta olan yeni dönemin ruh haliyle ilgilidir. Ama genel olarak, Haçlı Seferlerinin başladığı dönemde Avrupa'da halk arasında büyük bir yoksulluğun ve memnuniyetsizliğin hakim olduğunu söyleyebiliriz.[4]

1490 tarihli bir resimde, 1149 Haçlı-Müslüman savaşı. (büyük kitap s. 128)

Haçlı Seferlerinin ortaya çıktığı dönemde "dindarlık, karmaşaya düşmüş bir vicdan ve kilisenin dostluğunu kazanma veya sürdürme arzusu kralın ve toprak sahiplerinin piskopos, manastır başrahibi veya papaya bağışlarda bulunmalarına yolaçıyordu; fakat bu kilise mensupları da bu bağışlar karşılığında şövalye hizmeti yükümlülüğü altına giriyorlardı."[5] Siyasi otoriteler ile dini otoriteler arasındaki bu ilişki, bir tarafın güçlenmesi durumunda diğerinin zayıflaması gibi bir durum yaratmıştı. Nitekim bu dönem boyunca, "Batı'da İmparatorluğun gücü azaldıkça, kilisenin maddi ve manevi iktidarı artmıştır. Hıristiyanlık 313 yılında resmen [illegible] nındıktan sonra, imparatorluk ve [illegible] ikler tarafından kiliseye yapılan toprak bağışları hızla çoğalmıştır. Bina yapımı, dua edenler kitlesinin beslenmesi ve eğitim ve yardım gibi hizmetlerin yerine getirilmesi; krallıktan, soyluluktan ve halktan büyük miktarda mülkiyetin kiliseye aktarımını gerektirmiştir."[6]

Bu arada özellikle 10. yüzyıl boyunca yayılan '1000 yılında kıyamet kopacağı' ve bunu ancak kilisenin engelleyebileceği inancı, birçok zenginin tüm servetini kiliselere bağışlamasına yolaçmıştı. Bu da kilisenin servetini oldukça artırmıştı. Daha sonra 1000 yılında kıyametin kopmamasını kendi çabalarına bağlayan kilise, böylece prestijini de artırmıştı. Bunun sonucu olarak bağış

sahiplerinin çoğu, bağışlarda bulunmak bile istememişlerdi. [illegible] lise, 1000 yılına varıldığında [illegible] zenginlik ve otoriteyi ele geçirmesinde önemli mesafeler [illegible] ve gücünün doruğuna ulaşmıştır. Bu arada yerel siyasi otoriteler, kiliseleri kendi kontrolu altına [illegible] ları da papalığın sert direnişi karşısında başarısızlığa uğrayarak, papalık kurumu merkezi [illegible] munu pekiştirmişti. Kilisenin bu başarısında, son dönemlerde özellikle VII. Gregor ve II. Urban gibi mücadeleci ve güçlü papaların gelmesi da oldukça etkili olmuştu. Nitekim II. Urban birçok yönden (dini reform hareketi, siyasi iktidarlara karşı üstünlük savaşımı vd.) VII. Gregor'un (papalık dönemi 1073-1085) en iyi takipçisi olarak kabul edilmektedir. II. Urban'ın en önemli hedefi kiliseyi siyasi iktidarlara hâkim kılmaktı. Bu da yüzyıl içinde papalığın geldiği noktayı gösteriyordu: 'varlığını kabul ettirme' mücadelesinden, eşit konuma; oradan hakim konuma gelme mücadelesine...

Ama papalığın -son yüzyıl içerisindeki atılımına ve güçlenmesine rağmen- siyasi yönetimlere karşı tam olarak hakimiyet kurduğu söylenemez. II. Urban'ın savunduğu reform hareketi, özellikle Fransız Kralı I. Philipp ve Alman Kralı IV. Heinrich'in yoğun muhalefeti ve hattâ alternatif papa olarak III. Klemens'i kabul etmesi nedeniyle tartışma konusuydu.

Ayrıca papalığın kiliseler üzerinde tam bir otoritesi de henüz sözkonusu değildi. Papalık, güçlendiği ve merkezi konumunu kabul ettirdiği oranda yerel kiliselerin dini ve idari işleyişini belirlemeye çalışmaktaydı. Bunun sonucu olarak kiliseler arasında yoğun bir tartışma yaşanırken, papalığın bu arada hakemlik rolünü üstlenme çabaları sözkonusuydu. Bu bağlamda, Papa II. Urban'ın, eskiden beri gündemde olan Haçlı Seferlerini Avrupa'da kendi merkezi konumunu ve gücünü pekiştirmek için bir araç olarak veya bir fırsat olarak görmüş olması ve bu nedenle bu eski projeye sahip çıkmış olması muhtemeldir.[7]

Böyle bir ortamda gündeme gelen Haçlı Seferleri fikrinin görünürdeki hedefi "kutsal topraklar", yani Kudüs'tür. Nitekim, bu seferlerin düzenlenmesini savunan herkesin çığırtkanlığını yaptığı şey, Kutsal Topraklar'ın Müslümanların elinde olduğu ve özellikle son yıllarda Ön Asya'ya yerleşen Türklerin, bu topraklara hac amacıyla giden Hıristiyanların seyahatini cehenneme çevirdikleriydi. Bu arada Ön Asya'da yüzyıllarca Müslüman Araplara karşı Hıristiyanlığın bekçiliğini yapan Bizans Devleti, 10. yüzyıldan sonra, bir yandan güneyden Fatimi Devleti'nin baskısı ve daha sonra doğudan Türk akınlarının baskısı, kuzeyden Peçeneklerin baskısı ve batıdan ise Venediklilerin ve Normanların baskısı ile iyice zayıflamış bir haldeydi.[8] Ama Bizans Devleti'nin başkenti olan İstanbul hâlâ dünyanın en önemli ticari merkezlerinden biridir. Anadolu toprakları ve Doğu Akdeniz yoksul Avrupa halkının gözünde hâlâ "taşı toprağı altın" bir yerdir. Kudüs de dini öneminden dolayı olduğu kadar, bu zenginliklerin merkezi olmasından dolayı da Haçlı Seferlerine katılanların gözünde adeta 'ütopik' bir hedeftir.[9] Papanın Haçlı Seferleri çağrısında ve sonraki aylarda halk arasındaki propaganda çalışmalarında Kudüs'ün ve genelde bölgenin zenginliği oldukça abartılı bir şekilde anlatılmaktaydı.

1071 yılı, genellikle tarihçilerce 1025'de Bizans Kralı II. Basileus'un ölmesiyle başlatılan 'Bizans Devleti'nin gerileme süreci'nde anahtar bir yıldır. Aynı yıl içerisinde Bizans Devleti, Güney İtalya'yı Normanlara, Ermenistan'ı Türklere kaptırmıştır.

1055 yılında Suriye ve Kudüs'ü Fatimilerin elinden alan Türklerin yine 1071'de Malazgirt'deki zaferi, bir yandan Anadolu'nun kapılarını Türklere açarken, diğer yandan bu savaş sırasında Bizans İmparatoru Romanos'un tutsak alınması İstanbul'daki yönetimin büyük darbe almasına yolaçtı. Nitekim 1078 yılında "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından korunan Kutalmışoğlu Süleyman" İznik'i ele geçirerek kendi devletine başkent yapacak ve böylece Selçuklular İstanbul kapılarına dayanacaktı.[10] 1085 yılında Antakya'nın Müslüman Türkler tarafından ele geçirilmesi ise, Haçlı Seferlerinin hazırlıkları sırasında en çok kullanılan propaganda malzemelerinden biri oldu. Türklerin bu zaferleri sonucu, hac yollarının kontrolü büyük oranda onların eline geçmiş ve bu arada hacıların şikâyetleri artmaya başlamıştı.

Yine 1071 yılında Bizans İmparatorluğu'nun İtalya toprakları üzerindeki son tutunma noktası olan Bari şehri Normanların eline geçmişti. Normanlar bundan sonra Batı'dan Bizans Devleti'ne baskılarını artırdılar.

Bu arada yine 1071 yılında Türk Beylerinden Atsız, savaşa girmesine gerek kalmadan, yaklaşık yüzyıldan beri Şii Fatimi devletinin kontrolünde olan Kudüs'ü ele geçirmişti. Ama biri Bağdat'taki Sünni halifeye bağlı olan, diğeri Mısır'da Şii bir devletten oluşan bu iki güç arasında Kudüs ve Filistin için mücadele sürmekteydi. Nihayet 1078 yılında iki güç arasın-

daki savaş sırasında Kudüs tekrar kana bulanmış ve Türkler şehrin kontrolünü ellerinde tutmayı başarmışlardı. Türklerin yönetimi altında gerçi Kudüs'deki Hıristiyanların ve hac amacıyla gelenler büyük oranda güvence altındaydılar; ama bölgedeki karışıklıklar hac gezilerini zorlaştırmaktaydı.

Bu arada Bizans Devleti her ne kadar Müslümanlara karşı Hıristiyanlığın bekçiliğini yaparak Avrupa'daki Hıristiyanlarla kardeşçe ilişkiler içerisinde olsa da, bu, -Roma'daki papalığın güçlenmesine paralel olarak- zamanla düşmanlığa dönüşmüştür.

1054 yılında birbirinden ayrılan Batı (Katolik) ve Doğu (Ortodoks) Kiliseleri arasında sürekli bir hakimiyet mücadelesi sözkonusuydu. Hıristiyanlığın beş kutsal şehrinden (Kudüs, Antakya, İskenderun, İstanbul ve Roma) ikisinin, yani Roma ve İstanbul'un başkentlik yaptığı bu kiliseler bir yandan kendi bölgelerinde (Roma

I. Haçlı Seferi'nin önemli ismi Godefroi de Bouillon (sol başta).

Haçlı Seferlerinden Önceki Hac Ziyaretleri

Haçlı Seferleri bir anlamda, eskiden beri Kudüs'e yapılan hac ziyaretlerinin devamıdır. Nitekim Avrupa'dan Kudüs'e hac ziyaretlerinin tarihi oldukça eskilere gitmektedir. Kaynaklardan görülebilen en eski tarih 333 yılıdır: Bu tarihte bir hacının Bordeaux'dan Filistin'e hacca gittiğini gösteren kaynaklar mevcuttur.[1] Sonraki yüzyıllarda daha da yaygınlaşan bu ziyaretler 10. yüzyıldan itibaren tamamen Hıristiyanlığın bir parçası haline gelmişti. Bunun sonucu olarak, gruplar halinde hac ziyaretleri de sözkonusu olmaktaydı. Bu ziyaretler, bölgenin Bizans'ın kontrolünden çıkıp Müslümanların kontrolüne geçmesiyle azalmadı. Bu konuda bir yandan, Müslümanların engin hoşgörüsünden bahseden kaynaklara rastlanabilmekteyken, diğer yandan hacıların Müslümanlardan çektikleri eziyetleri anlatan kaynaklar da az değildir. Nitekim bu tür haberlere 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha çok rastlanır olmuştu.

Çünkü hem Anadolu'nun Selçuklularca ele geçirilmesi sonucu hac yolları Müslümanların eline geçmişti, hem de hac seferlerinin gittikçe daha büyük gruplar halinde gerçekleştirilmesi sonucu sorunlar artmıştı. Nitekim bizzat Bizans yönetimi bile, aylarca süren bu yolculuklar sırasında bazen hac amacını unutarak kendi topraklarına yerleşen bu gruplardan büyük rahatsızlık duymaktaydı. Gerçi 11. yüzyılın başında Fatimi halifesi El Hakim döneminde gerçekleştirilen büyük Hıristiyan katliamı sırasındaki kadar durum kötü değildi; ama bu dönemde Bizans'ın Kudüs'ün sahibi olduğu zamanlara göre hac ziyaretleri oldukça zordu. Ama bu zorluklar, hac ziyaretlerini ve hattâ ziyaretçilerin sayısının artmasını engellemiyordu. 1064-1065 yıllarında Bamberg'li Piskopos Gunther 7 bin kişilik hac kafilesini Kudüs'e götürmüş ve bu kafile Filistin'de Ramla yakınlarında Müslümanlarca baskına uğramıştı.[2]

Haçlı Seferleri bu klasik hac ziyaretlerinden sadece silahlı olma yönüyle ayrılmıyordu. Bu sefere çıkanlar, Müslümanları bölgeden atıp o toprakları ele geçirme niyetine sahip olmakla da diğerlerinden ayrılıyorlardı. Bu hem Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki denge, hem de Batı kiliseleriyle Doğu kiliseleri arasındaki denge açısından hayati öneme sahip bir farktı. Bununla birlikte Haçlı Seferlerinin birçok anlamda eski hac ziyaretlerinden etkilendiği ve bir anlamda bunların devamı oldukları doğru olabilir. Nitekim Mayer'e göre, "Haçlı Seferi" kavramı (**Crusade** veya **Krezzug**) Orta Çağ'da mevcut değildir; çok sonra (13. yüzyıl ortalarında) ortaya çıkmıştır. Orta Çağ'da, bu harekât için ağırlıkla kullanılan kavram **"expedito, iter in teram sanctam"** (Kutsal Topraklar'a yolculuk) idi. Haçlı Seferlerinin daha başlangıcında kullanılan kavram ise **"peregrinatio"** (hac ziyareti) idi.[3]

1 Hans Eberhard Mayer, **Geschichte der Kreuzzüge** Kahlhamer, Stuttgart. 1995, s. 18

2 Hans Eberhard Mayer, **a.g.e.**, Peirre und Gurgant. Jean-Noel. 1986, **Wenn Ich dein vergesse, Jarusalema- das wundersame Abenteuer des ersten Kreuzzuger 1095-1099** dtv.

3 Mayer a.g.e., s. 19.

Papanın Yaptığı Konuşma[1]

1. **Fulcher von Chartres**'[illegible] ğı konuşmadan aktaran [illegible]

"... O kadar sık yardım [illegible] dan sonra doğudaki [illegible] mümkün olduğunca çabu[illegible] yardım etmeniz kaçın[illegible] Bir Fars halkı olan Türkle[illegible] bildiği gibi, Akdeniz'e kadar [illegible] ve Boğazlara kadar [illegible] mania (Bizans) sınırla[illegible] falarca yendikleri Rum[illegible] daha çok toprakların [illegible] birçoğunu öldürmüş ve[illegible] lar. Kiliseleri yıkmışlar [illegible] ratorluğunu kurutmuş, çö[illegible] ler. Eğer bir süre daha kend[illegible] engellemezseniz müminleri boyunduruk altına almaya devam edeceklerdir. Bu nedenle sizleri yalvararak, İsa'nın mesajcısı olarak sizleri uyarıyorum -hayır ben değil Tanrıdır daha çok bunu yapan!-hemen acilen Hıristiyanlara yardım edin; bu hiçbir işe yaramaz halkı ülkelerimizin dışına atın. Buradakilere söylüyorum bunları ama burada mevcut olmayanlara da ulaşsın söylediklerim -İsa'dır emri veren!- Bu uğurda yola çıkan ve yolculuk sırasında veya kâfirlere karşı savaşlarda canını veren herkesin günahları anında affedilecektir. Yola çıkanlara müjdelediğim şey Tanrıdan büyük bir nimettir. Böyle aşağılık, soysuz şeytani bir halkın, [illegible]sa'nın adıyla aydınlanmış, her şeye [illegible] Tanrının mümin kullarına hük[illegible]etmesi ve büyük bir yüz karasıdır! [illegible]zın gibi Hıristiyan olan bu insanlara [illegible] etmediğinizde ne büyük bir gü[illegible]ahla Tanrının karşısına dikileceksi[illegible]z! Büyük bir hata işleyerek Hıristiyan kardeslerine karşı şahsi düşmanlık beslemeye alışmış olanlar, düşman[illegible]klarını kafirlere yöneltmeli ve onlara [illegible]arşı savaşta yeralmalıdır. Zaferle bitecek olan bu savaş aslında çoktan başlamış olmalıydı. Şimdiye kadar soygunculuk yapanlar, şimdi İsa'nın sovalyeleri olmalıdırlar. Bir zamanlar kendi kardeşlerine ve akrabalarına karsı savaşanlar şimdi barbarlara karşı bu haklı savaşa katılmalıdırlar. Şimdiye kadar küçük bir karşılık için paralı asker olarak çalışanlar artık ebedi ücrete sahip olmalıdırlar. Vücutlarını ve ruhlarını şimdiye kadar çalışarak feda edenler, artık iki katı onur için çalışmalıdırlar. Evet, burada yoksul ve üzgün olanlar orada servet sahibi ve mutlu olacaklar. Burada Tanrının düşmanı olanlar orada onun dostları olacaklar. Yolculuk, -katılmak isteyenlerin, mülklerini kiraya verme işlemlerini tamamlayıp yolculuk masraflarını karşıladıkları taktirde- hemen gelecek kışın sonunda, baharda (1096) başlayacaktır. Büyük bir coşkuyla yola çıkmalısınız. Tanrı sizi koruyacaktır..."

2. **Ahmet Rıza Bey**'in Kitabından,[2] Sayfa: 83-84 (kaynak verilmemiş)

"Uzun zamandır müsamahamıza hiçbir sınır çizmedik. Ancak, Papalıkgörevimiz bugün, af ve tebriye edecek hiçbir hareket göremezken, men olunması gerekli bir sürü davranış farketmiş bulunmaktadır. İnsanlık zaafı, şimdiye kadar, insanın içine düştüğü hataların sebebiydi. Sefâhatin câzip gelen dış görüntülerine kapılarak, men olunan hususlara riâyet etmeyerek, Allahımızın sizleri cezalandırmakta gösterdiği müsamaha ve sabrının tehammül derecesini aştınız. İnsanın uçarılığı neticesi, evlilik bağlarının meş'ruluğuna hürmet etmediğiniz gibi, zinâya karşı kâfi derecede nefret göstermediniz. Ayrıca büyük bir ihtirâs sizleri birçok kardeşlerinizi esir etmeye ve onlardan yüklü fidyeler isteyerek servetlerini alçakça elde etmeye sevketti. Bütün bunlara rağmen, günahın sizi içine attığı felâketli fırtınadan kurtulmak ve arzu ettiğiniz takdirde, önümüze açılan emin ve sâkin bir limana sığınarak kendinizi ve ruhunuzu kurtarmanız mümkündür. Türkleri yenmek için mâruz kalacağınız ufak sıkıntılara katlanmayı göze aldığınız takdirde, ebedi bir emniyete ka-vuşmakla mukafatlandırılacaksınız. Kötü davranışlarınız sırasında karşılaştığınız müşkilatla, sizi davet ettiğim teşebbüste karşılaşacaklarınızı mukayese ediniz.

"Durmayın, Allah'a düşman olanlara saldırın! Zira Hıristiyanlar için hazin serzeniş konusu budur. Uzun zamandan beri Suriye'yi, Ermenistan'ı ellerinde bulunduruyorlar, daha da ileri giderek Hazret-i İsâ'nın mezarına, inancımızın büyük âbidesine tecavüz etmişlerdir.

"Ey Hıristiyanlar! Kötü davranışlarınıza artık bir son verin, Ancak bedeninizi feda etmekle ruhunuzun selâmetini elde etmiş olacaksınız. Bilmez misiniz ki insan için yaşamak bir felâkettir. Saadet ise ancak ölümdedir! Dünya nimetleri hoş olmakla beraber boş şeylerdir! Onlara hor bakanlar yüz misliyle mükâfat görürler. Deus Vult (Allahın emriyle)."

1- Papa Urban Clermont Sinoduna giderken.
2- Papanın Godefroi de Bouillon ile konuşması

1 Friedhelm Winkelmann, Die Kirchen im Zeitelter der Kreuzüge Leipzig, 1994.(ozellikle bolum 7, s. 128-135)

2 s. 83-84

siyasi iktidarlara karşı, İstanbul heterodox kiliselere ve İslâm'a karşı) hakimiyet mücadelesi verilirken; diğer yandan da tüm Hıristiyan aleminin hakimiyetini ele geçirme mücadelesinde birbirleriyle rakip konuma düşüyorlardı. Islâm'ın hızlı yükselişi karşısında bir süre sonra başlayan yakınlaşma, tarafların iki kilisenin birleşmesi konusunu gündeme getirmesine yolaçacaktı.[11] Oysa bu yakınlaşma süreci boyunca bile, geri planda 'iki kesim arasındaki çekişme ve birbirini kontrol altına alma' niyeti herkesin malûmuydu.

Nitekim Haçlı Seferleri çağrısını yapan ve resmî 'organizatörü' konumunda olan papalığın, bu seferlerden bu yönde de beklentileri vardı. Öyle ki, bazı bilim adamları Roma'daki papalığın, 'Bizans'ın veya Ortodoks kilisenin gücünü azaltma' niyetini bu seferlerin düzenlenme nedenleri arasında sayarlar... Aslında ilk Haçlı Seferlerinin daha önce İspanya'daki Müslümanlara karşı düzenlenmiş olduğunu da belirtmemiz gerekiyor. Ön Asya'ya düzenlenen Haçlı Seferlerinden daha önce başlayan bu savaşlar (*Reconquista*), Ön Asya'ya düzenlenenlerle paralel olarak aynı yüzyıllarda sürdürüldü.[12] Bu seferlerin amacı, "Kutsal toprakları kurtarmak" değil, "Müslümanları Avrupa'dan atmak"tır. Türklerin İstanbul kapılarına dayanmış olmasından dolayı, Ön Asya'ya düzenlenen Haçlı Seferinin de böyle bir boyut sahip olduğu düşünülürse, genelde "Haçlı Seferlerinin Avrupa'nın ve/y Avrupalılığın oluşmasındaki rolü" ilginç bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.[13] Nitekim Ön Asya'ya Haçlı Seferleri düzenleme fikrinin ilk ortaya atılma nedeni, Bizans Devleti'nin Avrupa'yı bu konuda sürekli uyarması ve yer yer bizzat destek için papalığa başvurmasıdır. Bu başvuruların ilkinin tarihi, Haçlı Seferlerinin ilan edilmesinden çok öncelere

Haçlı Seferi Türklere mi, Müslümanlara mı karşı?

Müslümanlarca bölgedeki Hıristiyanlara yapılan baskının, özellikle Türkler tarafından yapıldığının dile getirildiği ve bu nedenle bu seferlerin, genelde Türklerin bölgeye yerleşmelerine tepki olarak düzenlendiği genel tezlerine rağmen, papanın yaptığı konuşmada, Anadolu'ya akın eden Türk boylarından "Persler" diye sözetmesi, o dönemde bu konuda kamuoyunun ne kadar bilgisiz olduğunun göstergesidir.[1]

Diğer yandan, Fulcher von Chartres'ın aktardığı konuşmada papa, Türklerden söz ederken, onların "bir Fars halkı" olduğunu söylemektedir!..[2] Nitekim Türklerin Ön Asya'da yayılması ve yerleşmesinin Haçlı Seferlerinin düzenlenmesinin en önemli nedeni olduğunu belirten Fulcher de, papanın, yaptığı konuşmada Haçlı Seferlerinin gerekçesi olarak şunları söylediğini belirtmektedir:

"... Hıristiyanların ülkelerini işgal ettiler ve birçoğunu öldürdüler veya esir aldılar. Kiliseleri yıktılar; Tanrının İmparatorluğunu kuruttular."[3]

Robert der Mönch ise, papanın konuşmasında, genelde Müslümanların zulmünden söz ettiğini belirtmektedir.[4]

Haçlı seferleri sırasında Halifenin nişanlarını taşıyan Müslüman askerler.

1 Peter Milger, **Krieg im Namen Gottes** C. Bertelsmann. s. 33.

2 Georges Tate, **The Crusades and The Holy Land** Thames and Hudson, London, 1991, s. 130. F. Winkelmann, **a.g.e.**, s. 45. Ahmet Rıza Bey, a.g.e., S. 83-84. Kaynak verilmeden aktarılan bu konuşmada Papa "Turkler" kavramını kullanmıştır. Bkz. Çerçeve yazı.

3-4Peter Milger, **a.g.e.**, s. 10.

gider. Nitekim daha 1074 [illegible] Bizans Kralı VII. Mikha[illegible] hükümdarlık dönemi 1071-1078). Papa VII. Gregor'a başvur[illegible] Hıristiyan halkların par[illegible] askerlerinden oluşan bir orduyu kend[illegible] ardına göndermesini istemişti. Selçukluların Anadolu'dak[illegible] ilerlemesine karşı bir tedbir olarak [illegible] olan bu girişim konusunda taraflar arasındaki görüşmeler 1075 yılında kesilmişti.[14] II. Urban'dakı onceki Papa VII. Gregor, Doğu ve Batı kiliselerini birleştirmek için büyük atılımlar yapmıştı. Bu amaçla (Turklere karşı Bizans'a yardım bahanesiyle) bölgeye asker gönderilmesi planlarını, Doğu kiliseleriyle ilişkilerin kendi lehlerine gelişeceğini düşünerek desteklediğini, Alman Kralı VI. Heinrich'e yazdığı mektupta belirtmekteydi:

"Bu girişime özellikle ilgi duyuyorum. Çünkü Kutsal Ruh sorununda bizden biraz ayrılan İstanbul Kilisesi bu konuda bir anlaşma arayışı içindedir. Ermeniler ... ve tüm Doğu kiliseleri farklı yaklaşımları konusunda ortak bir kararın alınmasını beklemektedirler".[15] Ama kilisenin Avrupa'da siyasi iktidarlarla arasındaki hakimiyet savaşı ve kendi içindeki sorunların yoğunluğu yüzünden bu planlar uzun süre uygulanamadı. Bizans Kralı Alexios 1088 yılında Flaman prenslerinden Robert'e yolladığı bir mektupta açıkça yardım talep etmekteydi.[16]

"[Türkler] *Hıristiyanların bebeklerini ve gençlerini vaftiz kaplarının üzerinde kesiyor ve akan kanı bu kapta biriktirerek İsa'yla alay etmek için Hıristiyanları bu kapların içine işemeye zorluyorlar. ... Asil kadınları ve kızlarını önce soyup, sonra aşağılamak için hayvanlar gibi elden ele dolaştırıp ırzlarına geçiyorlar. Kızların ırzlarına utanmazca geçerken annelerini ahlâksız şarkılar söylemeye zorluyorlar. ... Papazların ırzlarına geçerek onları aşağılıyorlar; hattâ bir papazı bu günahı işleyerek yırttılar..."* [17]

Bu başvurulardan biri de Papa II. Urban'ın (papalık yaptığı dönem 1088-1099) önderliğinde 1095 Mart'ında İtalya'nın Piacenza kentinde toplanan Konsil'de gerçekleşti. Bu Konsil, Papa II. Urban'ın kiliselerarası ilk büyük toplantısıydı. Toplantıda genelde kiliseler arasındaki anlaşmazlıklar ve dini konular gündemdeydi. Papa kiliseler arasında hakemlik yapma amacını gerçekleştirmekteydi böylece.[18]

Bizans Kralı I. Alexios, bu Konsil'e yolladığı temsilciler (keşiş Thomas ve Nikolaos) aracılığıyla Batı kiliselerinden yardım talep etmekteydi. Bu temsilcilere, Konsil'de konuşmaları için söz verilmiş ve yaptıkları konuşmalar oldukça etkili olmuştu. Konsil'de bu çağrılara olumlu cevap verilmesi yönünde karar çıkmış olmasına rağmen, bu karar sonraki yıllarda hayata geçirilememişti.

1095 Mart'ında İtalya'nın Piacenza kentinde toplanan, yukarda sözünü ettiğimiz Konsil'in ardından, Papa II. Urban, Fransa'da yaptığı gezi sırasında bölgeye askeri yardım gönderilmesiyle ilgili propagandalarına başlamıştır. Fransa'ya yaptığı gezi sırasında papa, 15 Ağustos 1095'de Fransa'nın Le Puy şehrinde tüm din adamlarını Fransa'nın Clermont şehrinde toplanacak olan Konsil'e çağırdı.[19]

Papa II. Urban'ın Yaşamı

Papa II. Urban

Tahminen 1042 yılında, Fransa'nın Champagne bölgesinde, Chatillion-sur-Marne'de doğduğu bilinen II. Urban'ın[1] asıl adı Odo de Lagery'dir. 1067'de döneminin reformcu hareketlerinin merkezi olan Cluny'de rahip ve 1070 yılında ise başrahip oldu.

Başından beri reformcu hareketleri destekleyen II. Urban,* bu tavrını Papa VII. Gregor ve ardılı Papa II. Victor zamanında onların hizmetinde sürdürdü. Nitekim 12 Mart 1088 tarihinde, -o sırada Roma, 1080'de alternatif papa olarak seçilen III. Clemens'in kontrolünde olduğu için- Terracina'da papalığa seçildi.

Kendisinden önce başlatılan, dinin siyasal hayata hakim olması için yapılan bazı düzenlemeleri içeren reform hareketlerini devam ettiren II. Urban, kişisel yetenekleri ve diplomatik kişiliği ile hepsinden daha başarılı oldu. Nitekim zamanın siyasi ve dini güç odaklarıyla geliştirdiği başarılı ilişkilerden sonra III. Clemens'i Roma'dan uzaklaştırarak oraya yerleşti; ardından kiliseyi siyasi iktidarların kontrolü ve yönetiminden kurtarmak için dini çevrelerle toplantılar düzenleyerek kiliseler arasında bir birlik kurmayı başardı.

Kısa bir süre içerisinde, kiliseleri siyasi otoritenin kontrolünden kurtararak, papalığın kiliseler üzerindeki yetkisini güçlendirmeyi başardı.

Papanın adı, Fransızca kaynaklarda ve bu kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmış olan Türkçe kaynaklarda (Ahmed Rıza Bey, 1988 ve Erer, 1993) ve sayın Ahmet Yaşar Ocak'ın **Toplumsal Tarih** dergisinde yayınlanan makalesinde (1095 Clermont Konsili'nin ve Haçlı Seferi'nin 900. Yıldönumü Milletlerarası kolokyumu, sayı 20) "Urbain" olarak yazılırken; Almanca ve İngilizce kaynaklarda "Urban" olarak yazılmaktadır. **Temel Britannica**'da ise Latince şekliyle "Urbanus" ismi yeğlenmiştir. Biz, Turkçe telaffuza daha uygun bulduğumuz için "Urban" demeyi yeğledik.

Clermont Konsili (18-27 Kasım 1095) ve Haçlı Seferi İlanı (27 Kasım 1095)

Papanın 15 Ağustos 1095'de Fransa'da Le Puy'da yaptığı konuşma ile toplantıya çağırdığı ruhani Meclis (Konsil) 18 Kasım 1095'de Fransa'da Clermont şehrinde toplandı. Toplantıyı en detaylı şekilde anlatan iki Vakanüvis (Chronist) Fulcher von Chartres ve Lambert von Arras'a göre, toplantıya 300'den fazla Fransız din adamı katılmıştı.

Konsil'in gündemini daha çok kilise içi sorunlar oluşturuyordu. Konsil bu yönüyle de kilise tarihinde önemli bir yere sahiptir; çünkü papa bu toplantıyla, uzun yıllardan beri sürmekte olan birçok soruna nihai çözüm getirmeyi planlıyordu. Nitekim bir hafta boyunca toplanan Konsil'de görüşülen konuların başında siyasi otoritelerle kilise arasında tartışma konusu olan taç giydirme törenleri, din adamlarına evlenme yasağı sorunu (Fransız Kralı Philipp'in evlenmesiyle ortaya çıkan) ikinci defa evlenme sorunu, dini makamlara tayin olayı ve Hıristiyanlar arasındaki düşmanlıklara son verilmesi gibi konular gelmekteydi.[20]

Bu Konsil'de alınan kararlardan sadece birinde Haçlı Seferi düzenlenmesinden söz edilmiş; bu konuda yapılan görüşmeler sonucunda Haçlı Seferlerine katılacaklara 'manevi ücret' ödenmesi kararlaştırılmıştı.[21] (Lambert von Arras Konsil'de alınan 30'dan fazla kararı aktarmıştır. Bunlardan sadece biri -Haçlıların cezalarının affedileceğiyle ilgili olanı- Haçlı Seferleriyle dolaysız ilgilidir.)[22] Ayrıca son günde Papa II. Urban'ın çok önemli bir konuşma yapacağı herkese duyurulmuş ve binlerce insanın katılımının beklendiği bu toplantının şehir dışında bir yerde açık havada yapılmasına karar verilmişti.

Bu toplantıda papanın yaptığı konuşmayı aktaran dört ayrı kaynak mevcuttur: Guibert von Nogent, Baudri von Dol, Robert der Mönch aus Reims ve Fulcher von Chartres.[23] Hepsi yıllar sonra kaleme alınmış olan bu kaynaklardan hiçbiri 'resmî kayıt' veya tutanak değildir. Bu yazarlardan sadece Robert der Mönch bu toplantıya bizzat katıldığını belirtmektedir. Baudri von Dol ve Fulcher von Chartres bu toplantıya katılıp katılmadıklarıyla ilgili bir şey söylememekle birlikte, toplantıyı orada bulunmuş gibi anlatmışlardır. Guibert von Nogent ise toplantıyı başka kaynaklardan aktarmaktadır.[24] Hepsinde birbirinden farklı bilgilere yer verilen bu kaynaklarda, papanın yaptığı konuşmanın içeriğiyle ilgili ortak noktalar şunlardır: Doğu Kiliselerine Müslümanların baskısı; Selçukluların Ön Asya'yı ele geçirdikleri ve Hıristiyanların kutsal yerlerinin ve kiliselerinin yıkıldığı; Hıristiyanların kutsal şehri Antakya'nın işgal altında olduğu ve bu durumda Avrupa'daki Hıristiyanlara, 'tanrı adına kendilerine çağrıda bulunan' papaya uyarak doğudaki kardeşlerine yardım etmek görevi düştüğü... Böylece Hıristiyanlar arasındaki kardeş kavgasının da son bulacağı...

Papanın çağrısına katılımcıların cevabı, *"Dues lo volt"* (Tanrı istiyor!) oldu. Le Puy piskoposu Adhémar, muhtemelen kilise tarafından önceden yapılmış plana uygun olarak, eline haç alarak bazılarına da aynı şeyi yaptırdı. Geriye kalan kitleler, ellerine geçirdikleri kumaşları haç şeklinde parçalayarak omuzlarına iliştirdiler. Kendilerince, böylece haçı omuzlarında taşımış olan İsa'yı takip/taklit etmekteydiler... Clermont'da yapılan bu toplantının ardından başlatılan coşkulu hazırlıklar yazımızın ikinci bölümünün konusu olacak.

NOTLAR

1 Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi-I**, Teori yayınları, Ankara, 1985, s. 60. tam da Haçlı seferlerinin yapıldığı yüzyıllara denk düşen ikinci donemdeki iktisadi canlanma ile ilgili olarak bkz. H. Pirene, **Economic and Social History of Medieval Europe**, Routhedge and Kegan Paul Ltd., London, 1958, s. 16-57. Ayrıca, S. Thrupp, **Medieval Industry**, 1000-1500, Cipolla, 1977 içinde, s. 211-276. ve J. Bernard, **Trade and Finance in the Middle Ages, 900-1500**, Cipolla 1977 içinde, s. 274-388.

2 H. Heaton, **a.g.e.**, s. 72-80

3 Sédillot, 1983, s. 174-176

4 Friedhelm Winkelmann, **Die kirchen im Zeitelter der Kreuzüge (11-13. Jahrhundert)**, Leipzig, 1994, s. 35. (Özellikle 7. bölüm s. 128-135).

5 H. Heaton, **a.g.e.**, s. 69.

6 H. Heaton, **a.g.e.**, s. 82.

7 Konrad Algermissen, 1956, "Kirchengeschichte", Verlag Joseph Giesel, Celle, **Atlas zur Weltgeschichte**, dtv, München, Band 1, 1979, s. 249.

8 Bizans Devleti ve Haçlı Seferleri konusu için bkz. Levçenko, 1979, 271-321. Ayrıca Bizans Devleti, Anadolu'da Türklerin yerleşmesi ve Haçlı Seferleriyle ilgili ilginç değerlendirmeler için bkz. Gordlevski, 1988, 37-45.

9 Ortaçağ Avrupa'sında Kudüs'ün konumuyla ilgili olarak bkz. Hans Eberhard Mayer, **Geschichte der Kreuzzüge** Kohlhamer, Stuttgart, 1995,16-18, 256, dipnot 7 ve 9.

10 Gordlevski, 1985, s. 39.

11 Steven Runciman, **Geschichte der Kreuzzüge** Band I, Beck. München 1957, s. 100-102.

12 Friedhelm Winkelmann, **a.g.e.**, s. 49-50.

13 Jan Nederveen Pieterse, **Die Kreuzzüge und Imperilismus** Silsila Heft 4, 1994, s. 17-29

14 Friedhelm Winkelmann, **a.g.e.**, s. 44.

15 Peter Milger, **Krieg im Namen Gottes**, C. Bertelsmann, 1988, s. 66.

16 Wollschläger, 1973, s. 15.

17 Peter Milger, **a.g.e.**, s. 35, bu mektubun metni için bkz. R. Payne.

18 Toplantının içeriğiyle ilgili olarak bkz. Milger, **a.g.e.**, s. 44-45; Steven Runciman, **a.g.e.**, s. 102.

19 Steven Runciman, **a.g.e.**, s. 103-104. E. Mayer, a.g.e., s. 13; H. Fink, **a.g.e.**, s. 60-61.

20 Hans Eberhard Mayer, **a.g.e.**, s. 13-14; Steven Runciman, a.g.e., s. 105.

21 Hans Eberhard Mayer, **a.g.e.**, s. 14.

22 Peter Milger, **a.g.e.**, s. 46-47.

23 Humbert Fink, **Der Weg nach Jarusalem-die unglaubliche Geschichte des Ersten Kreuzzugs** Ullstein Sachbuch. 1987, s. 64-65.

24 Steven Runciman, **a.g.e.**, s. 105; D. C. Munro, "The Speech of Pope Urban II at Clermont" **American Historical Review**, 11 (1906).

Fatih Darüşşifası'nda

Tıp Eğitimi Yapılıyor muydu?

AYTEN ALTINTAŞ

Süheyl Ünver 1938 yılında yaptığı araştırmaları Fatih Külliyesi ve Fatih Darüşşifası konuları üzerine yoğunlaştırmıştı. Bu konuda yaptığı birçok yayında, Fatih Darüşşifası'nda tıp eğitimi yapıldığı tezini ortaya atmıştı. Bu tezi iki belgeye dayandırıyordu. Birincisi: Fatih Külliyesi'ndeki imaretde yemek yiyenlerin listesinde iki tıp şakirdi olmasıydı.[1] İkinci belge ise; Fatih Darüşşifası balahanesinde yatan iki tıp şakirdine "imaretten danişment aşı gibi aş verile" diye yazılan kayıd idi.[2] Süheyl Ünver bunlara dayanarak Fatih Darüşşifası'nda tıp eğitimi yapıldığını düşünüyordu. Bu düşünce kabul edildi ve Türk tıp tarihinin klasik bilgileri arasına katıldı.

Fatih Sultan Mehmed

1970 yılında bu mesele tekrar gündeme geldi ve üzerinde önemle duruldu. O yıl Fatih Külliyesi'nin inşa tarihi olan 1470 yılının 500. yılı idi. Prof. Dr. B.N. Şehsuvaroğlu o yıl "İstanbul'da Tıp Eğitiminin 500. Yılı"nı kutlamak istiyordu. Bu tezi Süheyl Ünver'in Fatih Darüşşifası'nda tıp eğitimi yapıldığı tezini esas alarak ileri sürüyordu.[3] Bu konu tıp tarihçilerimiz arasında tartışmalara sebep oldu. İstanbul Tıp Fakültesi Profesörler Kurulu meseleyi çözmek için bir jüri teşkil etti. Bu konuyu zamanın ileri gelen tıp tarihçileri ve genel tarihçiler incelediler. Neticede iki ayrı görüş oluştu. Birisi, bu bilgileri yeterli bularak 500. yılının kutlanabileceği görüşü, ikincisi eldeki bilgilerin yetersiz olduğu görüşü idi.[4] Süheyl Ünver bu sefer ikinci görüşü savunuyordu. Kendi ortaya koyduğu bu bilgilerle 500 yıllık bir genelleme yapılamayacağını söylüyordu. Fatih Darüşşifası'ndaki tıp eğitimi için "*günümüze kadar devamına ait kati bir hüküm verilemez*" diyordu.[5]

Aynı yıl bilim tarihçisi Prof. Dr. Aydın Sayılı da bu konuyu derinlemesine inceliyordu. Süheyl Ünver'in bu konuda yazdığı her makaleyi değerlendirerek; Fatih Darüşşifası'nda tıp eğitimi yapılmış olduğunu "*... iddia makul olmayan bir iddia sayılmaz...*" diyerek daha başka delillere de ihtiyaç olduğunu belirtiyordu.[6]

Ben de burada bu konuya önemli ölçüde açıklık getirecek 9 adet belgeyi değerlendirmek istiyorum. Bu 9 belge, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulduğum Fatih Darüşşifası'nda "tabib şakirdliğine tayin" rüuslarıdır. 1723 yılı ile 1783 yılları ara-

Prof. Dr. Ayten Altıntaş, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı öğretim üyesidir.

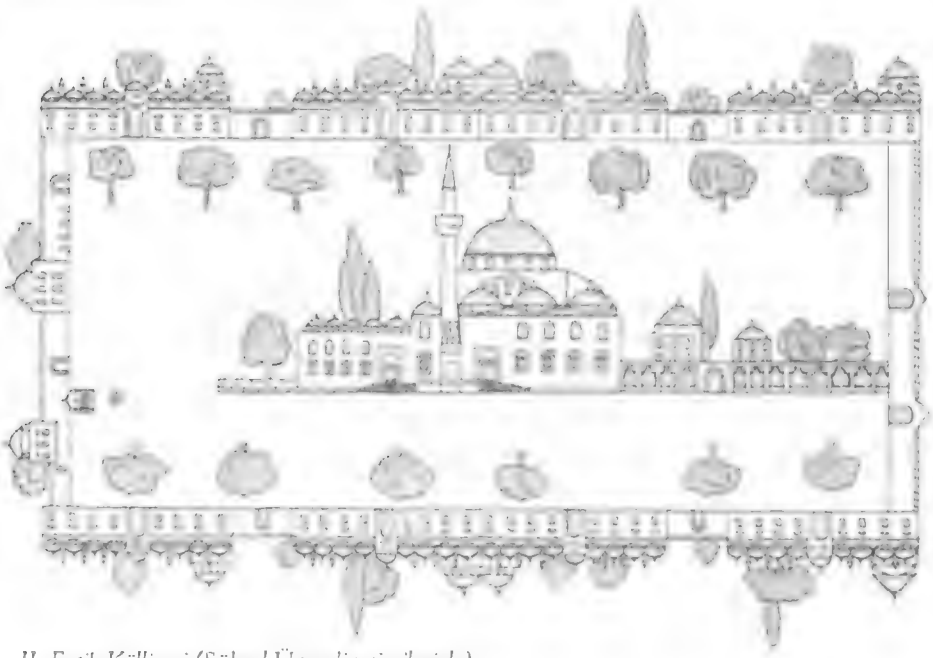

II. Fatih Külliyesi (Süheyl Ünver'in çizgileriyle).

sındaki 60 yıllık bir dönemde verilmiş olan bu rüuslar; Divan-ı Hümayun Rüus Kalemi'nden tasdik edilmiş devletin resmî tayin belgeleridir. Bunlardan Fatih Darüşşifası'nda 6 adet tıp öğrenci kadrosu bulunduğu, bu öğrencilerin atama teklifinin hekimbaşı tarafından yapıldığı, buraya tayinin Süleymaniye Tıp Medresesi'nden olduğu ve burayı bitirenlerin saray hekimliğine tayin edildiği gibi birçok önemli bilgileri bu belgelerden öğrenebiliyoruz.

Bu Rüusların "Tıp Öğrencisi" Rüusları Olduğu

Rüus bilindiği gibi, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, tımar ve zeamet sahipleri dışındaki bütün devlet hizmetleri ile, hazine ve evkafdan maaş alan her türlü devlet memurlarının resmî tayin belgeleridir.[7]

Fatih Darüşşifası'na tayin edilen hekim, cerrah, kehhal ve şerbetçilerin rüuslarından da elimizde birçok örnek var. Burada inceleyeceğimiz kesinlikle "tıp öğrenciliğine tayin" rüuslarıdır. Bu belgelerde de bu terim; *Darüşşifa-yı Sultan Mehmet Han*'ide *şakirdan tabib*[9,10,11,14,16,17], *şakirdan-ı tıp*[9,10], şakird tabib[13,14,16] veya *şakird-i etibba*[15] olarak geçmektedir.

Bu Rüusların Rüus Kalemi Tasdikli Olduğu

Bilindiği gibi bir rüus belgesinin geçerli olması için rüus kaleminden tasdikli yani "buyruldu"lu olması gerekmektedir. Buna rüus emri diyoruz,[8] ki elimizdeki 9 belgede de bu tasdik mevcut. Rüus belgelerinin ortasında yeralan bu tasdiklerde *"mucibince tevcih olunmak buyruldu"*,[9,11,15,17] *"mucibince tayin olunmak buyruldu"*,[10] *"mucibince tevcih olundu"*[12,13] veya *"mucibince tevcih ve rüusu hümayun virile buyruldu"*[14] diye kaydedilmiştir.

Bu Rüusların Vakfiye Kayıdlarına Göre Verildiği

Elimizdeki bütün ruus belgelerinin sağ üst köşesinde "Vakfiye kaydı" yeralmaktadır. Bu kayıdlardan konu ile ilgili pek çok şey öğreniyoruz. Tıp öğrencilerine verilen rüusun; Haremeyn-i Şerife Muhasebesi'nde kayıtlı vakıf kaydına göre yapıldığı, dolayısıyla Fatih Darüşşifası Vakfiyesi'nde tıp öğrenciliği kadrosu olduğu bu kayıtlarda belirtilmiş. Bu belgelerde her teklifin vakıf kaydına göre yapıldığı şu şekilde yazılmaktadır; *"İstanbul'da vaki Ebulfeth merhum ve mağfurunleh Sultan Mehmet Han tabe serahu hazretlerinin evkafı devletlu inayetlu Sadr-ı azamiden asude olan evkafdan olmak üzere Haremeyn-i Şerifeyn muhasebesinde mukayeddir.."*[15] *"..defter-i hazine-i evkaf-ı şerif Ebulfeth vel gazi merhum ve mağfur-unleh Sultan Mehmed Han Gazi tabe serahu der İstanbul... vech-i meşruh Hazine-i Amire defterinde mastur ve kayıdlıdır emr-ü ferman devletlu saadetlu sultanım hazretlerinindir"*,[16] *"...vakf-ı mezbur devletlu inayetlü efendim sultanım hazretlerinin taht-ı nezaret-i aliyyelerinde olmak üzere haremeyn-i şerifeyn muhasebesinde mukayyeddir"*[9] gibi.

Tıp öğrenciliğine tayinin ancak rüusla olacağı ve bu rüusun Hekimbaşının teklifi ile verilebileceği kayıdlarla belirtilmiştir. Vakfiye kayıdlarını incelediğimizde Darüşşifa'da tıp öğrenciliğine tayininin "rüusu hümayun" ile olacağı[9] kaydedildiği gibi bu rüusun ancak hekimbaşı yani devletin sağlık alanındaki en üst görevlisi tarafından yapılması şartı bütün belgelerde yer almıştır şöyle ki; *"Darüşşifa-ı merkumede yevmi 15 akça vazife ile 6 nefer şakirdan tabib ciheti... bila-ism olmak üzere hazine-i amire defterinde masturdur. Lakin mahlulden vaki oldukta Seretibba-ı hassa faziletlu efendi hazretlerinin arzlarıyla ba-rüus-ı hümayun mutasarrıf oluna gelmişdir. Emr-i ferman devletlu saadetlu Sultanım hazretlerinindir"*,[11] *"Darüşşifa-ı merkumede yevmi ikibuçuk akçe ile şakird tabib cihe-*

ti bila-ism masturdur. [illegible] vaki oldukta Seretibba-ı [illegible] efendi hazretlerinin inhası [illegible] hümayun mutasarrıf [illegible]"[illegible]

Bu belgelerde de [illegible] gibi bu rüusların ortalarında Hekimbaşının inhası (tayin ve terfi [illegible]) yeralmaktadır. Hekimbaşının bu inhasında tıp öğrenciliğine kimin ve neden teklif edildiği kaydedildiği gibi, bu kadronun kimden ve neden boşaldığı da kaydedilmektedir. Inha'nın altında açık olarak Hekimbaşının unvanı ve ismi yeralmıştır. Elimizdeki dokuz rüus'daki imzaları incelediğimizde; 1724 tarihinde Reis-ul etibba-ı sultani Ömer Efendi,[9] 1759, 1760, 1761, 1762 tarihlerinde Reisul etibba-yı Sultani (Katipzade) Mehmet Refi[10,11,12,13], 1776, 1777, 1781 tarihlerinde Ser etibba-ı Şehriyarı Mehmet Arif Efendi[14,15,16], 1783 tarihinde de Seretibba-yı Sultani Hayrullah Efendi'lerin[17] isimleri yeralıyor.

Fatih Darüşşifası'nda Tıp Öğrencisi Kadrosu

Belgelerdeki kayıdlar Fatih Darüşşifası'nda altı aded tabib şakird kadrosu olduğunu bildiriyor şöyle ki; "... *Sultan Mehmed Han Gazi tabe serahu Darüşşifası'nda yevmi onbeş akçe vazife ile altı nefer şakirdan tabib olmak üzere bila-isim mukayyeddir...*",[10] "... *Defter-i Hazine-i Evkaf-ı Şerif Ebulfeth merhum ve mağfur-un leh Sultan Mehmed Han Gazi tabe serahu der İstanbul*" yazısı altında "*şakirdan-ı tabib Darüşşifa-ı mamure neferan 6 yevmiye 15*" kaydedilmiştir,[11] "*Darüşşifa-yı merkumede yevmi 15 akçe vazife ile 6 nefer şakirdan tabib ciheti bila-ism olmak üzere hazine-i amire defterinde masturdur...*",[11] "*İstanbul'da vaki merhum ve mağfurun leh Ebulfeth Sultan Mehmet Han Gazi tabe serahu hazretlerinin....* (Darüşşifası'nda) ... *şakirdan-ı tabib sadr-ı şifa altı nefer yevmi onbeş akçe ile bila isim mukayyed iken...*"[17] denilerek bu kadronun 6 aded olduğu ve tayinlerin ona göre yapılacağı belirtiliyor.

Tıp Öğrencilerinin Aldığı Ücret

Elimizdeki rüuslardan, Fatih Darüşşifası'ndaki tıp öğrencisinin günde ikibuçuk akçe ücret aldığını öğreni-

Fatih Darüşşifası Tıp Öğrenciliğine Tayin Rüusları Dökümü

Belge No	Tıp Şakirdi rüusu alanın ismi	Rüus aldığı tarih	Rüusu teklif eden Hekimbaşı	Kimin kadrosuna geçdiği	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belge No.
1	Esseyyid Ahmed bin	S.XI (1136) 1724	Reisûl Etibba-ı Sultanî Ömer Efendi	Mehmed Emin	Cevdet Sıhhiye No: 204
2	Abdullah Halife	28. IV. 1759 (29. Ş. 1172)	Sertibba-ı Hassa Kâtipzade Mehmet Refi	Mustafa Halife	Cevdet Sıhhiye no: 1363
3	Derviş Muhammed Halife	II. VIII. 1760 (272 1173)	Seretibba-ı Hassa Mehmed Refi	Ahmed Halife	Cevdet Sıhhiye no: 612
4	Esseyid Ali Halife	4.VI.1761 (29 L 1174)	Seretibba-ı Hassa Mehmed Refi	Mustafa Halife	Cevdet Sıhhiye no: 793
5	İsmail Halife	25. VII. 1762 (13 M 1176)	Reisül etibba-yı Sultanî	Derviş Mehmed Halife	Cevdet Sıhhiye no: 150
6	Ahmed Halife	1. VIII. 1776 (16. Z. 1189)	Seretibba-yı Şehriyari Mehmed Arif	Abdullah Halife	Cevdet Sıhhiye no: 800
7	Ahmed Halife	5.XII.1777 (5.ZA.1191)	Seretibba-Şehriyarı Mehmed Arif	Ahmed Halife	Cevdet Sıhhiye no: 1310
8	Salih Halife	2.I.1781 (5.M.1195)	Reisül etibba-yı Şehriyarî Mehmed Arif	İsmail Halife	Cevdet Maarif no: 4389
9	Seyyid Mahmud Halife	4.X.1783 (7.ZA.1197)	Seretibbayı Sultanî Hayrullah	Halil Halife	Cevdet Sıhhiye no: 892

yoruz. Kadroda 6 tıp öğrencisi olduğundan günde 15 akçe bunlara ayrılmıştı. Bu durum belgelerde şöyle kaydedilmektedir: "... *Sultan Mehmet Han Darüşşifası'nda yevmi ikibuçuk akçe ile şakird olan...*", "... *mamurede yevmi ikibuçuk akçe ile tabib şakirdan ciheti hazine-i amireye mestur...*",[12] *"Darüşşifa-yı merkumede yevmi ikibuçuk akçe ile şakird tabib ciheti bila isim masturdur..."*[13] "... (Sultan Mehmet Han)... *Darüşşifası'nda yevmi ikibuçuk akçe vazife ile şakird olan...*".[14]

"... *vakf-ı müşarileyhin darülşifasında bila-isim yevmi ikibuçuk akçe vazife ile şakird-i etibba vazifeleri mukayyeddir...*"[15] rüus alan İsmail Halife için kayıdda "... *Sultan Mehmed Han Gazi tabe serahı der İstanbul* "altına" *masarif İsmail Halife şakirdan tabib-i Darüşşifa yevmiye 2,5*" yazılmıştır.[16] "... (Darüşşifa) *bundan akdem yevmi ikibuçuk akçesi Salih Halife ve yevmi iki buçuk akçesi Mustafa Halife'ye tevcih olup... Darüşşifa'da yevmi ikibuçuk akçe vazife ile şakird iken*"[17] denilmekteydi. Fatih medresesindeki danişmentlerin günde iki akçe, Süleymaniye Tıp Medresesi'ndeki danişmentlerin de günde iki akçe ücret aldığını biliyoruz.[1,2,17] Bu ücretlere göre Fatih Darüşşifası'ndaki tıp öğrencileri biraz daha yüksek ücret almaktaydılar.

Fatih Darüşşifası'na Süleymaniye Tıp Medresesi'nden Tayin

Elimizdeki rüuslarda; Fatih Darüşşifası'ndaki tıp öğrenciliğine tayinlerin hepsinin Süleymaniye Tıp Medresesi'ndeki tıp öğrencilerinden olduğunu gördük. Dokuz belgenin sekizinde tayinlerin Medrese-i Tıbbiye-i Süleymaniye'den belgenin birinin tayini ise erbab-ı istikakden yapılıyordu. Şöyle ki; "... (yerine) *Medrese-i Tıbbiye-i Süleymaniye'de muid olan esseyid Ahmet bin Mustafa* (bu işe layık)..."[9] ".... (yerine) *Süleymaniye'de tıp medresesinde muidimiz olan... esseyid Abdullah halife daileri...*",[10] *"Medrese-i Tıbbiye-i Süleymaniye'de... erbab-ı istihkakdan Derviş Muhammed Halife....*",[11] "... *yerine erbab-ı istikakden Medrese-i Tıbbiye-i Süleymaniye'de esseyid Ali halife vazife-i mezbur ile şakird tayin edilmesi...*".[12] "... *Erbab-ı istihkakden İsmail halife...*",[13] "... *Medrese-i Tıbbiye-i Süleymaniye'de muid olup ... Ahmet Halife'ye şakirdik...*".[14] "... *Medrese-i Tıbbıye-i Süleymaniye'de muid olan Ahmet Halife tekmil hizmetleri iade* (etmiş) *şakirdlik tevcihi*.[15] "... *Medrese-i Tıbbıye-i Süleymaniye'de Salih Halife tekmil hizmeti iade etmiş Darüşşifa'da şakird olmak üzere vazifeye tercih ve ihsan...*".[16] "... (yerine) *Medrese-i Tıbbiye-i Süleymaniye müdavimlerinden... Mahmut halifeye* (ihsan edilmesi)..."[17] denilerek herbirine kayıd düşürülmüştür. Bilindiği gibi Süleymaniye Tıp Medresesi 16. yüzyılda kurulmuş Osmanlı Devleti'nin en önemli tıp medresesidir.[18] İleri düzeyde programlı bir tıp eğitimi için kurulmuş ve işlemiş bir müessesedir.[23] Bu tıp medresesinde eğitim gören öğrencilerin en iyilerinden seçilenler Fatih Darüşşifası'ndaki tıp öğrenciliğine tayin ediliyordu. Hattâ iki tane tayin Süleymaniye Tıp Medresesi'nde muid olanlardan yapılmıştı. Bilindiği gibi muidler eğitimlerinde belli bir düzeye çıkmış müderris muavini görevinde öğrencilerdi.[19] Bütün belgelerde buraya tayinlerin Süleymaniye Tıp Medresesi'nden yapılması bizce tesadüf değildir.

Mezunların Saray Hekimliğine Tayinleri

Elimizdeki belgeleri incelediğimizde; Fatih Darüşşifası'nda eğitim gören tıp öğrencilerinin hepsinin (ölümle hariç) tayinleri "Etibba-yı Hassa"ya yapılmaktaydı. Etibba-yı Hassa bilindiği gibi saray hekimlerine verilen isimdi.[20] Padişahın kendine mahsus olup onun hizmetinde ve saravda zorevlendirilen bu hekimler mesleğinde en iyi olanlardan seçiliyordu. Fatih Darüşşifası'nda tıp öğrencilerinden yeteri kadar eğitim görenler hekimbaşının teklifi ile bu göreve tayin edilmişlerdi. Onlardan boşalan kadroya yeni bir tıp öğrencisi kaydı yapılıyordu. Bu durum belgelerde şöyle yeralır: "... *Darüşşifayı Sultan Mehmed Han'da şakirdan Mustafa halife hasbülade vazife-ı tababeti hassa ile ihrac olunup* (yerine) ...",[10] "... *Ebulfeth Sultan Mehmed Han Darüşşifası'nda yevmi ikibuçuk akçe vazife ile şakird olan esseyid Ahmet halife zümre-i etibba-yı hassa'ya ilhak olunmağla*".[11] "... *Sultan Mehmed Han Darüşşifa'sında yevmi ikibuçuk akçe ile şakird olan Mustafa halife etibba-yı hassa'ya ilhak olunmakla yerine...*".[12] *"Ebulfeth Sultan Mehmed Han... Darüşşifası'nda yevmi ikibuçuk akçe vazife ile şakird olan Abdullah halife etibba-yı hassa zümresine ilhak olup şakirdiği hali kalmakla...*".[14] "... *Ebulfeth Sultan Mehmed tabe serahu hazretlerinin Darüşşifası'nda yevmi ikibuçuk akçe vazife ile şakird olan Ahmed halife bernech-i adli tabibi hassa zümresine ilhak olup şakirdliği hali kalmağla*".[15] *"Yevmi ikibuçuk akçe vazife ile Ebulfeth Sultan Mehmed Han tabe serahu hazretlerinin Darüşşifası'nda şakird-i tabib olan İsmail halifeye tababet-i hassa yevmiyesi verilip şakirdliği hali kalmakla"*[16] denilerek Fatih Darüşşifası'ndan saray hekimliğine tayinler yapılıyordu. Yevmiyeleri de ikibuçuk akçeden on akçeye çıkıyordu.[22]

Fatih Darüşşifası'nda tıp eğitimi yapılıyor muydu sorusu, tıp tarihimizin önemli meselelerindendir. Darüşşifalarda tıp eğitiminin yapıldığı genelde kabul edildiği halde buralarda kadrolu ve belli programlı eğitim yapıldığı konusunda elimizde fazla bir bilgi yok. Osmanlı Devleti'nin İstanbul'daki bu ilk ve önemli Darüşşifası'ndaki tıp eğitimi konusunda ise çok az bilgiye sahibiz. Elimizdeki bu 9 belge konuya ışık tutuyor. Divan-ı Hümayun Rüus Kalemi'nden tasdik-

li tıp öğrenciliğine tayin emirleri iki önemli noktayı aydınlatıyor. Birincisi burada bir tıp eğitimi yapıldığıdır ki, hekimbaşının teklifiyle tayinlerin yapıldığı ve kadrolar boşaldıkça buralara yeni öğrencilerin tayin edildiğini belgelerde görüyoruz.

Tıp eğitimi konusundaki ikinci önemli nokta; Fatih Darüşşifası'ndaki tıp eğitiminin üst düzeyde bir tıp eğitimi olduğudur. Bunu iki ayrı uygulamada görebiliyoruz. Birincisi, buraya tayin edilen tıp öğrencilerinin hepsinin Süleymaniye Tıp Medresesi'nden geldikleridir. Bilindiği gibi Süleymaniye Tıp Medresesi ileri düzeyde programlı bir tıp eğitimi için kurulmuş ve işlemiş bir tıp okuludur. Burada tıp eğitimi görenlerin en iyilerinin, hattâ muidlerin Fatih Darüşşifası'na tıp öğrenciliğine geçirildiği bize burada Süleymaniye'den daha üst düzeyde eğitim verildiğini düşündürüyor. Üst düzeyde bir eğitime işaret eden ikinci uygulama da; Fatih Darüşşifası'nda eğitimini tamamlayanların Etibba-yı Hassa'ya yani Saray Hekimliği denen hekimliğin en üst düzeyindeki bir göreve tayin edilmeleridir. Elimizdeki dokuz belgede ölen 2 kişi haricinde hepsinin Fatih Darüşşifası'ndaki tıp şakirdliğinden saray hekimliğine tayinleri de burada daha üst düzeyde bir eğitim olduğunu düşündürüyor.

Bu belgeler Fatih Darüşşifası'ndaki tıp eğitiminin 18. yüzyıldaki 60 senelik bir dönemini aydınlatıyor. O tarihden önceki ve sonraki dönemler için araştırmalarımız devam ediyor. 18. yüzyıldan önceki dönemler için bazı ipuçlarını bu belgelerdeki kayıdlardan bulmak mümkün. Rüuslardaki vakıf kayıd notlarında bu kayıdların Haremeyn-i Şerifeyn muhasebesinde saklı olan defterdeki kayıdlara göre yapıldığını okuduğumuzda bu kayıdların önceki dönemlere ait olduğu ve bu uygulamanın eskiden beri yapıldığını düşünüyoruz. Hattâ şu kayıt; "... *Ahmed halife ber-nech-i adi tabib-i hassa zümresine ilhak olup...*"[15] cümlesindeki "ber-nech-i adi=adet olduğu vechle" ve "... *Ahmed halifeye ber-nech-i kanun-ı kadim vazife-i mersumesiyle şakirdlik*"[14] cümlesinde "ber-nech-i kanun-ı kadim[14] kaydı bize bu uygulamanın önceden de olduğu fikrini veriyor.

18. yüzyıldan daha sonraki durum ise, Fatih Darüşşifası'nın 1766 depreminde hasar gördüğü ve faaliyetinin durmuş olduğu yazılmakta ise de[21] elimizdeki son belgede 1783 tarihinde tayin yapıldığı kaydedildiğinden Fatih Darüşşifası'nın bu tarihde de faaliyette olduğunu söyleyebiliriz. 1824 yılında Darüşşifa'nın metruh bir halde olduğu ve yıktırılarak arsasının satılmasının gündeme geldiğini biliyoruz.[21] Bu sebeble 19. yüzyıl başından itibaren Darüşşifa'nın işlemediği ve tıp eğitiminin olmadığını kabul edebiliriz.

Fatih Darüşşifası İstanbul'da yaklaşık 350 sene faaliyet göstermiş önemli bir Osmanlı tıp müessesesi idi. Önemli bir hastane oluşunun yanında tıp eğitim merkezi olduğunu da öğreniyoruz. Fatih Darüşşifası'ndaki tıp eğitimi konusundaki bu araştırmanın ileride daha kapsamlı çalışmalara da öncülük edeceğine inanıyorum.

NOTLAR

1 S. Ünver, "Fatih Küllıyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye", **Vakıflar Dergisi**, 1'den ayrı basım. Ankara 1938. sah. 43.

2 Dr. A. S. Ünver, "İstanbul'un Zaptından Sonra Türklerde Tıbbi Tekamüle Bir Bakış", **Vakıflar Dergisi** 1'den ayrı basım, Ankara 1938, sah. 75.

3 Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Türk İstanbul'da Tıp Öğretiminin 500. Yıldönümü". **İst. Tıp Fak. Mecm.**, Cild 34, sayı 4, İstanbul 1971, sah.831-841.

4 Bu konu büyuk münakaşalara yolaçar. Bır ozeti kaynak 3'dedır.

5 Ord. Prof. Dr. A.S. Ünver, "500. Yılında Fatih Darüşşifası". Burada Fatih Darüşşifası'nın 500. *yılını kutlamak lazım* geldiği *fakat* tıp eğitiminin başlangıcı kabul etmek ve bugüne kadar devam eden bir tıp eğitiminden bahsetmenin mümkün olmadığı yazılmaktadır (sah.2).

6 Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, "Bizde Tıp Öğretimi Üzerine", **Türk Tarih Kurumu Belleten** XXXV sayı 138 (Nisan 1971), Ankara 1971.

7 **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Rüus maddesi, **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Ankara 1992, sah.7.

8 Rüus emri. Küçük rütbe tevcihini bildiren ferman ve berata bedel Sadaretten verilen yazı. Herhangi bir tevcihe aid beratın verilmesi için rüus emrinin hazırlanması icab ederdi ki rüus tezkiresi de denir (Mübahat S. Kütükoğlu: **Osmanlı Belgelerinin Diplomatik DIII**, İstanbul 1994, s. 255)

9 (Belge no.1) B.O.A. Cevdet Sıhhıye No. 204, 1136 tarihli Ahmed bin Mustafa'nın tıp şakirdliği rüusu.

10 (Belge no.2) B.O.A. Cevdet Sıhhıye No. 1363, 1172 tarihli Abdullah Halife'nin tıp şakirdliği rüusu.

11 (Belge no.3) B.O.A. Cevdet Sıhhıye No. 612, 1174 tarihli Derviş Muhammed halifesi tıp şakirdliği rüusu.

12 (Belge no.4) B.O.A. Cevdet Sıhhıye No. 793, 1174 tarihli Esseyid Ali Halife'nin tıp şakirdliği rüusu.

13 (Belge no.5) B.O.A. Cevdet Sıhhıye No.150. 1176 tarihli İsmail Halife'nin tıp şakirdliği rüusu.

14 (Belge no.6) B.O.A. Cevdet Sıhhıye No.800, 1189 tarihli Ahmet Halife'nin tıp şakirdliği rüusu.

15 (Belge no.7) B.O.A. Cevdet Sıhhıye No. 1310, 1191 tarihli Ahmed Halife'nin tıp şakirdliği rüusu.

16 (Belge no.8) B.O.A. Cevdet Maarif No. 4389, 1195 tarihli Salıh Halife'nin tıp şakirdliği rüusu.

17 (Belge no.9) B.O.A. Cevdet Sıhhıye No. 892, 1197 tarihli Seyyid Mahmud Halife'nin tıp şakirdliği rüusu.

18 Prof. Dr. A. S. Unver, "Süleymaniye Külliyesinde Darüşşıfa. Tıp Medresesi ve Darül Akakir'e Dair", **Vakıflar Dergisi**, Cild II'den ayrı baskı, Ankara 1942, sah. 195-207.

19 **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü** muid maddesi; Medreselerde müzakerecilik edenler ve müderris muavini. mertebesinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tabırdir. Sahn medreselerinde hücre sahibi olanlar ve lıyakatli bulunanlar bu adı alırlardı. Muidler yine aynı medreselerdeki talebenın derslerını müzakere eder ve sahn'ın talisi makamında bulunan tetimmelerde de hocalık ederlerdi.

20 **Hass:** mahsus özel, hükümdarın kendine mahsus, **etibba**. etibbe: hekimler, **etibba-yı hassa:** saray doktorları. F. Develliöğlu, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara 1980.

21 Semavi Eyice, "Fatih Küllıyesi Darüşşıfa" bahsi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İst. 1994, A. S. Ünver, "Fatih Darüşşifası", İst. Kader Matbaası, 1933, sah. 12-13.

22 B.O.A. Cevdet Sıhhıye No. 1190, tababeti hassaya tayin rüusu.

23 Nuran Yıldırım, "Süleymanıye Darüşşifası ve Medresesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İst. 1994.

SERGİ YARIŞMA

FEST İLE TARİH VE TOPLUM DİA YARIŞMASI

Deniz Teztel

Lütfiye Eroğlu/Meksika

Dergimiz ile Fest Seyahat Acentası'nın üçüncü "Gezi Diaları Yarışması", Fest dostu, Kıbrus'taki saldırıda öldürülen Kutlu Adalı'ya adanmıştı.

Ara Güler, İsa Çelik, Sabit Kalfagil, Engin Özendes ve Fahri Aral'dan oluşan değerlendirme kurulu katılan kişilerin gönderdiği diaları inceleyerek üç diayı ödüle layık görmüştür. Bunun yanısıra onsekiz diada sergilenmek üzere ayrılmıştır.

BİRİNCİ: "Meksika" -Lüfiye Eroğlu
İKİNCİ: "Katmandu"-Deniz Teztel
ÜÇÜNCÜ: "İspanya"-Edibe Buğra

Edibe Buğra/İspanya

Karsten Niebuhr'un Gözüyle 1760'larda

Mardin ve Diyarbakır

İLHAN PINAR

1683: II. Viyana Kuşatması. Kutsal İttifak tarafından bozguna uğratılır.

1704: Binbir gece Masalları. Antoine Galland tarafından ilk defa Fransızcaya, kısa bir süre sonra da, diğer Avrupa dillerine çevrilir.

1718: Fatih zamanında Kırım'dan getirtilen ve 1555/62 yıllarında Habsburgların elçisi olarak Kanuni'ye gönderilen elçi Ogier Ghiselin Busbeck tarafından Avrupa'ya götürülen lalenin Avrupa'da neredeyse salgın bir hastalık halini almasından sonra, Osmanlı, laleyi Avrupa'dan getirterek Lale Devri diye anılan sürece girer.

Bu tarihlere çok daha başka tarihler eklenebilir ve ne kadar çok tarih eklenirse de, Avrupa ile Osmanlı'nın karşılaşmasındaki ibrenin Osmanlı'nın aleyhine dönmeye başladığını pekiştirir. Bunun yanısıra da -lale örneğinde ve daha başka birçok örnekte görüleceği üzere- Osmanlı'da ve dolayısıyla Türklerde zihinsel yansımaları olacak bir ters-yüz edilme görülecektir; yani kendi ürettiğiniz değerler alınıyor, bir başka değerler sistemi içinde kullanılarak dönüştürülüyor ve sonra siz bu dönüştürülmüş değeri kavrayamadan yeniden kullanıma sokuyorsunuz. Böyle bir olgunun insanların zihinsel yapılarına yansıması nedir, ne kadardır ve ne sonuç verir?

18. yy. Avrupa açısından bir rasyonalizm, bir aydınlanma ve bir bilim yüzyılı olduğu kadar, Osmanlı açısından da, bir gerileme ve dolayısıyla Avrupa'da üretilen bilginin egemenliğine girme yüzyılıdır da. Bu egemenliğe girişin izleri -bilinçli ya da bilinçsiz olarak- 18. yy. Avrupası'ndaki Türk modasında bulunabilir. Yani resimden konut döşemesine, tiyatrodan giyim-kuşama kadar birçok alana yansıyan Türk modası, bir başka toplumun sahip olduklarını kullanarak ona egemen olunduğunun bir göstergesi olarak alınabilir. Bu basit bir taklit değil, bilginin getirdiği kendine güvenden kaynaklanan bir sahip olmadır. Aynı yüzyılda Avrupa'da Türk giyim-kuşamı moda olduğu gibi, Osmanlı ülkesine gelen gezginler de, kendileri için birincil derecede öneme sahip olan, güvenli seyahat etme açısından yerel giysiler kullanmışlardır. Nasıl ki, Avrupa, kendi dışındaki toplumlar üzerine sahip olduğu bilgiyi bir anlamda "medium" (haber getiren, bilinmeyeni ortaya koyan) denen gezginler aracılığıyla edinmişse, gezginlerin uğradıkları yerlerde yaşayanlar da, bu insanlar aracılığıyla Avrupa üzerine bilgi edinmişler veya bir Avrupalıyı tanıma fırsatı bulmuşlardır. Tabiî bu gezginlerin gezdikleri yerlerdeki insanlarda bıraktıkları izlenim ve yaptıkları etki ayrıca ele alınması gerekli bir konudur.

Arabistan coğrafyasındaki ilk önemli araştırmaları yapan Karsten Niebuhr da, dolaştığı coğrafyada yerel giysiler kullanmıştır. Karsten Niebuhr, 17 Mart 1733'te, o zamanlar Hannover'e bağlı olan Lüdingworth'ta bir çiftçinin oğlu olarak dünyaya geldi. Babasından kendisine kalan mirassermaye ile arazi ölçüm mühendisi olmak üzere Hamburg'a gitti. Daha sonra, 24 yaşındayken, matematik öğrenimi için Göttingen'deki üniversiteye devam etti; amacı, Hannover Mühendislik Heyeti'ne girmekti.

Astronomi, matematik ve haritacılık üzerine ders aldığı birçok ünlü hocanın yanısıra, onun yaşamını önemli ölçüde etkileyen kişi, zamanın ünlü teolog ve oryantalisti Johann David Michaelis (1717-1791) olmuştur. Göttingen Bilimler Akademisi'nin ilham perisi olan Micha-

Arap kıyafetiyle Karsten Niebuhr

elis, Doğu'ya bir araştırma gezisine çıkma fikrini ortaya atar ve bu gezinin Eski-Ahit'in filolojik anlamı bakımından önemli olduğunu düşündüğü Arabistan'a yapılmasını ister. Bu gezinin finansmanı için bir de hami bulmuştur; bu kişi, daha ileride Friedrich Schiller'e de hamilik yapacak olan, Danimarka Kralı V. Friedrich'in Bakanı Bernstorff Baronu Johann Hartwig Ernst'ten başkası değildir.

Niebuhr, araştırma gezisine katılacağını kesin olarak -henüz 25 yaşındayken- 1758'de öğrenir ve 1760'a kadar gideceği ülkeler ve ülkelerin dilleri üzerine yoğun bir çalışma sürecine girer. 1760 ilkbaharında Kopenhag'a giden Niebuhr, burada yol arkadaşlarıyla bir araya gelir. Arkadaşları -ki bu grup içinde en genci Niebuhr'dur- Danimarkalı filoloji profesörü Friedrich Christian von Haven, doğa tarihçisi Prof. Peter Forskal'dir; ayrıca grupta ressam olarak Georg Wilhelm Bauernfeind ve hekim olarak Christian Carl Cramer görevlendirilmiştir.

Yolculuk, 10 Mart 1761'de rotası Akdeniz olan bir Danimarka savaş gemisiyle Kopenhag'da başlar; Marsilya ve Malta üzerinden İstanbul'a ulaşılır. 1761/67 yılları arasında Mısır, Arabistan yarımadası, İran, Filistin, Suriye ve Hindistan'da dolaşan gruptan 1767 kasımında Kopenhag'a dönen sadece Karsten Niebuhr olmuştur. Çünkü, yolculuk sırasında, gerek iklimden ve ortamdan gerekse başka nedenlerden dolayı gruptaki diğer insanlar birer birer ölür.

Karsten Niebuhr, 1772'de *Arabien* (Arabistan) adlı kitabını yayımlar; kitap ertesi yıl Fransızcaya çevrilir; fakat kitap gereken ilgiyi görmez. 1773'te *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Laendern* (Arabistan Seyahatnamesi ve Diğer Çevre Ülkeler) adlı kitabının birinci cildi yayımlanır; beş yıl sonra ikinci cildi ve Niebuhr'un 26 Nisan 1815'te ölümünden 22 yıl sonra 1837'de de üçüncü cildi yayımlanır. Kitaplarının ilgi görmemesi Niebuhr'u üzer ve onun cesaretini kırar; bunun üzerine yolculuk sonrası görev aldığı Danimarka ordusundan ayrılarak sivil görevde daha sakin bir yaşam sürdürür. Fakat 19. yy.'da zirvesine çıkacak olan coğrafyacılığın ve haritacılığın, Ulrich Jasper Seetzen ile birlikte 18. yy. öncüleri olarak kabul görürler.

Niebuhr, araştırma gezisinin sonuna doğru, 1766'da, Bağdat, Musul, Mardin, Diyarbakır, Urfa ve Halep'te bulunur; Musul'dan Halep'e gitmek isteyen gezgin ya sık yerleşim yeri bulunan Zaho-Cizre üzerinden ya da yerleşim yeri bulunmayan çöl üzerinden gitmek zorundadır; birinci yol, uzun fakat güvenilir, ikinci yol kısa fakat tehlikelidir. Musul'da bulunduğu sırada -ikinci güzergâhtan- aynı yola çıkmak üzere olan bir kervandan haberdar olur ve o da kervana katılır. Niebuhr, böyle bir yolculuğa çıkan bir kervana ilişkin ayrıntılı bilgiler verir;

"... Kervanda en az iki bin yük vardı. Sadece 1300 deve, Kürdistan'dan yüklenen mazı, 120 deve, Hindistan, İran, Bağdat ve Musul'dan yüklenen çeşitli keten bezleri, 45 deve, kahve yüklüydü; geri kalan 500-600 yük ise, katır, beygir ve eşeklerle taşınmaktaydı. Bu malların hepsinin Halep'e gitmesi sözkonusu değildi; birçoğu, Mardin, Diyarbakır, Urfa ve Ermenistan'a götürülecekti. Diğer şehirlerdeki tüccarlar, mallarını genellikle yörenin en büyük Arap aşiretine teslim eder ve onlar da malları çölden geçirirler. Bu kervandaysa, yük hayvanlarının sahiplerinin Musul ve civarından olduğu, dolayısıyla Kürt ve Arapların bu kervandan hiçbir şey kazanmadığı bana söylenmişti.

Hayvanların bakıcılarıyla birlikte yolculuğa katılanların sayısı yaklaşık 400 kişiydi; ayrıca, çoğu tüccarlar tarafından seçilmiş ve kervanın güvenliğinden sorumlu 150 sekban vardı. Benim düşünceme göre, yoldaki herhangi bir tehlikeye karşı yeteri kadar donanımlıydık. Fakat birkaç ay önce Musul'dan çıkan kervan Sincar civarındaki dağlardan inen Yezidiler tarafından soyulduğu için, Paşa 'Kassi kupri'ye kadar bize refakat etti; bura-

17. yüzyılın ikinci yarısında Mardin.

da, Arap 'Tai' (Tayy) aşireti şeyhinin oğlu bizi 200 süvari ve 100 piyade kuvvetiyle karşıladı 'Romaela'da bizi Mardin Voyvodası'nın 100 levendi devraldı; 'Ridschel el Abbas'ta Araplar yavaş yavaş bizi terk etmeye başladılar; buna karşılık, 'Tel esschair'de Mardin Tüfenkçibaşısı 150 piyadesiyle bizi karşıladı. Tabiî bütün bu adamlar tüccar için para demekti. Ayrıca, bize refakat eden Araplar yolculara rahatsızlık veriyorlardı. Her şeyden önce Musul Paşası, Tayy aşireti şeyhi ve Mardin Voyvodası kervandan para kazanmak istiyorlardı; bunun da aracı, kervanlara verilen korumanın karşılığının tüccar tarafından dolgun olarak ödenmesiydi. Tayy şeyhi, kervan gelir gelmez, bir yük kahve, tütün, pirinç, tereyağı ve diğer yiyeceklerden kendi hesabına alıkoydu; ayrıca, kısmen adamlarına, kısmen de Kürt şeyhlerine dağıtmak üzere 50 Arap giysisi aldı.

Kervanda bulunan tüccarlar arasında, gerek kervan korumalarına olan davranışı, gerek Kürtlere verilen hediyeler ve gerekse yolda ödenen 'baç' konusundaki tutumları da gösteriyordu ki, en saygın kişiliğe sahip olan tüccar bizim kervanbaşıydı. Yük hayvanları sahiplerinin de bir başı vardı. Yolculuk sırasında düzene hiç dikkat edilmedi; günışığıyla birlikte mal sahipleri yüklerini yüklemeye başlıyorlar ve kim önce yüklerse yola koyuluyordu. Bir yerde konaklamak gerektiğindeyse, kervanbaşı veya bir başkası karışmadan herkes istediği yerde çadırını kuruyordu; geceleriyse kimse nöbete kalmıyordu. Kervanı korumakla görevli olanlarsa, herkesten önce istirahate çekiliyorlardı; birkaç sekban çevreye gözkulak oluyordu ki, onlar da, kendilerine para ödeyen tüccarların mallarına dikkat etmekle yetiniyorlardı.

Kervanımızın yola çıkacağı önceden bilindiğinden yolda Kürtler yanımıza gelerek bizlere keçi, süt ve ayran satıyorlardı; fakat aynı insanlar gece hırsız olarak geliyorlardı. Bir defasında benim yakınlarımda bir hayvan çalındı; hayvan sahibi uyandı ve durumu fark etti; bağırıp-çağırmaya başladı; sekbanlardan ve Araplardan hiç kimse gürültüye kulak asmıyordu; hayvan sahibi birkaç arkadaşıyla birlikte hırsızın peşine düştü ve kısa süre sonra hayvanla birlikte döndüler. 'Ridschel el Abbas'ta konakladığımız zaman, gerek sekbanlarımızın ve Arapların gerekse burada karşılaştığımız Mardinli leventlerin yardımına ihtiyaç duyacak gibi olduk; uzaklardaki bir tepenin ardından gökyüzüne toz yükseldiğini gördük; herkesin ortak görüşü, kervana saldırmak üzere bir grubun geldiğiydi. Hayvanlarını çayıra otlamak için bırakan hayvan sahipleri telaşla hayvanlarını toplayıp getirdiler. Kısa süre sonra birisi 2000, bir diğeriyse, 4000 Kürt'ün gelmekte olduğu haberini getirdi. Bunu duyan Türkler ve Araplar büyük bir düzensizlik içinde düşmana karşı harekete geçtiler; fakat yarım saat kadar sonra gelenlerin dört kişi olduğu haberiyle geri geldiler.

Mardin, yüksek ve oldukça dik bir kayalığın üzerine kuruludur; bir zamanlar, kalesinin sağlamlığıyla ünlü bir şehirdi. Eski şehir surlarından tek-tük parçalar kalmış, kalesi de bir yıkıntı halinde. Dar ve uzun olarak inşa edilen kale, şehrin hemen sırtındaki dik ve yüksek bir kayalığın üzerinde bulunuyor; en yüksek noktasını oluşturan kuzey köşesiyse en sağlam yeri. Dar yolda ilerledikçe sağda-solda kule yıkıntıları hemen göze çarpıyor. Ana kaleye açılan giriş kapısının bir kısmı kayaya oyulmuş, diğer kısmıysa demirden yapılmış; oyulmuş olan kısımda Hıristiyanlar zamanında yapılmış figürler bulunuyor. Kalenin sağlamlığının temel nedeni, kayaların çok dik olarak inmesidir; bu nedenle kalenin bazı kenarlarına sur bile örülmemiş ve evler buralara kadar inşa edilmiş. Kalede su

18. yüzyılda Fırat'ta Kelek taşımacılığı

kaynağı da var, fakat yağmur suyu biriktirmek için çok büyük sarnıçlar da var, fakat yağmur suyu biriktirmek için çok büyük sarnıçlar da yapılmış. Kalelerinin sağlamlığını dile getirmek isteyen Mardinliler, Timurlenk'in, kaleyi kuşattığı zaman çok uğraştığını, hattâ burada incir ağacı ve üzüm bağları dikerek meyvelerinden bile yediğini ifade ediyorlar; Doğulu bir ifade tarzı olan bu ifadeyle kalenin kuşatmasının ne kadar uzun sürdüğünü anlatmak istiyorlar. Herhalde Timurlenk burada bulduğu incir ve üzümlerin tadına bakmıştır; ama kuşatma sırasında onun burada incir ağacı ve üzüm bağları diktiğini düşünmek boşuna olur. Timurlenk şehri ele geçirdi ve yakıpyıktı. Bu kaleden başka 'Taerchen Kalesi' (Tercil Kalesi ?) ve 'Kalla el marra' (Yılan Kalesi ?) olmak üzere iki kale daha bulunuyor: birincisi, şehir surlarının hemen yanında, ikincisi, bir tepenin üzerindedir; fakat her ikisi de tamamen yıkılmıştır.

Şehrin kurulu olduğu arazi, işlemesi kolay olan yumuşak kireçtaşındandır; bu nedenle şehirdeki evlerin birinci katları genellikle oyularak yapılmıştır ve çatıları kubbelidir. Evler teras şeklinde birbirinin üzerine inşa edildiğinden alttaki evlerin çatıları üstteki evlerin sokaklarını oluşturuyor. Şehrin bütün evlerinin verimli Mezopotamya Ovası'na bakan manzaraları var. Kalenin içinde bir zamanlar iki yüzden fazla ev varmış; şimdiyse sadece seksen ev bulunuyor. Şehirdeki toplam hane sayısıysa üç bini geçmemektedir; bu rakamın iki bine yakınında Sünni Müslümanlar, geri kalanında Hıristiyanlar yaşamaktadır. Ayrıca, şehirde on Yahudi ailesi bulunmaktadır. Mescitlerini saymazsak, Müslümanların -aralarından birkaç tanesi çok eski ve çok güzeldir- on camileri var; fakat bunlardan sadece iki tanesinde minare bulunuyor. Ayrıca, Mardin'de, kurucusunun adı olan 'Khassem Pedischa' (Kasım Paşa ?) adıyla anılan çok büyük bir binaya sahip bir medrese bulunmaktadır; kurucusu tarafından her yıl medreseye 10.000 kuruş gönderilmektedir.

Şehir yüksek bir yere kurulmuş olduğu için havası da temiz ve sağlıklıdır: yazları serindir, kış aylarındaysa çok soğuktur. Mardinliler ısınmaları için sarındıkları kürkler yetersiz kaldığı zaman, mangal yakarak ısınırlar. Türkiye'nin birçok yerinde olduğu gibi buradaki kadınlar da, bir çukurda yaktıkları ateşin çevresine toplanarak ve üzerlerine halı ve kilim örterek ısınmaktadırlar. Bu yöntemle ısınmak çok kolay ve ucuz, fakat çok da tehlikelidir; çünkü, ateşin çevresinde bulunan halı ve kilimler çok kolaylıkla tutuşabilmekte ve yangına sebebiyet verebilmektedir.

İlkbaharda ne kadar çok yağmur yağarsa, insanlar o kadar çok ürün beklentisi içine giriyorlar. Mayısın ortasından ekime kadar bir damla bile yağmur yağmıyor ve insanlar bu süre içinde evlerinin çatılarında, açık havada yatıyorlar. Şehirde yeteri kadar hem de çok lezzetli su bulunmaktadır. Şehrin aşağı kısmında ve çevrede çok güzel bahçeler, özellikle üzüm bağları, armut, elma, badem ve fındık bahçeleri bulunuyor. Mardin'de yetişen erik (iccâs) o kadar ünlüdür ki, bu eriğin bir kısmı her yıl padişaha gönderilmektedir. Ayrıca, çevrede o kadar çok ılgıncar (yabani kiraz) ağacı var ki, bu meyvenin çekirdekleriyle Basra ve Halep'e yönelik yapılan ticaret, Mardin'in önemli gelir kaynağıdır. Bol miktarda yetiştirilen üzüm de dışarı satılmakta ve şarap yapılmaktadır. Arpa ve buğday da bol miktarda yetiştirilmektedir. Mezopotamya Ovası'nın çayırlarında otlayan hayvanlardan elde edilen et de çok lezzetlidir. Şehrin en iyi fabrikaları, keten ve pamuk ürünü işleyen fabrikalardır. Fakat özellikle çevre şehirlere yapılan satışlar bakımından cam fabrikası büyük öneme sahiptir."

Mardin'de kısa bir süre kalan Ni-

ebuhr, 10 Mayıs 1765'[illegible] kır'a gitmek üzere Mardin'[illegible] ve 12 Mayıs öğleden [illegible] kır'a varır.

"Diyarbakır'a yakl[illegible] çevrede birçok akarsunun [illegible] neden- çamurlu bir hal alı[illegible] akarsuları geçmek için üzerlerine kem taştan kurulu olan kopruler ç[illegible] güzeldi; köprülere gelmeden biraz [illegible] ne de yine aynı taştan yollara d[illegible] senmişti.

Mardin'deyken bir 'Karmelit' (Katolik Karmelit tarikatı üyesine verilen ad) bana Diyarbakır'daki Kapusenlere verilmek üzere bir tavsiye mektubu vermişti ve onların beni ağırlarken hiçbir şeyden kaçınmayacakları güvencesini de eklemişti. Ben de şehre gelir-gelmez doğru onların yanına gittim ve çok sıcak karşılandım. Buradakilerin hepsi de gerçek birer Kapusen'dı; en saygın destekçileri, çevrede de sevilip-sayılan bir doktordu; hattâ doktorun bu kadar sevilmesini kıskanan bazı rahipler bile varmış. Kapusenler, beni hemen ünlü Hıristiyan tüccarlarla tanıştırdılar ve böylece kısa süre içinde gerek manastırdakilerle gerekse yerli Hıristiyanlarla çok iyi ilişkiler kurma olanağı buldum. Buradaki Müslümanların, Musul ve Mardin'dekiler kadar hoşgörülü olmadıkları söylense de, ben kaldığım süre içinde hiç rahatsız edilmedim.

Diyarbakır adı hiç de eski değil; eskiden şehrin adı Amid idi; hattâ Osmanlı belgelerinde hâlâ Amid kullanılmaktadır. Şehir, Dicle Nehri'nin batısında, nehre doğru dik inen bir kayalıkta kurulmuştur. Şehrin çevresi, bir duvar şeklinde yüksek kara bir kayalıkla çevrilidir, ki Türkler bu nedenle şehre Kara Amid derler. Duvarlarda -herbirine top yerleştirilecek- değişik kuleler yeralmaktadır. Şehrin dört kapısı vardır.

Kalenin şehre bakan tarafında şehrin duvarından daha sağlam bir duvar bulunmaktadır; fakat kalenin nehre bakan tarafında -ki burası çok diktir- en kıyıya kadar evler bulunmaktadır. Saçlarını devamlı olarak uç belik yapan şehrin paşasıysa bu kalede ikamet etmektedir. Bir zamanlar buraların beyi olan bir Müsluman, yakınlardaki bir tepeye bir konak yaptırmış, fakat bugün ancak temeli durmaktadır; aynı tepede bugun bir askeri batarya bulunuyor, fakat sahip oldukları topların kundakları bile yok. Bu tepeden şehri gören bir manzara hakim; ben şehirde on altı minare saydım; minarelerin birçoğu diğer şehirlerde olduğu gibi yuvarlak; bazılarıysa köşegen. Hıristiyanların söylediklerine göre, köşeli minareli olan camiler, ellerinden alınan kiliseleriymiş. Bu ihtimal dışı bir şey değil; gerçi bu minarelerden birinde, 550 tarihini taşıyan bir yazı gördüm ama minareyi tamir ettiren bir Müslüman'ın koyduğu tarih olabilir. Muhteşem bir yapı olan şehrin en büyük camisi, hiç kuşku yok ki bir kiliseymiş. Bu camiyi doğru-dürüst gördüğüm söylenemez; çünkü bir Hıristiyanın değil camiye girmesi, caminin meydanına çıkması bile sözkonusu değildi.

Doğu şehirlerinde, şehir üzerine şehirlilerden güvenilir bilgi almak çok zordur. Çünkü ne Müslüman ne de Hıristiyan Doğulu bu konuya kafa yormamaktadır; bu nedenle bir Avrupalı kendisine şehirde kaç kişinin yaşadığını sorduğu zaman şaşırmakta ve böyle bir soruya şehrin dünya olduğu cevabını vermektedir. Soruyu biraz daha açtığınız zaman birkaç yüz binden söz etmekte veya en çok yüz bin kişinin yaşadığı şehrin nüfusunu bir milyon olarak vermektedir.

Bu konuda yapılacak en iyi tahmin, şehirlerin yatay inşa edildiği göz önüne alınırsa, Doğu'nun en kalabalık şehirleri olan İstanbul, Kahire, Şam, Halep, Diyarbakır, Musul ve Bağdat'ın büyüklüğüne göre sahip olduğu nüfus, Avrupa'daki kalabalık bir şehir kadar ancak vardır. Diyarbakır'ın nüfusu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen birisi, benim çizdiğim Diyarbakır krokisini aynı büyüklükteki bir Avrupa şehriyle karşılaştırarak yapabilir. Bundan dokuz yıl önce meydana gelen açlık felaketine kadar, surlar içinde bulunan meydandaki evlerin hepsinde istisnasız yaşanıyordu; şimdiyse birçoğu bomboş durumda; ancak 1600'ünde ikamet ediliyor; bu rakamın dörtte birinde Hıristiyanlar yaşıyor. Diyarbakır'daki evlerin çatıları, Mardin ve Musul'daki evlerin çatılarının olduğu gibi kubbeli değil, düzdür. Alt katlar taşlardan oyulmuştur ve üst katlar kerpiçtendir.

Bazı cami ve hanların çatıları -benim Basra'dan buraya kadar görmediğim, ama Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve Suriye'de sıklıkla karşılaştığım şekilde- kurşunla kaplıdır. Sokakların hemen hemen hepsi taş döşeliydi ve sokaklar tertemizdi. Şehrin su ihtiyacı kısmen akarsudan kısmen de kaynaklardan sağlanıyor ve bol miktarda var.

Bir Doğu şehrinde, sultanın bu şehirden ne kadar gelir elde ettiğini öğrenmek çok zordur. Ayrıca, sizi bu konuda şaşkınlığa düşürecek kim vardır ki? O kadar çok politikanın konuşulduğu ve bu konuda yeteri kadar yayın yapıldığı Avrupa'da bile bu konuda bir bilgi edinmeniz mümkün değildir. Haracı ödeyen Hıristiyanlar bu konuda oldukça kesin bilgiler verebiliyorlar. Diyarbakır'da bu gelirleri padişahtan kiralayan ve kendisine voyvoda denen kişi, bu iş için padişaha her yıl 55-60 bin kuruş ödüyormuş; o da zaten bu işi bir başkasına kiralamış ve bu iş için eline 12-14 bin kuruş kalıyormuş.

Bir süre sonra, Halep'e devam edebilmek için bir fırsat elime geçti ve 19 Mayıs'ta küçük bir kervanla yola çıktım."

Göçmen Alman Bilimadamları Türkiye'de

Boğaz'da Bir Kürsü

HELGE PEUKERT

Ernst Reuter eşi Hanna ve oğlu Edzard ile 1938'de Türkiye'de

Yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'nde ilk öğretim yılı, 10 Kasım 1933 tarihinde Maarif Vekili Hikmet Bey tarafından törenle açılıyordu. Töreni onurlandıran konuklar arasında birçok Alman profesör de vardı.

Onlar Nazi Almanyası'ndan kaçanlardı. 60 yıl önce kış sömestrisi için verilen start, aynı zamanda Avrupa göçmen tarihinin en önemli bölümlerinden birinin de başlangıcı oldu.

İstanbul Üniversitesi 1933'ten sonra -Ankara'dakinin yanısıra- herhalde o zamanlar var olan en büyük göçmenler üniversitesiydi. Boğaz'ın kıyısında Avrupa ve Asya'yı birleştiren ve bin yılı aşan tarihe sahip şehirde, ki Aya Sofya'sı içinde hareketli Avrupa-Asya medeniyet tarihinin bir anıtı muhafaza edilmektedir, öncelikle bilim adamları ve -sayıları az olmakla birlikte- ünlü besteci Paul Hindemith, ya da daha sonraları Berlin belediye başkanı olan Ernst Reuter (1889-1953) gibi sanatçı ve politikacılar da sığınacak yer bulmuşlardı. Reuter, diğer göçmenler gibi, Almanya'yı terkedene kadar iki kez, Nazilerin bir toplama kampında hapsedilmişti.

Alman Sosyal Demokrat Parti'nin kontenjanından 1932-33 döneminde imparatorluk meclisinde milletvekilliği yapan Reuter, İngiliz arkadaşlarının yardımıyla, Büyük Britanya üzerinden Türkiye'ye ulaşmış ve burada çok kısa bir zamanda Türkçeyi öğrenmişti. Ankara ve sonraları İstanbul'da ücret belirleme konularında uzman olarak iktisat vekaleti emrinde hizmetlerde bulundu. Ankara'daki Mülkiye Mektebi'nde verdiği dersler sonucunda, yerel yönetim bilimleri dalında profesörlüğe atandı. 1939'da 50 yaşını kutlarken, Türk kültür hayatının en büyükleri arasında yerini almıştı. Asistan, okutman, bilimsel yardımcı personelle birlikte hemen hemen 100 kadar Alman (ve daha sonra Avusturyalı) profesör, 1933-34 kış sömestrisinden itibaren Türkiye'de hem o zamanlar yegâne Türk üniversitesi konumundaki İstanbul Üniversitesi'nde, hem de Ankara'da yüksek okul statüsündeki bir dizi enstitüde hocalık yapmışlardır. Alman bilim adamları çoğunlukla "ırkçı" nedenlerle, Yahudi olduklarından, işlerinden zorla el çektirilmişlerdi. Bunlardan biri de, 32 yaşında bir profesörken Frankfurt'tan kovulan Fritz Neumark'tı (1900-1991). 1933'ten 1951'e kadar İstanbul Üniversitesi'nde ders vermiş, Türk vergi refor-

DAAD Letter. Hochschule und Ausland. Nr. 1, Mart 1994, s.10-14'te yeralan bu makaleyi dilimize Selçuk Üniversitesi Rektörlüğü Almanca okutmanı Sayın Muallâ Öztürk çevirmiştir.

Wilhelm Röpke

munun hazırlanmasında katkıda bulunmuştu. Neumark, Almanya'ya döndükten sonra çok sonraları dahi, ilerleyen yaşına rağmen akıcı bir Türkçeyle röportaj verebiliyordu.

Profesör İthalatı

Dil ve din engellerinin ötesinde, "Türk-Alman mucizesi" (Neumark), Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı sonuna kadar seferberlik haline rağmen uyguladığı tarafsızlık politikasının güvenliği altında gerçekleşmiştir. Türkler açısından bu, cumhuriyetin kurucusu Kemal Atatürk tarafından 1922-1923 tarihlerinden itibaren başlatılan inkılâplara dayanıyordu. Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimcilik şeklinde belirlenen altı ilke yardımıyla, Atatürk, teokratik Osmanlı Devleti'nden ileri bir demokrasi yaratmış ve Türk toplumunu, kendi kültürel köklerini gözden çıkarmaksızın Batı Avrupa damgalı uygarlık düzeyine yönlendirmiştir.

Türk Maarif Vekaleti tarafından planlanıp, Cenevreli pedagoji profesörü Albert Malche'nin programına göre 1 Ağustos 1933'te, eski medresenin kapatılmasından sonra, öğretim kadrosu tamamen değiştirilen İstanbul Üniversitesi'nin yeniden kurulması, bu oluşumun önemli parçalarından biriydi. Malche, Zürih'te bulunan "Yurtdışındaki Alman Bilim Adamları Acil Cemiyeti"nin kurucusu ("spiritus rector") olarak, Frankfurtlu tıp profesörü Philipp Schwartz'la temasa geçti. Bu iki şahsiyetin ısrarlı ve cüretli girişimi ve Türk kurumları tarafından sergilenen açık yüreklilik sayesinde, göçmen Almanların "kitlesel akını" gündeme gelmişti, ki bunlardan birçoğu geçersiz pasaportlarıyla vatansız bir şekilde tamamen kaderleriyle başbaşa bırakılmışlardı ve bu akın, şakayla karışık, İstanbul Üniversitesi'ni "en büyük ve en iyi Alman üniversitesi" haline getirmişti. Alman bilim adamlarının uzmanlıkları öncelikle ekonomi ve maliye, hukuk ve tıp alanlarındaydı. Fakat aralarında ünlü Fransız dili ve edebiyatı uzmanı Leo Spitzer ve Erich Auerbach ve şarkiyatçı Hellmut Ritter gibi sosyal bilimciler de vardı.

İstanbul Üniversitesi'nde Frankfurt'tan gelen hocaların çoğunlukta olması, Philipp Schwartz'ın Main Nehri kıyısındaki Frankfurt Üniversitesi ile yakın bağlantısından kaynaklanıyordu. Zaten kendisi de, daha Hitler'in iktidarı ele geçirmesinden birkaç hafta sonra siyasi nedenlerle İsviçre'ye kaçmıştı. Türk tarafında ise, üniversite reformu komisyonunda görevli olarak baştan "profesör ithalatı" için destek veren matematik profesörü Kerim'in adını anmak gerekir. Philipp Schwartz'la 1933 Temmuz'unda ilk buluşmasından ömür boyu sürecek bir dostluk doğmuştu. Ankara'da 6 Temmuz 1933'de dikkate şayan bir tarzda yürütülen ve reform komisyonu üyeleri ile maarif vekaleti amirlerinin de katıldığı ve dostane bir atmosfer altında gerçekleşen oturumu maarif vekili Dr. Reşit Galip (Hikmet Bey'in selefi) yönetmişti; bütün bir öğleden sonra, Fransızca konuşularak sürdürülen bu oturum esnasında 30 defa "... için bize bir profesör tavsiye edebilir misiniz?" sorusu yöneltilmişti. Bunun üzerine Zürih'te tanzim edilen anlaşmaları, Türkiye'nin Cenevre elçisi Hüseyin Cemal Bey imzaladı. Başlangıçta bazı "eski kafalar"ın çıkardığı muhalefetin aşılabilmesi, Türk tarafından akıl hastanesi başhekimi Mazhar Osman ve Terepati kliniğinin müdürü Akil Muhtar gibi hocaların güçlü desteği ile mümkün olmuştur. Üniversitenin rektörü ve deneyimli bürokrat Cemil Bilsel ise, üniversite reformu doğrultusunda açılan yolda, özellikle amacından emin bir şekilde ilerlemiştir.

Cüretli Deneyim

Dil sorunu açısından bu deneyim, pratik olarak öğretimi mümkün kılan öğrenci, asistan, gönüllü çevirmenler gibi, birçok yardımcı elemanın devreye sokulmasıyla başarılı olabilmiştir. Örneğin ikisi de Almanya'da doktora yapmış olan asistanlar Ömer Celâl Sarç ve Muhtis Ete, hatasız Almanca konuşuyorlardı ve profesör Wilhelm Röpke ile Fritz Neumark'ın vazgeçilmez yardımcıları olmuşlardı.

Önce üç yıldan beş yıla kadar sürecek görevlendirme anlaşmaları iyi bir gelir öngörüyor ve maddi avans içermiyordu. Yabancı profesörler ise, bir çevirmen yardımıyla Türkçe ders kitabı yazmak, beş yıl içinde Türkçeyi öğrenmek ve ülkenin genel kalkınmasına katkıda bulunmak zorundaydılar. Zaman darlığından, ayrıntılı bir öğretim planı ve kütüphane olmadığından ve de hukuk mektebinden meydana getirilen iktisat ve siyasal bilgiler fakültesinde olduğu gibi, birkaç fakülte, daha yeni kurulduğundan, bu yeni başlangıç büyük ve cüretli bir deneyimdi. Philip Schwartz, bir paronunda şöyle diyor: "Hazırlıksız konuştuğumuz derslikler-de, masaların ya da bir sandığın üzerinde, ayakta veya oturarak öğretime başladık. Bir Türk yardımcı, söylediklerimizi cümle cümle tercüme ediyordu." Ekonomist Wilhelm Röp-

ke ise şöyle yazıyor: "Marmara Denizi'nin kıyısında, İstanbul'dan uzak, tablo gibi denize nazır modern bir apartmanda oturuyoruz. Yanda Neumark ve Reichenbach kalıyorlar. Birkaç adım ötede ise Rüstow, tarihî cumbalı odasında çalışıyor. Üniversitemiz oldukça hızlı bir şekilde biçimleniyor ve yapılanıyor" (Röpke).

İstanbul Üniversitesi'ndeki yabancıların sayısının hangi boyutlara vardığını birkaç rakamla belirginleştirmek mümkün. 1933'te burada 27 Türk ve 38 yabancı profesör vardı. Asistanlar ve bilimsel yardımcı elemanlar dahil olmak üzere, 323 üniversite mensubundan 85'i yabancıydı. Bunlar çoğunlukla tıp ve matematik-fen fakültelerinde toplanmışlardı. 12 tıp enstitüsünden sekizinde yabancı müdürler görev yapıyordu. Yalnızca Frankfurt'tan Philipp Schwartz (patolojik anatomi), Hugo Braun (mikrobiyoloji), Werner Lipschitz (farmakoloji), Friedrich Dessauer (fizik terapi) ve Josef Igersheimer (göz kliniği) dışında, 20 asistan gelmişti.

Matematik enstitüsü, tanınmış Richard von Mises'i, felsefe enstitüsü önemli düşünürler Hans Reichenbach ve Ernst von Aster'i, hukuk fakültesi ise, o zamanlar 31 yaşında olan ve Türk telif hakları, ticaret, patent ve üniversite kanunlarının biçimlenmesinde katkıda bulunup, 1952'de Almanya'ya dönen Frankfurtlu doçent Ernst Hirsch'i bünyesine katmıştı.

Yeni kurulan İktisat ve Edebiyat Fakültesi, hemen hemen yalnızca yabancı öğretim üyeleri tarafından omuzlanmıştı. Burada, az sayıda ve hiçbiri Yahudi olmayan Alman göçmenler ders veriyordu. Bunların, İstanbul'da kütüphaneyi kuran ve sosyoloji ve sosyal politika dersleri veren Leipzig'li Gerhard Kessler ile fizikçi Arthur von Hippel dışında hepsi ekonomisti; salt siyasi nedenlerle göç eden Wilhel Röppke ve Alexander Rüstow'u özellikle belirtmek gerekir. Öğretim üyeliği yanında Anadolu yakasındaki Kadıköy'de, savaş sonrası Almanyası için bir ekonomik ve toplumsal reform programı hazırlamışlar, bu programın bazı bölümleri, 1947'den sonra uygulamaya konulmuştur. 1934 yılından beri de bu iki bilim adamı, kendi öngördükleri ökolojik tahdit krizine çözümler üretmeye çalışmışlardır.

İkinci Vatan

Alfred Isaac orada işletme ekonomisini bağımsız bir branş olarak yerleştirmiştir. Önceleri Frankfurt'ta Fritz Schmidt'in asistanı olmuş, sonra da Nürnberg'de profesörken mecburi emekliliğe sevkedilmişti. Daha önce adı geçen Fritz Neumark da bu fakültede hocalık yapmış, maliyecilik ve maliye kanunu (sonraları genel ekonomi bilimleri) dersi vermiştir. 1952'de Frankfurt Üniversitesi'ne dönmüş ve emekliliğine kadar iki kez bu üniversitenin rektörlüğünü yapmıştır. Savaş sonrasının en önemli ve etkili Alman maliyecisi olarak, çeşitli federal bakanlıkların bilimsel danışma kurallarında görev yapmıştır.

Göçmen Almanların çalışmaları, yerli doktor, savcı, kimyacı, fizikçi, sosyal bilimci ve dil hocalarını da kalıcı biçimde etkilemiştir. - Bir taraftan Yahudi Alman hocaları Nazilerin totaliter baskısından korumak, diğer yandan onların sayısını "yardımcı eğitmenler" olarak artırmak şeklinde beliren çifte amaca, 1945 sonrasında ulaşılmıştı. 1950 ve 1956 arasında bilim adamlarının çoğu, hemen hemen aile üyelerinin tümünü ellerinden alan ülkeye (Almanya'ya) geri döndüler. "Göçmenlerin birçoğu, hattâ çoğunluğu Türkiye'yi ikinci vatan olarak bilip sevdiler. 'Ikıncı vatan' sözü her halükârda Ernst Reuter, Ernst Hirsch, Curt Kosswig benim tarafımdan büyük bir samimiyetle kullanılmıştır" diye yazıyor Fritz Neumark daha sonraları.

Horst Widmann, "Exil und Bildungshilfe" [Göç ve Eğitim Yardımı] (Frankfurt 1973) adlı kitabında, Türkiye'ye göçün tarihçesi üzerinde ayrıntılı olarak durmaktadır. Philipp Schwartz, "Notgemeinschaft" [Acil Cemiyet] (Kopenhag 1972) başlıklı makalesinde, komitenin çalışmalarının arkaplanını ve etkinliklerini çok duygulu bir şekilde gözler önüne seriyor. Ernst Hirsch'in ("Aus der Kaisers Zeiten durch die Weimarer Repuplik in das Land Atatürks" [*Kayzer döneminden Weimar Cumhuriyeti'ne, oradan Atatürk'ün Ülkesine*], Münih 1982) ve Fritz Neumark'ın ("Zuflucht am Bosporus" [*Boğaz'da Sığınak*], Frankfurt 1980) eserleri, bu dönemi anlatan en ilginç otobiyografik raporlardır. Ernst Reuter'in mektupları da canlı izlenimler aktarmaktadır (4 cilt, *Propyläenverlag* 1972 vd.).

Reuter'in, ailesiyle birlikte Türkiye'ye geldiğinde -ki bu sayede Nazilerce üçüncü defa tutuklanmaktan kurtulmuştur- yedi yaşında olan oğlu Edzard, göçmenliğin "uzun süreli etkisi" konusunda canlı bir örnektir. O, Stuttgart'taki Daimler Benz AG'nin yönetim kurulu başkanı olarak, Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin güçlendirilmesi konusunda sözcülük etmekle kalmıyor, aynı zamanda "iki ülkede yaşayan insanların, karşılıklı saygı içinde olmalarını" önemsiyor. Bugün 66 yaşında olan Edzard Reuter, Eylül 1991 tarihli bir televizyon röportajında 1935-1946 yıllarında Türkiye'de geçirdiği yılları hatırlayarak şöyle diyordu: "Babam, annem ve netice itibariyle benim için Türkiye yılları övlesine unutulmaz ve kalıcı izler bırakan bir dönemdi, ki bizler yabancı, ama son derece misafirperver bir halkın arasında, Avrupa'da asla tasavvur edemeyeceğimiz biçimde yaşamayı öğrendik. Türk ailelerin sıcakkanlılığı ve birine yaklaşırken gösterdikleri açıklık, benim dünya görüşümü biçimlendiren bir şeydi."

"Promethe Hareketi"nde Kuzey Kafkasya Mültecileri

Kafkasya Dağlıları Halk Partisi-I (1926-1940)

M. Aydın Turan

Aynı adı taşıyan mitoloji kahramanıyla sembol olunan *"Promethe hareketi"*, geçmişlerindeki politik düşünceleri ve ayaklaşımları homojenlikten uzak; literatürde *"Sovyet Doğu Halkları"* terimiyle karşılanan, Rus ya da slav olmayan ve Kırım'dan Kafkasya'ya, Orta Asya ve Ural ile Volga arasındaki bazı bölgelerde yaşayan halklardan ibaret geniş bir etnik yelpazeye[1] mensup kimi siyasi mültecilerin, I. ve II. Dünya Savaşları arasındaki karmaşık statüko dahilinde bütünüyle politik karakter taşıyarak 1926-1940 döneminde bu statükonun bazı yönlerini değiştirmeye yönelen, asgari müştereklerde birlikteliği yansıtan siyasi harekettir.

Bünyesinde kalabalık Rus muhaceretine yer verilmeyen ve karşımıza ideolojisi, organizasyon modeli, strateji ve metodları, çalışma alanları gibi yönlerden ilginç bir tipoloji çıkaran bu hareketin aktörleri, bolşevik hegamonyasını kabul etmeyerek yaşadıkları topraklardan ayrılan bazı mülteciler ile başta Polonya olmak üzere, Avrupa'nın sovyet karşıtı resmi ya da gayriresmi siyasi ve akademik odakları idi.

Birinci kategoride yer alan mülteciler, Rusya'da monarşinin çöküşünü ifade eden 1917 Şubat ihtilalini olumlu karşılayıp *"demokratik Rusya Cumhuriyeti"*nin kurulmasına omuz veren, ancak *"geçici hükümetler"*in tutarsız politikalarına zaman içinde tavır takınan, genelde orta sınıflardan gelen intelijansiya mensuplarıydı. Hemen hepsi, eski imparatorluk coğrafyasında köklü bir siyasal dönüşümü simgeleyen Ekim 1917 bolşevik İhtilaline cephe alarak, kendi ülkelerinde 1920-1921 dönemine dek süren *"milli bağımsızlık"* hareketlerinde rol oynayan insanlardı[2]. Ve yine, mültecilerin hemen hepsi 1920-1921 döneminde bolşevik hegamonyasının kesinleşmesinden sonra, uzlaşma imkanlarının kalmadığı atmosferde topraklarını terkederek dramatik *"mülteci"* yaşantılarına başlamışlardı[3]. Bu yaşantının batıdaki merkezleri ise, Paris, Prag ve Varşova olmuştu.

*"Promethe hareketi"*nin ikinci kategoride yer alan en önemli aktörü ise, I. Dünya Savaşı'nın karmaşa ortamında bağımsızlığına kavuşan, uzun dönemler boyu Almanya ve Rusya tarafından temsil edilen farklı çıkarların arasına sıkışmışlığın derin yaralarını taşıyan Polonya idi. İlk büyük savaş, modern Polonya için adeta dönüm noktasıydı. Pilsudski ve Dmowski liderliğindeki iki büyük grubun yoğun çekişmeleriyle süren iktidar oyununu, Kohn'un *"şiddet ve kin şarkıcısı"* dediği[4] *"Polonya Sosyalist Partisi"* lideri Pilsudski kazanmıştı. 1920 yazında Varşova'nın kurtarılmasında olağanüstü gayretleriyle karizma kazanan Pilsudski, avantajını kullanarak iktidara uzanırken, arkasında sosyalistlerin ve işçilerin desteği vardı. *"Devleti yaratan millet değil, milleti yaratan devlettir"* sözleriyle ün yapan Polonya lideri[5] 1926'da diktatörlüğünü ilan etmiş[6], özünde kırsal bir ülke olan Polonya'da kuramsal olarak mevcut çok partili hayata müdahalede bulunmamış, muhalefet gazetelerini hoş görmüş ve ekonomik yaşam üzerinde bütüncül bir siyaset uygulamamıştı[7]. Dış politikasını büyük ölçüde Fransa'ya yaslayan Pilsudski'nin ülkesi, onun 1935'de ölümüne dek siyasal çalkantılardan uzak kalmıştı[8]. 1921 ilkbaharında Batılı devletlerin sovyetlere saldırıya geçmesini bekleyen Pilsudski, bu gerçekleşmediği takdirde *"ilk hamlede kurtulmaları daima mümkün olan Ukrayna, Kırım ve Kafkasya'nın*

kurtuluşlarının bugünkü nesiller tarafından görülemeyeceğini' söylüyordu[9]. Hala imparatorluk geleneğini sürdüren Sovyetlerin yıkılmaması Polonya için daimi bir tehditti ve *'tarihi misyon'* olarak ülkesini Avrupa'da *'merkezi konum'*a ulaştırmayı seçen Pilsudski'nin bu ideali büyük öçüde Rusya'nın konumuna endeksliydi.

Çevresinin de paylaştığı düşünceye göre, bağımsızlığın ön koşulu Rus imparatorluğunun dağılmasıydı. O halde, Rusya'ya karşı bütüncül bir mücadele sürdürülmeli, ona karşıt tüm hareketlere destek verilmeliydi. Oysa Batılı devletler Pilsudski'nin beklentisini karşılamaktan uzak şekilde, önceleri el altından, daha sonra ise açıktan bolşevik Rusya ile siyasi ya da ekonomik bağlantı kurmakta gecikmediler ve Polonya yine geleneksel Rus tehdidinden kurtulamadı. 1924'te hala ısrarlı girişimlerini sürdüren Pilsudski bir taraftan Polonya'nın İstanbul'daki ateşemiliteri kanalıyla, mülteci liderlere destek verileceğini duyurmuş, öte taraftan da ilginç bir manevrayla Türkiye'ye ittifak önerisinde bulunmuştu. Ancak cumhuriyet kadroları daha *'milli mücadele'* döneminde *'İtilaf kuşatması'*na karşı bolşevik Rusya ile politik ilişki kurarak maddi yardım sağlamış, Kafkaslardaki bağımsızlık hareketlerine sıcak bakmamış, buralardaki iktidarları *'İtilaf devletlerinin kuklaları'* olarak görmüştü[10]. Nitekim, Azerbaycan'ın Nisan 1920'de 'bolşevikleştirilmesi'nde Ankara'nın direktifleriyle hareket eden Halil Paşa'nın rolü vardı[11], Mustafa Kemal 14 Ağustos 1920'de B.M.M. kürsüsünde iki tarafın ortak hareket ettiğini açıklamıştı[12]. Bu çerçevede, kuzey komşusunu gücendirmeme politikası takip eden Türkiye, hem kendisinden optimist beklentilere sahip siyasi mültecilerin[13] çalışmalarına, hem de bir başka devletten, Polonya'dan gelen öneriye mesafeli durmuştu. Ama, kendi

Varşova'da yayımlanan Şimali Kafkasya *dergisinin 2. Teşrin 1934 tarihli 7. sayısının arka kapağında yer alan Kafkasya Konfederasyonu haritası.*

topraklarında bulunan mültecilerin başka yerlerde faaliyet göstermesine ses çıkarmamış, hatta bu muhtemel bela kaynaklarının uzaklaşmalarını teşvik etmişti.

Bu noktadan sonra, Polonya Rusya'yı küçük parçalara ayırmak amacıyla, *'Beyaz Ruslar ve Ermeniler hariç, Sovyetler Birliği'ndeki bütün Rus olmayan milletleri ihtiva eden Promethe Birliği (Ligue Promethee)'*nin[14] organizatörü, siyasi ve ekonomik destekçisi olarak beliriyor; sadece 1926-1936 döneminde, yaklaşık 400 bin dolar tutarındaki bir fonu, kaideten siyasi bir güç oluşturmaması gereken mülteci faaliyetlerine aktarıyordu. 1928'den önce, muhtemelen 1926'da teşekkül eden ve bir klup tarzında çeşitli ülkelerde örgütlenerek anti-bolşevik ve anti-Rus bir çizgide faaliyet gösteren *'Promethe Birliği'*[15] gerçekte şemsiye bir teşekkül'dü.

Bu katılımcı profili, gelmiş geçmiş en büyük siyasi mülteci hareketi *'Promethe'*nin haklı şekilde *'Rusya mahkumu milletler bloğu'* olarak adlandırılmasına yol açmıştır. 1917-1921 arası dönemde eski Rus imparatorluğu coğrafyasında dikkatleri üzer-

M. Said Şamil (1901-1981)

lerinde toplayan Roman Smal Stotskı (Ukraynalı), Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı (Azeri), Noy Jordanya, Akaki Çhenkeli (Gurcu), Mustafa Çokayoğlu (Türkistan), Cafer Seydahmet Kırımer (Kırımlı), Ahmet Tsalıkkatı, M. Girey Sunç, Tausultan Şakman (Kuzey Kafkasyalı) gibi simalar da hareketi tanımayı kolaylaştırmaktadır.

Uzun süre, *'bağımsız milli devletlerin* tesisini amaçlayan birçok mülteci grubun iştirakiyle Ukraynalı si-

yasetçi Roman Smal S[illegible] başkanlığında çalışan birliğin merkezi, bu grupların faaliyetlerini [illegible]amla hale getirme, onların bir strateji ve program dahilinde aktivite [illegible]stermesini sağlama işlevini yüklenmişti. Her grubun ikişer asli üye ile temsil edildiği merkez, ortak [illegible] sovyetlemler üretiyor, '*Milletler Cemiyeti*' de dahil olmak üzere, her zeminde Sovyet aleyhtarı girişimlerini sürdürüyordu. Örneğin, '*Milletler Cemiyeti*'nin XV. Oturum Başkanlığı'na (18 Eylül 1934) ve XVI. Oturum Başkanı Eduard Beneş'e verilen notalarda, Sovyetler Birliği'nin cemiyete kabulu sert usluplarla protesto edilmişti[16].

'*Promethe Birliği*', üst yayın olarak '*Promethe*' mecmuasını neşrederken, her mülteci grup, tümü şuurlu olarak dünya kamuoyunun yankısına göre uyumlanan[17] kendi dergilerini yayınlıyordu. İdil-Ural Boyu mültecileri '*Milli Bayrak*', Kırımlılar '*Emel*', Azeriler '*İstiklal*' ve '*Kurtuluş*', Gürcüler '*Şahartvelo*' Türkistanlılar '*Yaş Türkistan*' dergileri kanalıyla etkili propoganda faaliyeti gerçekleştiriyorlardı. Ayrıca, Varşova Şark Enstitüsü'nün ciddi bir yayını olan '*Wschod*' (Şark) '*Rusya mahkumu milletler*'in sesini Avrupa'ya aksettirmekteydi.

Özetle, tarafların karşılıklı çıkarları temelinde şekillenen Promethe hareketi, 1926-1940 arası dönemde süren konjontürün bir ürünü idi. Polonya'nın stratejik kaygıları ve sovyet ideolojisini benimsemeyen sosyal demokrat ve liberal milliyetçilerin beklentileri bu büyük teşkilatın arkaplanını meydana getirmişti.

Kafkasya Dağlıları Halk Partisi

Promethe hareketi ya da birliği içinde Kuzey Kafkasya mültecileri Kafkasya Dağlıları Halk Partisi (KDHP) tarafından temsil edilmişlerdi. Vano Kavtaradze'nin '*aydınlar ve üniversite gençliği arasında vatanı özgürleştirme hareketini*' güçlendirmeye çalışan ve '*sürgünde yıldızı parlayan politik bir örgüt*' olarak tanımladığı bu teşekkül[18] aynı zamanda Kuzey Kafkasya mültecilerinin kurdukları ilk ve tek '*parti*'dir. Önceleri '*Narodnoya Partiya Volnih Gortsev Kavkaza*' (Hür Kafkasya Dağlıları Halk Partisi), daha sonra ise '*Narodnoya Partiya Gortsev Kavkaza*' (Kafkasya Dağlıları Halk Partisi) ünvanını kullanan organizasyon, Barasbi Baytugan'ın kaydına göre, 18 Kasım 1926'de kurulmuştur[19].

1920-1921 göçmenlerinin Batı'da yerleştiği ülkelerden biri olan Polonya, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren '*Doğu Sorunu*'nun bir parçası olarak süren Kafkasya problemine ilgi gösteren ve özgürlük mücadelesine destek veren mahfillere sahipti[20]. Yüzyılımızın ilk çeyreğine de uzanan bu ilişki[21] Polonya lideri Pilsudski tarafından '*Promethe*' çizgisinde, yeni bir formatta devam ettirildi.

KDHP hareketinin organizatörü rolünü, Polonyalı siyasetçilerle en azından 1924'ten beri teması bulunan Said Şamil yüklenmişti[22]. Yine Baytugan'ın anlatımına göre, bu ismin Avrupa'daki Kuzey Kafkasya kolonisi arasına gelişi bir '*heyecan dalgası*' yaratmıştı[23]. Said Bey'in Kafkasya'nın en fazla bilinen ailesine mensubiyeti, üstelik dedesi İmam Şamil'in[24] dipdiri yaşayan hatırası onun ismini, aralarında Kudüs Müftüsü Hüseyni'den, Hitler'in danışmanı Rosenberg'e kadar birçok politikacı nazarında cazip kılmıştı. İyi bir eğitim alan, genç yaşında Kuzey Kafkasya'ya dönerek '*nominal bir lider*' görüntüsünde[25] bağımsızlık mücadelesine iştirak eden Said Şamil '*Rus mahkumu milletler davasıyla yakından ilgilenen*' ve bu alakayı '*Türkiye'ye de resmen bildiren*' Pilsudski liderliğindeki Polonya'nın sağladığı imkanları '*yeni ufuklar*'ın açılması olarak algılamıştı[26]. Nihayet Said Bey 1926 sonbaharında yanında muazzam bir kitap koleksiyonuyla Varşova'nın yolunu tuttu[27].

Varşova artık '*milli faaliyetin hazırlık merkezi ve karargahı*' idi ve partinin temelini Prag'daki '*münevver gençler*' oluşturuyordu[28]. Kuzey Kafkasyalı sosyal demokratlarca saygıyla anılan ve

KDHP Üyeleri Varşova 1933; Ayaktakiler (soldan): Ahmet Canbek, Barasbi Baytugan, Balo Bilatti. Oturanlar (soldan): Mehmet Girey Sunç, Albay Bahaeddin Hurş, Senatör Stanislav Sedletski, Magomed Çukua, İbrahim Çulik. (Varşova 1933)

düşünsel beslenme kaynaklarından biri olan Ahmet Tsalikkatı da bozulan sağlığına rağmen harekete destek vermişti[29]. KDHP'nin görünür liderliğini, bir triumvira şeklinde en azından 1930'lu yıllarda paylaşan Mehmet Girey Sunç, Tausultan Şakman ve İbrahim Çulik de mülteci saflarında dikkat çeken isimlerdi. Balkar kökenli Sunç, 1917 İhtilalinden evvel bugünkü Kabardey-Balkar Cumhuriyeti'nin başkenti Nalçik'te yerel halk mahkemesi üyeliği yapmış, Tiflis'te Çar Naibliği'ne bağlı çeşitli komisyonlarda kendi bögesiyle ilgili çalışmalarda bulunmuş, bağımsızlık hareketine katılmıştı[30]. Çulik hakkında bildiklerimiz şimdilik yazılarıyla sınırlıdır. Buna karşılık, sıcayağındaki diğer isim Şakman'ın da ülkesinin bağımsızlık hareketinde rol aldığı bilinmektedir. 5 Mart 1917'de Vladikavkaz'da toplanan kurultayın organizatörü olan Şakman *'Birleşik Kafkas Dağlıları Birliği Geçici Merkezi'* üyeliği de yapmıştı[31]. Parti Genel Sekreterliği makamını, 1931'de istifa etmesine rağmen, bu çekilişi kabul edilmeyen Said Şamil işgal ediyordu[32].

*'Kafkasya Dağlıları Halk Partisi'*nin öncülü, Çekoslovakya'da resmi çevrelerin yardımlarıyla kurulan ve göçmen gençlere burslar, üyelerine sosyal yardımlar tedarik eden *'Soyuz Gortsev Kavkaza'* (Kafkasya Dağlıları Birliği-KDB) adlı örgüttü[33] 1924-1925 döneminde kısa ömürlü *'Kavkazski Gorets'* adlı dergiyi de yayınlayan KDB bünyesinden Çerkaski, Baytugan, A.B. Kulatti, M.B. Kulatti, Kundukh, Magoma, Bilatti, Bessolt, Kanukati, Zangı, Canbek gibi gençler KDHP'ye iştirak etmişti. Bununla birlikte, partinin kapıları herkese açılmamış, bazı isimler yeni organizasyondan özellikle uzak tutulmuştu. KDHP'nin ilk periyodiği *'Volnıye Gortsı'*nın sayfalarında redaktör Aytek Kundukh tarafından sert bir dille eleştirilen KDB başkanı Hatağogu bunlardan biriydi[34]. Yeni organizasyon bünyesinde bulunan ilginç bir grup da, 1927'de sözleşmeli statüde Polonya Ordusu'nda göreve başlayan Bahaeddin Hurş, Hüsevin Kumuz, Yusuf Umaş gibi isimlerin yer aldığı subaylardı.

Kasım 1926'dan itibaren KDHP merkezi, süratle dağınık diaspora kesiminin teşkilatlanmasına yöneldi. Ortadoğu ülkelerindeki ve açık faaliyetlere izin verilmeyen Türkiye'deki eski ya da yeni Kuzey Kafkasya kolonileri ulaşılabilecek hedefleri teşkil ediyordu. Çok geçmeden bu çalışmada belirgin bir mesafe alınmıştı. Daha 1920'de Kafkasya problemine ilgi gösteren Kral Faysal'dan yardım sağlanmış, Şam'da *'Çerkes Birliği'* (1928), *'Kafkas Cemiyeti'* (1931) ve *'Çerkes Edebiyat Cemiyeti'* (1933), Kahire'de *'Çerkes Kardeşlik Cemiyeti'* (1932) gibi legal yapılanmalarla KDHP faaliyetleri desteklenmişti. Ayrıca, dönem itibarıyla, en seçkin devlet ricali, zengin tabakası Çerkeslerden meydana gelen Mısır'daki kolonisinin kültürel merkezi, uzun bir dönem *'El-Ezher'* bünyesindeki *'Çerkes Şubesi'* olmuştu. İngiltere ve Fransa'nın ağırlıklı olduğu Ortadoğu bögesindeki organizasyonda Said Bey'e *'Kafkas Teali Cemiyeti'*[35] kurucularından avukat Musa Kazım Bey yardım ediyordu. Rasem Rüşti, Raşid Rüstem, Abdülhamid Galib, Ömer Beytugan, Abdülhamid Hağonduko, Emin Semgug, Blenav Batoko Harun gibi isimler[36] Promethe hareketinin ve KDHP'nin yerel liderliğini yaparlarken, Türkiye'de 150'likler listesine alınarak vatandaşlıktan çıkarılan Tarık Mümtaz Göztepe gibi simalar da faaliyetlere iştirak ediyorlardı[37]. Bu coğrafyadaki en mühim aktivite, *'Çerkes Birliği'*nin KDHP ve Promethe fonlarından yararlanarak 1928'de yayınlamaya başladığı *'Marc'* (Mart) gazetesi idi. Dört dilde yayınlanan (Adıgece-Fransızca-Arapça-Türkçe) bu gazete 1931'de Suriye hükümetinin emriyle kapanacaktı.

En kalabalık Kuzey Kafkasya kolonisinin yaşadığı Türkiye'de ise ne KDHP, ne de başka bir grup legal çalışma yapma olanağı bulamamıştı. Geleneksel Osmanlı yaklaşımını adeta taban tabana zıt bir tutum sergileyen Cumhuriyet Türkiyesindeki uygun olmayan koşullar, partinin Türkiye'deki açık faaliyetlerini engelliyordu. Sovyetlerle ilişkileri sarsabileceği düşüncesiyle uzun süre b tarz hareketlere sıcak bakmayan

KDHP liderlerinden Tausultan Şakman Paris'te Ali Merdan Topçubaşı'nın cenaze töreninde konuşma yaparken (soldan ikinci).

"Çerkes kardeşlik Cemiyeti"nin mensupları öğrencilerle (Kahire-22 Şubat 1934)

Türkiye tavizkar davranmayacağını da ortaya koymuştu. Kafkasya'daki tavırları dolayısıyla çağdaşlarının bir kısmınca *'teslimiyetçi'* konumda değerlendirilen ve 1921'de Türkiye'ye yerleşen General Mikail Halil'in[38] başına gelenlerin mülteci topluluğu üzerinde olumsuz izler bıraktığı düşünülebilir. Mikail Halil, hemşehrisi General İsa Ruhi Paşa ile birlikte *'Tarikat-i Salahiye'* mensubu olarak suçlanarak *'Ankara İstiklal Mahkemesi'*nde sanık sandalyesine oturtulmuştu[39]. Çoğunlukla seramonik düzeyde kalan çalışmaların en uç örneği, 1922 yılında *'Kafkas Teali Cemiyeti'*nin kurucularından Dağıstanlı Seyyid Tahir tarafından İstanbul'da yayınlanmaya başlanan *'Yeni Kafkasya'* isimli dergi idi. KDHP tarafından *'kardeş yayın'* ilan edilen bu dergi[40], siyasi sebeplerle Kasım 1927'de yayınına son vermek zorunda kalmıştı[41]. Bununla beraber KDHP Türkiye'de eski *'Milli Ajans Müdürü'* Hüseyin Tosun Şhapli, Mehmet Fetgeri Şöenu, Seyyid Tahir, Tevfik Çiper, Ahmet Ali Şurdum gibi isimlerden destek alıyordu.

Yanında iki mülteci Kuzey Kafkasyalıyı müşavir sıfatıyla istihdam eden Arnavutluk Kralı Zogo'nun da KDHP'ye dolaylı ya da dolaysız bazı yardımlar verdiği söylenebilir. Bu müşavirlerden biri askeri danışman olarak görev yapan eski *'Çerkes Süvari Tümeni'* subaylarından Kuşuk Uluguay, diğeri ise, muhtemelen ekonomik - siyasi konularda danışmanlık yapan Gazihan Bessolt idi[42].

Örgüte doğrudan katılımları tesbit edilememekle birlikte, A.B.D.'ne yerleşen bazı mültecilerin de parti merkeziyle ilişki kurdukları anlaşılmaktadır ki, KDHP yayınlarında *'I.N.'* imzasıyla A.B.D.'ndeki muhacir kolonisine ilişkin haberleri gönderen eski *'Çerkes Süvari Tümeni'* subaylarından İslam Naturbof bunlar arasındadır[43].

Kafkasya Dağlıları Halk Partisi'nin Hedefleri

Kendisini, Sovyet sömürgesi haline getirilen Kuzey Kafkasya'nın bağımsız yaşamasını hedefleyen politik bir teşekkül olarak tanımlayan ve *'birlik ideali'*ne yönelik çalışmalar taahhüt eden KDHP'nin tüzük ve programından her ne kadar mahrum isek de, partinin *'ideoloji'*sine, düşüncelerine ve yaklaşımlarına ilişkin panoromayı, süreli yayınlara bakarak çıkartabilme olanağımız vardır. Benzer şekilde, aktiviteler ve ittifaklar da KDHP'nin karakteristiklerini yakalamayı kolaylaştırmaktadır.

Parti mensuplarına göre, 1917 Rus ihtilaline *'hazırlıksız yakalanan'* Kuzey Kafkasya[44] önüne gelen büyük fırsatı kullanamamıştır. 1933'de bir mültecinin kaleminden çıkan satırlar, acımasız bir hesaplaşmanın yapıldığını göstermektedir[45]. Bundan pek farklı olmayan merkezdeki yaklaşım da, gelinen noktayı *'başarısızlık'* olarak tanımlıyordu. Başarısızlıkta dışsal faktörlerin yanısıra, yüksek politika takip edemeyen, plan ve programdan mahrum kadrolar da rol oynamışlardı.

Kuzey Kafkasya'nın Rus imparatorluğu'na dahil edildiği zamanki tarihsel sınırları, güney kısımları komşu cumhuriyetlerle yapılacak anlaşmalarla düzenlemek üzere *'siyasal sınırlar'*ın da esası kabul eden[46] KDHP'-nin kullandığı diskur, Rus olan herşeye ve Sovyet rejiminin bütün yönlerine; *'milli bolşevikler'* olarak nitelendirilen yerli *'işbirlikçiler'*e de karşıttı[47]. Partiye göre, Sovyet ve Çarlık idareleri arasında sadece renk farkı bulunmakta; *'sömürgeci'* karakter süregitmektedir. Ülkenin demografik görünümünü farklılaştıran kolonize siyaseti devam etmekte, çeşitli dil grupları yaratılarak milli kültüre sistematik darbeler atılmakta, ekonomik kaynaklar hakim unsur Ruslar lehine kullanılmaktadır. Sovyet yönetimi, halkın arzusu hilafına, ülkede tarihsel sınırları kucaklamaktan uzak ve *'parçala ve hükmet'* politikasını yansıtan *'bir çok muhtar vilayetler'* teşkil etmiştir[48].

*'Ulusların kendi kaderini belirleme hakkı'*nı söylemine dahil eden KDHP, genelde *'Rusya mahkumu milletlerin'*, özelde de yine aynı konumdaki bütün

Kafkasya milletlerinin kader birliğine inanmaktadır. KDHP mensuplarının çeşitli zamanlarda yer yer *'rövanşizm'* kokan bazı ifadeleri[49] ve sıklıkla vurgulanan *'karşıtlık'* zeminleri, partinin reaksiyoner konumuna işaret ediyorsa da, gerçek durumun farklı olduğu söylenebilir. Basite indirgendiğinde *'siyasal yapı'*yla ilişkili *'devlet kurma'* probleminin yanısıra; siyasal gelişme ve değişmenin kültürel boyutuyla daha çok alakalı ve halkın merkezi politik sisteme bir bütün olarak sadakat ve bağlılığını hedefleyen *'toplum kurma'* sorununa[50] da eğilinmesi bu düşünceyi destekler mahiyettedir. KDHP mensupları Renan, Gumplowicz, Jellinek, Kulezycki, Kommarniki, Şerer gibi yazarların batılı kavramlarını devşirerek geliştirdikleri söylemlerinde, Kuzey Kafkasya halklarının birliğini işliyorlardı. Dil farklarına rağmen bu birlik *'asırlardan beri devam eden müşterek tarihi mukadderat, doğrudan komşuluk ve sıkı irtibat sayesinde teşekkül etmiş'*ti[51]. Soy ve ırk birlikteliğinin dominant olduğu *'millet'* kavramından bilinçli şekilde kaçınan kadro, bu olguyu psikolojik, sosyolojik ve kültürel eksene oturtmuştu. Kuşatıcı özellikler taşıyan ve *'etnik kimlik'* yansıtan kısırlıktan uzak *'millet'*, *'soy ve ırk'* motifleriyle izah edilemeyecek, *'tarihsel ve kültürel bir bütünlük'*tü.

Parti programının anahatlarının verildiği Mart 1927 tarihli bildiriye göre, KDHP, Kuzey Kafkasya coğrafyasında, *'milli devlet'* opsiyonunu benimsemekte ve 1917 Andi Kurultayı'ndaki (18 Eylül 1917) kararlara ters düşmeyen *'Bağımsız Kuzey Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'*nin kurulmasını temel hedef ilan etmektedir. Sözkonusu bildiride ırk, cinsiyet ve inanç ayırımı yapılmaksızın herkese genel seçim hakkının tanınacağı, tüm özgürlüklerin temin edileceği, yeraltı zenginliklerinin millileştirileceği, bütün toprakların halka devredileceği, doğal zenginliklerin işlenmesinde özel sermaye ve girişime kolaylık tanınacağı, ülkenin gelişme sürecinde ticari ve endüstriyel faaliyetlere öncelik verileceği deklere edilmiştir[52].

Belirtilen hedeflerin gerçekleşmesi ise, dünya dengelerinde farklılaşmalara yol açacak yeni bir hareketliliğe patlayacak bir dünya savaşına endekslenmişti. Diğer mülteci teşkilatları gibi KDHP de, bu beklentisini açıkça dile getirmekten kaçınmamıştı: *'Biz*

Kafkasya Dağlıları Halk Partisi Merkez Komitesinin Bir Müracatı

Bağımsızlık ilanının 15. yıldönümü dolayısıyla

15 yıl önce 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmiş ve vatanımız 60 yıllık Rus baskısından sonra yeniden hürriyetine kavuşmuştu. Buna çok sevinmiştik. Tarihimiz yeni ve parlak bir devre girmiş, artık hür ve bağımsız bir devlet dahilinde , kendi milli varlığımızı göstermek ve böylelikle mes'ut bir hayata başlamak imkanını elde etmiş bulunuyorduk.

Fakat talih bizi yeni bir sınav karşısına çekmekte gecikmedi ve hilekar, zalim düşman yeniden pençesini bize doğru uzatarak memleketimize sokuldu. Biz de son mücadeleye yeterli derecede hazır bulunmadığımız için yeniden zalim düşmanın esareti altına girdik. Çarlık Rusyasının yerine geçen Sovyet hükümeti, yine eskisi gibi baskı politikasını devam ettirmekten çekinmeyerek ülkemizi istila altına aldı ve kazandığımız hürriyeti yok etti.

Sovyet hükümetinin istismar ve kolonize siyaseti bugün anavatanda bütün şiddetiyle devam etmektedir. Bolşevik rejimi memlekete ayak bastığı günden itibaren, bizi zayıf düşürmeye ve sömürgeci rejime karşı yapılan direnişi kırmaya çalışıyor. 1920'de Sovyet hükümeti, vatanımızın tek vücudunu parçalayarak, tahrip edilmiş Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin yerine Dağıstan ve Dağlı vilayetleri diye "muhtar cumhuriyetler" yaratmakla kalmadı, Adıgey ve Şapsığ diye iki ayrı vilayet de meydana getirdi. Bunu takiben aynı parçalama politikası neticesinde Dağlı Cumhuriyeti'nden ayırmak suretiyle, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar ve nihayet 1922'de İnguş ve Kuzey Osetya "muhtar vilayetleri" meydana çıktı. Böylelikle Dağlı Cumhuriyeti tamamen parçalanmış oldu. Bütün emperyalist ve sömürgecilerin şiarı olan "parçala ve hükmet" parolası Sovyet hükümetince olduğu gibi benimsenerek halkımıza karşı tatbik edildi.

Sovyet hükümeti yalnız memleketimizi ayrı bir çok vilayetlere ayırmakla kalmadı, yüzbinlerce kardeş ve hemşerelerimizin yerleşik olduğu birçok vatan parçasını doğrudan doğruya merkez hükümete tabi kılarak bu yerlerin idaresini azınlıkta kalan Rus ahalinin eline verdi. Rusların ancak 1864'te yerlestikleri Kuban Adigeyinde, Terek ile Kuma arasında kalan yerlerin batı kısmında vaziyet hep bu doğrultudadır. Bu yerleri bizden hep Çar idaresi koparmıştı. Sözde adaletten bahseden Sovyet hükümeti bu yerleri asıl sahiplerine, yani Çar hükümetlerinin zulmü sonucu dağlara ve kardeş Türkiye'ye iltica etmek mecburiyetinde kalan mültecilerin torunlarına iade etmeye bile gerek görmedi. O da Çarlık yönetimi gibi buraları kolonize etmek ve hakkımızı talep için harekete geçtiğimiz zaman bize karşı koymak için Rusya'dan gelme bu kuvvete dayanmak istiyor.

Sovyet hükümeti milli kültürümüzle savaşıyor ve bütün maneviyat ve mukaddesatımızı ortadan kaldırmak istiyor. Yalnız bu kadar değil, milli servetimizi yağma etmekten geri durmuyor. Petrol, muhtelif madenler, buğday, hayvan vs. gibi yüzmilyonlarca servet her sene memleketten çıkarılarak kız Moskova'ya götürülüyor. Dünyanın en zengin yerlerinden sayılan ülkemiz

yeni bir harbi sabırsızlıkla [illegible] *(...) Bu muhtemel harbin* [illegible] *meydandadır: harp Rusya* [illegible] *masıyla sona erecektir*[53].

KDHP'nin *'devlet* [illegible] ve *'siyasal rejim'* olgular[illegible] yaklaşımları ise, en azın[illegible] düzeyde *'vatandaşlık hukuku'*nun cari olduğu batının çoğulcu tip[illegible] yakın gözükmektedir. *Halkın kendi kaderini belirme hakkı*'nın ve geleceğe emin adımlarla yolalabilmenin bir ifadesi halinde değerlendirilen *devletleşme*'ye asla bir *'kudsiyet'* izafe edilmemiş; bu tarz yaklaşımlarda başta Varşova Şark Enstitüsü Başkanı Sedletski olmak üzere emigrasyon dışındaki bazı isimlerden de destek alınmıştı[54].

Son tahlilde, *'belli bir coğrafyayı paylaşma'*nın ve *'vatandaşlık'* olgusunun ağır bastığı bir ülke hedefi gösteriliyordu ve *'Hür Kuzey Kafkasya'da bir Avar, bir Kabardin, bir Balkar, bir Osetin, bir Çeçen, bir Kumuk vs. değil, ancak Kuzey Kafkasyalı olmalıdır'*[55] şeklindeki sözler aslında, *'Kuzey Kafkasya Milleti'* yaratılmasına ilişkin ciddi bir öneri idi.

1930'lu yılların ortalarına kadar revaç gören *'federal yapılanma'* düşüncesi[56] Avrupa odaklı etkilerle giderek dışlanmış, buna karşılık merkeziyetçi eğilim belirginleşmişti. Nitekim, bir *'Kuzey Kafkasya Milleti'*nin varlığından hareket eden Balo Bilatti, ülke için *'en iyi politik kuruluş şeklinin, bazılarının savunduğu federalizm değil, belki de yerinden yönetimli ve bazı eyaletlere verilecek özerklikle donanmış üniter bir devlet sistemi'* olduğunu yazacaktır[57].

Moskova'nın istismarı neticesinde açlık ve sefalete mahkum olmuş ve Moskova da alıp götürdüğü servet karşılığında bize kölelik zinciri vermiştir. Bununla da yetinmeyerek, örneği hiç bir tarihte görünmeyen esaret ve baskıya karşı çıkan yüzlerce, binlerce kardeşimizi kurşuna diziyor.

Kardeşler ve hemşireler ! Tüm bu baskı ve zulme rağmen mücadelede azim ve tahammül gösteremezsek mahvolmuşuz demektir. Mücadele son(un)a kadar devam etmelidir. Hakkımız olan herşeyi muhakkak ne pahasına olursa olsun elde etmeye çalışmalıyız. Dedelerimizin ve babalarımızın toprağı bizim de toprağımız olmalı ve biz bu toprakların asıl efendisi olmalıyız. Yüzbinlerce kardeş ve hemşirelerimiz vatanı dışına çıkmak mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat, ne onlar ne de vatanda kalanlar halkımızın biraraya gelmek zorunda bulunduğunu, kaybedilmiş vatanın tekrar geri alınması yolunda çalışmayı hiç bir zaman unutmamalıdırlar.

Hepimiz bilmeliyiz ki, mücadelemizde biz yalnız değiliz. Müşterek kuvvetle hür Kafkasya - Kafkasya konfederasyonu binasını kurmak için komşularımız Azerbaycan ve Gürcistan ile elele yürüyoruz. Kuzeyde de Rus esaretinden kurtulmaya hazır bulunan otuz milyonluk bir Ukrayna vardır. Türkistan, Kırım, İdil-Ural ve Kareli, İngriri, Komi gibi Fin halkları da bizimle beraberdir. Hürriyete kavuşmaya can atan mahkum milletler bloku Baltık sahillerinden Çin sınırına dek uzanır.

Bu mutlu kurtuluş gününün yakın bir gelecekte kendini göstereceğine eminiz. Bolşevizm artık ağır darbelere dayanamayacak derecede zayıflamaya başlamıştır. Bu zaaf gün geçtikçe kendini daha fazla hissettiriyor. Uzak Doğu hadiseleri bunun mükemmel bir delilidir.

Unutmamalı ki, kuvvet birliktedir. Rusun "kızıl oktobr"ına karşılık biz de Kafkasya "Mayıs"ını, hürriyetimizin timsalini koyalım.

Yaşasın bağımsız Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti !

Yaşasın birleşik ve konfederatif Kafkasya !

Yaşasın Rusya mahkumu milletlerin ortak cephesi !

Reddolsun istila rejimi !

Kahrolsun kızıl emperyalizm !

Kafkasya Dağlıları Halk Partisi
Merkez Komitesi
(Mayıs 1933)

NOTLAR

1 Mühlen bu terimi 'lisan, etnik mensubiyet ve kültürel bağlılık ifade etmeksizin bir sıra kavim için sadece pragmatik bir genel kavram' olarak kullandığını ifade etmektedir. (Bkz:Patrik von zur Mühlen - **Gamalıhaç İle Kızılyıldız Arasında, İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği**, (çev:Eşref Bengi Özbilen), Mavi Yay., Ankara, 1984, s:1-2)

2 Rusya'daki Şubat ve Ekim ihtilallerinde müslüman intelijansiyanın tavırlarına ilişkin olarak bazı referanslar: Serge A. Zenkovsky - **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, (çev:İzzet Kantemır), İstanbul, 1971; Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **Step'te Ezan Sesleri**, (çev: Nezih Uzel), Selçuk Yay., İstanbul, 1981; Alexandre Bennigsen - C. Lemercier Quelquejay - **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, (çev: Nezih Uzel), Hür Yay., İstanbul, 1981; Zeki Velidi Togan - **Hatıralar**, İstanbul, 1969; (Ed.) S. Enders Wimbush - **Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, (çev: Yuluğ Tekın Kurat), Yeni Forum Yay., Ankara, 1988; İhsan Ilgar - **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990; Mustafa Çokay - **1917 Yılı Hatıra Parçaları**, Yaş Türkistan Neşriyatı, Ankara, 1988; Akdes Nimet Kurat - **'XIX. Yüzyıl Rus Tarihinin Karakteri ve 1917 Rus Şubat (Mart) İhtilali'**, Dergi, S-BÖE Yay., Münih, 1959, No:18; Shafiga Daulet - **'The First All Muslim Congress of Russia Moscov 1-11 May 1917'**, Central Asian Survey, London, 1989, C:8, No:1.

3 Bu mültecilerin konjonktüre bağlı faaliyetleri ile ilgili olarak bkz:Lowell Bezanis- **'Soviet Muslim Emigres in the Republic of Turkey'**, Central Asian Survey, London, 1994, No:13.

4 Hans Kohn - **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği**, (çev:A.Oktay Güner), Kervan Yay., İstanbul, 1983, s:219.

5 Henri Michel - **Faşizmler**, (çev:Füsun Üstel), İletişim Yay., İstanbul, 1990, s:96.

6 Fahir Armaoğlu - **20. Yüzyıl Siyasi tarihi (1914-1980)**, T.İş Bankası Yay., Ankara, 1984, s:194 vd:

7 H. Ross - A History of Modern Poland, Londra, 1966, s:48'den Eric J. Hobsbawm - **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**, (çev: Osman Akınhay), Ayrıntı Yay., İstanbul, 1995, (2.B.), s:63.

8 Pilsudski'nın yaşamına ve düşüncelerine ilişkin bilgiler için bkz: Stefan Pomaranski - **Jozef Pilsudski Hayatı ve Faaliyeti**, Resimli Ay matbaası T.L. Şirketi, İstanbul, 1930.

9 Cafer Seydahmet Kırımer- **'Mareşal Pilsudski İle Mülakatlarım ve Hatıralarım'**, Dergi, SBÖE Yay., Münih, 1958, No:13, s:82.

10 Bkz: Doğu Ergil - **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.; Attila İlhan - **Hangi Atatürk**, Bilgi Yay., Ankara, 1982.

11 Mehmet-zade Mirza Bala - **Milli Azerbaycan**

Hareketi. Berlin, 1938, s: 188-200

12 '1 Ağustos tarihinde Rus Bolşevik Hukumeti'nin Kızılordusuyla, Buyuk Millet Meclisi Ordusu Nahçıvan'da birbirileriyle nesnel olarak birleşmis oldu. Oraya giden kuvvetlerimiz, Kızıl kuvvetler tarafından ozel toren ve saygılarla kabul edilmişlerdir. Burada birleşen iki hükumet kuvvetleri, oteki kuvvetler gelinceye kadar orada ortak tedbirler almakta bugun dahi devam etmektedirler' (Bkz: Doğan Avcıoğlu - **Milli Kurtuluş Tarihi**, Tekin Yay., Istanbul, 1978, C: 2, s: 457).

13 1924 sonlarında bile Kafkasyalı bazı multeci politikacılar Sovyet karşıtı mucadelelerinde Turkiye'ye belirgin bir rol biçmekten kendilerini alamıyorlardı. 1 Kasım 1924'de Istanbul'da Azerilerden Sultanzade, Emircan ve Şeyhulislamzade, Gurculerden Tseretelli, Vaçnadze ve Assatiyani, Kuzey Kafkasyalılardan Cabağı, Kantemir ve Namitok'un imzaladıkları anlaşma ile kurulduğu bildirilen 'Kafkasya Kurtuluş Komitesi' protokolunde şu satırlara rastlanabiliyordu: 'Kafkasya Kurtuluş Komitesi'ni kuran Kafkasya siyaset adamları, Kafkasya milletlerinin istiklal uğrunda yaptıkları mucadeleyi başarıyla sonuçlandırmak amacını guduyorlar. Komitenin esas gorev ve maksadını, Kafkasya'nın kurtuluşu ve konfederasyon esasları uzerinde bağımsızlığının kurulması teskil etmektedir. Komite amaçlarını gerceklestirmek için kendi faaliyetini Kafkasya dışında ve bilhassa Kafkasya'ya komşu olan Turkiye'de geliştirmeye gayret edecektir. Komitenin son kanaatine gore, gelecekte Turkiye'nin gerek Kafkasya'nın kurtuluş mucadelesi ve gerekse bağımsızlığın yerleşerek kuvvetlenmesi yolunda onemli bir rol oynaması kaçınılmazdır' (Bkz: Ahmet Hazer Hızal- **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve Istiklal Davası**, Orkun-Yay., Ankara, 1961, s:94-96.

14 Patrik von zur Muhlen - **a.g.e.**, s:20

15 Muhlen, pek değerli calışmasında Promethe Birliği'nin 1928'de 'kurulduğu'nu ifade ediyorsa da (s:20) Kafkasya Dağlıları Halk Partisi'nin ilk yayın organı 'Volniye Gortsı'nın 26 Mart 1927'de yayınlanan birinci sayısındaki acıklamalar, organizasyonun 1928'den once, 1927'de kesinlikle, 1926'da ise 'muhtemelen' varolduğunu gostermektedir, (Bkz: **'Prometey'**, Volniye Gortsı, Prag, 1927, No:1, s:21)

16 'Milletler Cemiyetı'nin XVI.Oturum Başkanlığı'na verilen 19 Eylul 1935 tarihli notaya Mır Yakup (Azerbaycan), Tausultan Şakman (Kuzey Kafkasya), A.Çhenkeli (Gurcistan), M.Cokay (Turkıstan), A. Sulgin (Ukrayna) imza koymuşlardır. Bu notanın tam metni için bkz: **'Milletlerin Protestosu'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:18, s:5-6.

17 Partik von zur Muhlen - **a.g.e.**, s:20.

18 Vano Kavtaradze - **'Kafkasya Konfederasyon Yolunda'**, (çev:Musa Ramazan), Kuzey Kafkasya Kultur Dergisi, Istanbul, 1991, No:83-84, s:44.

19 Barasbi Baytugan - **'Znamenatelnaya data'**, Gortsı Kavkaza, Paris, 1931, No:26, s:4.

20 Bkz: Stefanıya Skoçen - **'19. Asırda Leh-Şimali Kafkasya İlişkilerinin Kısa Hülasası'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1936, No:21.

21 1918-1919 arasında Kuzey Kafkasya bağımsızlık hareketinde bazı Polonyalı subaylar da görev yuklenmişlerdi. 1920'de Polonya Ordusu'na Kuzey Kafkasyalılardan bazı munferit katılımlar vardı. Mesela bir Oset olan Vasanbek Totiati (Totiyev) Polonya-Rusya savaşına da iştirak etmişti. Usta bir binıcı olan Totiatı Temmuz 1935'te Vilno'da yapılan yarışmada birinci olmuştu (Bkz: Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:17, s:26). Ayrıca, Prens Radzvil orneğinde olduğu gibi, Polonya soylularından bazıları multecilere kucak açmıştı. Huseyin Danağuy ısımli bir Kuzey Kafkasya goçmeninin 1933 Mayısında (Haziran?) olumune dek bu prensin Nesveje koyundeki malikanesinde konuk edildiği kayıtlıdır (Bkz: Gortsı Kavkaza, Varsova, 1933, No: 40, s:30)

22 **M. Said Şamil (1901-1981)** = Imam Şamil'in torunu, Muhammed Kamil Paşa'nın oğlu. Medine'de doğdu. Istanbul Galatasaray Lisesi'nde ogrenım gordu. Ekim 1920- Mart 1921 arasında Kuzey Kafkasya mucadelesine iştirak etti. Aktif bir kışılık olarak Batı'daki çalışmalara iştirak etti. II. Dunya Savası sırasında 'bağımsız Kafkasya' idealini gerçekleştirmek uzere Almanlarla gorusmeler yaptı. Ancak,'esaretten bir başka esarete duşmek' olarak ifade ettiği Nazi projelerine destek vermedi ve Almanya'yı terketti. Turkiye'nın demokratikleşme surecinde 1951'de kurucuları ilk dernek olan 'Kuzey Kafkasyalılar Turk Kultur ve Yardım Derneği'ni ve 1978'de varlık kazanan 'Şamil Eğitim ve Kultur Vakfı' kuruculeri arasında yer aldı. 21 Mart 1981'de Istanbul'da vefat etti, (Bkz: Rasih Savaş - **'Imam Şamil'in Son Torunu: Mehmet Said Şamil (1901-1981)'**, KKKD, 1986, No:62,s:39-41) Glasneck'in Said Samil için kullandığı 'Gurcu sığınık' ifadesi doğruluktan uzak bir tanımlamadır. Zira Said Bey Gurcu değil, Avar'dır. Benzer şekilde, aynı yazarın bir Kumuk olan Bammat icin sarfettiği 'Ermeni sığınıkların başı' tabiri insaf sınırlarının otesindedir (Bkz: Johannes Glasneck - **Turkiye'de Faşist Alman Propogandası**, (çev:Arıf Gelen) Onur Yay., Ankara, 197?, s:204 ve 208).

23 Barasbi Baytugan - **a.g.m.**, s: 4

24 **İmam Şamil (1797-1871)** – Kuzey Kafkasya'nın efsanevi direniş onderi ve 'devletleşme' çabalarının en dikkate değer ismi. Bogenın yerli halklarından Avarlara mensuptu. Gımrı'de dunyaya geldi. Genç yaşında, Rus yayılmacılığına karşı Kuzey Kafkasya'da halk 'gazavat'a çağıran Naksıbendi tarikatına [illegible] hil oldu, 2 Ekim 1834'te 'imam' secildi ve 25 Ağustos 1859'da, Gunip kusatma[illegible] silah bırakıncaya kadar aralıksız muc[illegible] surdurdu. 1869'a dek Kaluga'da ikame[illegible] Tarihteki en buyuk gerilla lideri sayılan 4 Subat 1871'de yetmiş dort yaşında Medine'de vefat etti. Turkiye'de çarpık soylemlerle eğilip bukulen Şamil ciddi bir araştırmacıya muhtaçtır. Yaygın olarak bilinenin aksine, Şamil asla bir [illegible] ğildi; 'murid' konumundaki bu mucadele[illegible] mı, 'siyasi otorite'yi temsil eden [illegible] makamında bulunuyordu. (Yasamı ve mucadelesine iliskın olarak bkz: Muhammed Tahir'ul-Karakhi - **İmam Şamil'in Gazavatı** (Haz: Tarık Cemal Kutlu), Gozde Kitaplar Yay. Istanbul, 1987; Muhammed Hamıd - **Imam Samil, The First Muslim Guerilla Leader**, Islamic Pub. Ltd., Lahor, 1979; John F. Baddaley - **Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil**, (çev: Sedat Özden), Kayıhan Yay., Istanbul, 1989. Ayrıca kimi gerçek dışı kayıtlara rağmen bkz: Lesley Blanch - Cennetin Kılıçları, (çev:Izzet Kantemir), Istanbul, 1978.

25 1920'de Kuzey Kafkasya direnişine katılmak uzere ata topraklarına giden Said Şamil, henuz 19 yaşında bir genctı. Dedesinin hatırasını canlandırmak gibi gerçek bir işle yuklendiği bu seyahatte 'komutan' ilan edilmesi, doğal olarak onu 'nominal lider' konumunda bırakmıştı. Direnişin gerçek onderleri ise Naksibendi seyhleri idi.

26 Said Şamil - **'Said Şamil'den Muhacerettek Kuzey Kafkasyalıların ëEsir Vatan'ın Kurtuluşuyla Ilgili Mücadelelerine Işık Tutan Tarihi Bir Mektup'**, Birleşik Kafkasya, Eskşehir, 1995,No:3, s:49

27 Said Bey Polonya'ya gıderken KDHP'nin bilg[illegible] bankası sayılabilecek dev bir kutuphaneyi de Varşova'ya taşımıştı. Osmanlı siyasal hayatının renkli sımalarından eski 'Mıllı Ajans Muduru' Huseyin Tosun Bey tarafından toplanan bu kutuphane, Alman, Macar, Fransız, Ispanyol, Italyan ve Latin dilleriyle yazılmış dort-beş bin mevcuda sahiptı ve zamanla cok daha zenginleşecekti (Bkz: Said Şamil - **a.g.m.**, s:51).

28 Said Şamil - **a.g.m.**, s:50.

29 Tsalıkkatı için bkz: M.Aydın Turan - **'Fırtınalı Yıllarda Bir Mücadele Adamı: Ahmet Nimbolatovlç Tsalıkkatı (1882-1928)'**, Yedı Yıldız, İstanbul, 1994, No:3 ve **'Kuzey Kafkasya ve Rusya Müslümanlarının Oncü Aydınlarından Ahmet Tsalıkkatı'**, Tarih ve Toplum, Istanbul, 1996, No:153.

30 Bkz: **'Mehmet Giray Sunş'**, Dergi, SBOE Yay., Munih, 1960, No:21, s:35.

31 Tausultan Şakman - **'Açık Mektup'**, Kurtuluş, Berlin, 1936, No:25-26, s:88.

32 Barasbi Baytugan - **a.g.m.**, s: 4.

33 Bu orgutle ilgili olarak bkz: M.Aydın Turan - **'Kuzey Kafkasya Mültecilerinin Çalışmalarından Bir Kesit: Kafkasya Dağlıları Birliği (Soyuz Gortsev Kavkaza)'**, Toplumsal Tarih, Istanbul, 1997, No: 40, s: 44 - 52

34 Kundukh'a gore KDB orgutu Hatağogu yonetimi altında pasif bir yapı olmaktan oteye gidememiş, malı kaynaklar diğer uyeleri rahatsız edecek sekilde denetimden uzak tutulmuştu. Aytek Kundukh - **'Oktritoy pismo predsedatelyu Soyuza Gortsev v Ç.S.P. M.Hatgogu'** Volniye Gortsı, Prag, 1927, No:1, s:19

35 Kafkas Teali Cemiyeti (1920-1925 / İstanbul Nizamnamesi için bkz: Sefer E. Berzeg - **Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler**, Ankara 1985, s:32-35

36 Bu sahısların biyografileri Sefer E. Berzeg'in **'Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Ya-**

zarlar Sözlüğü'nde (Sa
miştir. Rasem Ruştu (s:21
(s:213), Abdulhamid Sa
Semgug (s:217) ve Batc

37 **Tarık Mümtaz Göztepe (1891-1977)** = Kuzey Kafkasya göçmeni Hağur
lu. İstanbul'da doğdu. K
sı'nı ve Harbokulu'nu b
oldu. Osmanlı döneminde a
Ferit'in de bulunduğu d
rı'na yaverlik yaptı. 150
edildi. Surgun yaşantısı Bu
ye'de geçti. Yayıncılık ya
1921) dergisini, 'Rumeli' gazetesin
tan. 1924-1925). 'Musavver Sahra Mecmuası'nı (Şam), 'Hacıvat Karagöz u
ya 1933) ve 'Ayyıldız' (Iskenderun. 1939) gazetesini çıkardı. Ayrıca 'Kafkasya'nın Harp ve İhtilal Kahramanı İmam Şamil', 'Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa', gibi kitapları de yayınlandı. (Bkz: Sefer E. Berzeg - **Kafkasya ve Çerkesler Bibliyografyası**, Samsun,1996, s:113-114)

38 **Mikail Halil (1866-1936)** = Lak. Babası İmam Şamil'in naiblerinden Mukammed ıdı. Rus ordusunda görev yaptı, albay rutbesine kadar Dağıstan Suvarı Alayı'nda bulundu. Daha sonra I.Dunya savaşının başlangıcına kadar Temirhanşura Eyalet Başkanlığı yaptı. Harp sırasında Kafkasya Cephesi Başkumandanlığı'nda kurmay subaylık görevine getirildi ve generalliğe terfi etti. İhtilal sonrasında Kuzey Kafkasya'ya dondü ve Dağıstan Halk Kurultayı'nca 'Dağıstan Milli Komitesi'nin askeri seksiyon başkanlığına getirildi. Parlamento üyesi oldu. Pşimaho Kosok kabinesinin istifası üzerine hükumet başkanlığı, harbiye ve dahiliye nazırlığı görevlerini yuklendiyse de Denikin'e karşı teslimiyetçi bir pozisyona suruklenerek yoğun tepkiler aldı. Mülteci yaşantısında hep Turkiye'de kaldı ve 26 Temmuz 1936'da İstanbul'da ödü. (Bkz: **'Mikail Halil Paşa'**, Buduşeye, Varşova, 1936,No:1, s:1).

39 Vasfi Gusar bir makalesinde İsa Ruhi Paşa'nın 'Çerkes Numune Mektebı'nın kapatılmasıyla bağlantılı yargılandığını vurgulamakta ise de, bunu teyıd edecek bılgıler bulunmamaktadır. 1925'deki tutuklama Kıraz Hamdi Paşa'nın önderlik ettiği 'Tarıkat-ı Salahıye' cemıyetıne mensup olma gerekçesıne dayalıdır. Ankara İstiklal Mahkemesı'ndc bu davada 72 kışı yargılanmış; 11 kişi için ıdam kararı verilmiş, sanıkların altısı 15'er, yedisi 10'ar, sekızi 5'er yıla mahkum edılmıştır. 15 Ağustos 1925 gunü yapılan duruşmada beraat eden 36 kişi arasında İsa Ruhi Paşa ve Mıkaıl Halil de bulunmaktadır. (Bkz: Vasfi Gusar - **'İstanbul Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti'**, Kafkasya Kultürel Dergı. Ankara, 1975, No:48, s:25; **'Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti: Ankara İstiklal Mahkemesi'nce 1925'te Mahkum Edilmesi ve Sonrası'**, Tarıh ve Toplum, İstanbul, 1990, No:73, s:48-49).

40 Bkz: Volnıye Gortsı, Prag, 1927, No:1, s:2.

41 'Yeni Kafkasya' 1922'den Kasım 1927'ye kadar 15 gunde bir 100 sayı çıkmıştır. Sovyet ve İran hukümetlerini ve yönetıcılerını hedef alan sert eleştırılerın yer aldığı mecmuanın ılk imtiyaz sahibi ve sorumlu muduru bir dın alimi olan Dağıstanlı Seyyid Tahir ıdı. Onun 1926 yılında şapka kanununa muhalefet ettığı gerekçesiyle tutuklanarak İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmasını takip eden günlerde kunye değişıklığine gıdılmıştır. 'Yeni Kafkasya'da Azerı polıtıkacı Mehmet Emin Resulzade de takma isımlerle yazılar yazmıştır. (Bkz: Sefer E. Berzeg Kafkasya ve Cerkesler Bibliyografyası,Samsun,1996, s:98).

42 Bu muşavirlerden Uluguay'ın biyografisi icin bkz: Ramazan Traho - 'Colonel Kuchuk Ulugai', Caucasian Review, Münih, 1955, No: 1, s: 184

43 Bkz: **'Küçük Haberler'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:16; s:27.

44 Said Şamil - **a.g.m.**, s:48

45 'Gayrı müsait dış ortam şuphesiz kı vazıyetimızı guçleştırdı ve mucadelemızı hissedılır derecede zorlaştırdı. Fakat biz butun samımıyetımızle kabul etmelıyız kı,başarısızlığımızın başlıca sebebi bu değıldir. Sebebi kendi içımızde, o zaman mılli vazifenın başında olup hareketimızı idare edenlerin içinde aramak gerekir. Bu kadro milletimizin dımağını teşkil edıyordu. Çünkü mılletin aydın kesımını temsil edıyorlardı. Bu durumda bu zümrenin gorevi yalnız muhim zamanda hareketın başına geçıp ıstıklal ilan etmekten ibaret olmamalı, hareket tarzını ve bu iş için gereklı olan aktif mıllı kadroyu onceden hazırlamaktı. Maalesef ıtıraf etmelıyız kı, bızım rehber zumresi gorevini layıkıyla yerıne getirememıştir. 1917 ihtilaline dek mılli kurtuluş ruhunda gelişme görülmemiştir. Bu nedenle hareket hakkında hıç bır plan ve taktikleri mevcut değıldı; zor anlarda ne yapabileceklerini onceden kestirebılen unsurlardan bır kadroyu çevrelerınde toplayamamışlardı. Bunun sonucunda, kritik zaman gelince, başta duran zumre halk kıtlesını gerektığı gıbi teşkil edemedi. Halbukı halk Rus olan herşeyden nefretle bakardı ve dolayısıyla mılli hıssleri kolaylıkla aktif hale getirılebılırdı' (Bkz: Alı Sultan - **'11 Mayıs 1918'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1934, No:1, s:3-4)

46 Bkz: Arslan - **'Şimali Kafkasya'nın Geçmişi ve Geleceği'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:45. s:3

47 Ahmet-Han Mutuşev, Idrıs Zıyazıkov, Omer Alıev, İslam Hubıy, Betal Kalmık, Saıd Gabi, Zama Yandıev, Sımon Tokaev, Necmeddın Samurskı, Mahaç Alı Dahadayev, Aslanbek Şeripov gibi 'mıllı komunistler' olarak açıklanan ısimlerle ılgili goruşler için bkz: Yusuf-Bek - **'Kommunisti-Natsionali'**, Gortsı Kavkaza, 1932, No:27, s:24-26; No:28, s:33-35; No:30. s:10-13; No:31, s:25-29.

48 Bu perpektiflere ilişkin bazı yazılar: Balo Bilatti - **'Rus Hakimiyeti Devrinde Şimali Kafkasya'da Arazi Meselesi'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:41, s:6-11: Omer Oğuz - **'Terk-Kala 'Şimali Kafkasya Ülkesinin Umumi Merkezi'**, Severnıy Kavkaz, Varşova. 1936, No:22, s:5; **'Müşterek Adığey Alfabesi Yoktur'**, Gortsı Kavkaza, Varşova,1933, No: 45, s:21-22.

49 Bazı makalelerin satır aralarında, bu rovanşist duygular '..yüzbınlere, mılyona varan şehıtlerımızın kanı bızden zafer ve ıntıkam talep edıyor...' gibi kelimelerle dile getırılmıştır. (Bkz:Adığe (Ahmet Canbek) - **'Şimali-Garbi Kafkasya'nın Rusya Tarafından İstila ve Iskanı'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933. No:38, s:22. Aynı yazının kitap olarak yayınlanmışı: Ahmet Canbek - **Kuzey Kafkasya Trajedisi**, (sadeleştıren: Nurcan Aydemir Turan), Kaf Yay., İstanbul, 1994, s:30).

50 Bu kavramlarla ilgılı olarak bkz: Mehmet Sağlam - **Örgütsel Değişme**, T.O.D.A.İ.E. Yay., Ankara, 1979, s:25-26.

51 Barabsı Baytugan - **'Uzak Geçmişimiz Hakkında Birkaç Söz'**, Gortsı Kavkaza,Varşova,1933. No:35-36, s:26.

52 Bkz: Volnıye Gortsı, Prag, 1927. No:1. s:1-2

53 Bkz: **'Merkezi ve Şarkı Avrupa Devletleri Bloku'**, Severnıy Kavkaz, Varşova. 1936. No:33. s:9. Benzer sekılde 'Gortsı Kavkaza'nın Ağustos 1933 sayısında da ıfadeler mevcuttur: 'Bugunku beynelmınel vazıyeti tetkik edecek olursak gorurüz kı, harp tehlikesi henuz ortadan kalkmış değıldır. Bılakıs her tarafta harp olacağı ve Rusya'nın bu harbe ıştırak edeceği soyleniyor. Sovyetler ittıhadının dahılı vazıyetını iyi bılenlerın ıtıraf etmesi gerektır kı, bolşevik Rusya ıçın harp demek, rejımın sukutu demektir. Harp, vaktiyle çarizmi ortadan kaldırdığı gibi, bolşevizmi de meydandan kaldıracak ve daha harbi umumi sonlarında bir çok devletlerin ayrılmasıyla başlayan Rusya'nın parçalanma prosesini ikmal etmekte gecikmeyecektir. (...) patlayacak olan bu harp neticesindedır kı bugün Rus emperyalizmi altında inleyen milletlere boyunduruk getiren Rus emperyalizmi de haksız olarak işgal altına aldığı toprakları kaybettikten sonra, kendi tarıhi ve etnografik hudutları dahılıne çekilerek, dünyayı tehlike altında bırakan bır kuvvet olmaktan çıkacaktır' (**'Rusya Kuvvetli midir?'**, Gortsı Kavkaza, Varşova, 1933, No:42, s:4.).

54 Sedletskı'nın dort temel noktada 'devletın nasıl kurulabileceği' sorunsalını cevaplamaya yönelik ideolojik-teknik yaklaşımı dizi halınde 'Gortsı Kavkaza'da yayınlanmıştı . Bu dızıde Sedletskı, 1- Devleti kimlerın kuracağı ve vatandaşlarının kalıtatif analizi 2- devletın kurucu unsuru olarak halklar, uretim yetenekleri, diğer halklarla ılişkilerinin biçimi ve uslubu 3-farklı donemlerde milliyetçi guclerın yukselmesi veya duşuşü, halkın psikolojisi 4- devletlerin ve halkların tarihlerindeki ozel anlar gibi problematikler çerçevesinde 'devletleşme' olgusuna eğilmişti. (Bkz: Stanislav Sedletski - **'Kak stroit gosudartsvo'**, Gortsı Kavkaza, Paris, 1931, No:24, s:10-18, No:25, s:13-18).

55 Balo Bılattı - **'Millet ve Dil'**, Severnıy Kavkaz, Varşova, 1935, No:15, s:4.

56 Ornek olarak bkz: Hacı Murad - **'Sistemi Slojnih gosudarstv'**, Gortsı Kavkaza, Paris,1929, No:8-9,s:31-37; No.10- 11, s:28-35.

57 Balo Bilatti - **'Milli Merkeziyetçilik-Muvaffakiyetin Zamanıdır'**,Natsıonalnaya Mısl, Varşova. 1937, No:3, s:4.

KİTABİYAT

"İstanbul Üniversitesi Tarihi" üzerine yapılan "eleştiri" ve İlmî Tenkid

MEHMET SARAY

Tarih ve Toplum'un Mart 1997 tarihli nüshasında bendenizin kaleme aldığı "Istanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)" uzerine birzamanlar aynı Üniversitenin KimyaFakültesinde vazife yapmış sayın Emre Dölen'in bir eleştiri yazısını okudum. Eleştiriyi okuyunca hayretle içinde kaldım. Sayın Dölen, kitabı, bir kimya tezi kontrolü yapan, fakat insafsızca ve âdil davranmayan bir hoca olarak ele almış.

Üniversitelerimizde ilmî tenkid maalesef öğretilmiyor. Dolayısiyle ilmî tenkid nasıl yapılır bilinmiyor. Düzeltmeye çalıştığımız bizde tenkid, sadece eksiklikleri ve hataları dile getirmektedir. Böyle bir tenkid şekli hem yanlış ve hem de ithamlarla dolu yapılmaktadır ki, bu, Üniversite mensubu kişilere asla yakışmamaktadır.

Tenkid nedir?, Tenkid, bir konunun, bir hâdisenin, bir programın veya bir araştırmanın müspet ve menfi yönleri ile ortaya konmasıdır. Bilimde, yapılan her işin ve çalışmanın mutlakamüspet yönü ağır basar. Yapılan çalışmanın eksiği ve hataları olabilir. Tenkid eden, objektif bir şekilde o çalışmanın ilgili olduğu konuya veya sahaya katkısı ve faydasını dile getirdikten sonra, varsa, eksiklikleri ve hataları dile getirir. Bilim dünyasına intisap etmiş kişilerin, ilmî tenkidi bu şekilde yapmaları zarureti vardır. Yapılan çalışmaların övülmesi veya yerilmesi mutlaka objektiflik içinde nezâket çerçevesinde olmalıdır.

İstanbul Üniversitesi Tarihi'ne gelince: Bu kitabın hazırlanması benden istenince, konu üzerinde yazılmış bütün yazılar gözden geçirilmiştir. Ayrıca, daha önce konu üzerinde çalışmış ve hayatta olan hocalarımız ve meslektaşlarımız ile de gerekli görüşmeleryapılmış, kendilerinin tavsiyeleri alınmıştır. Konu üzerinde çalışan hocalarımızın yazılarından ve fikirlerinden yeterince bahsedilmiştir Onların çalışmalarından yaptığım nakiller de tırnak içinde verilmiş ve hangi sayfalardan alındığı dip notlarında zikredilmiştir.

Bu çalışma ile biz, Türk Yüksek Öğrenim kurumlarınınnasıl bir devamlılık gösterdiğini, nerede aksadığını ve yetiştirdiği elemanlarla ne dereceye kadar ülke ve toplum ihtiyaçlarını karşılamağa çalıştığını anlatmaya çalıştık. Bizim görüşümüz odur ki, Türk Yüksek Öğreniminde bir devamlılık olmuştur. İstanbul Üniversitesi'nin tarihi de bunun bir örneğidir. biz, bir tarihçi olarak konuyu böyle görüyoruz. Bu tesbitimiz de tarihçi meslektaşlarımızın çoğunluğu tarafından tasvip edilmektedir. Bu, konunun uzmanı olan hocalara rahatlıkla sorulabilir.

Gereksiz tartışmava ve polemiğe girmemek için sayın Dölen'in haksız eleştirisini satır satır cevaplayarak vakitnizi ve derginizi işgal etmek istemem. Fakat, bir zamanlar Üniversitemizin kımva Fakültesinde hocalık yapmış sayın Emre Dolen bey'in mesaisinin daha çok kendi ihtisas alanlarına hasretmesinin, bir akademisyene daha çok yakışacağını hatırlatmak istiyorum. telif hakları yasasına göre meslektaşlarının haklarına en az kendisi kadar saygılı olduğumuzu ve bu çalışmamızdan dolayı da bir ücret almadığımızı hem eleştirmeneve hem de saygıdeğer *Tarih ve Toplum* okurlarına bildiririm.

Prof. Dr. Mehmet Saray, İstanbul Universitesi, Edebiyat Fakultesi, Tarih Bolumu öğretım uyesidir.

Bilinçli Olarak Geciktirilmiş Bir Değinme: "Lazların Tarihi" Üzerine

Nandidi do P'ap'uli
Çkimişi Şurepe Şeni...

ALİ İHSAN AKSAMAZ

1964'te, *Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*'nde "*Lazistan* (Tarih, Coğrafya, Etnografya Araştırmaları)" özgün başlığıyla yayımlanan kitabın Türkçe çevirisi, "*Lazların Tarihi*" adıyla, 1992'de Ant Yayınları tarafından kültür hayatımıza kazandırıldı.[1]

Yayıncı, kitaba olan yoğun ilgiyi şöyle anlatıyordu:[2]

"Türkiye'de Laz sayısı çok değil. Doğu Karadeniz'de 100 bin kişi ya var ya yoklar. Bu sayıyı dikkate alarak, kitabı yayımlarken çok düştündük. Ama sonuç beni şaşırttı. Şimdiye kadar Çerkesler'le, Aleviler'le, Kürtler'le ilgili kitaplar yayımladım. Diyebilirim ki, onların nicel ağırlıklarına rağmen, kendilerine yönelik kitaplara Lazlar kadar ilgi göstermediler. Türkiye'de 20 milyon Alevi var. Alevilik'le ilgili kitaba 100 bin Laz'ın "Lazların Tarihi"ne gösterdiği ilgiyi göstermedi. Türkiye'nin dört bir yanından telefon yağıyor. Birçok yerde adam bürokrat, genel müdür vb. özel şoförünü gönderip kitap aldırıyor. Bu dönem yayıncılıkta kitap siparişi bitti, hele tek kitap siparişi hiç yoktur. Ne var ki, ben Anadolu'nun dört bir yanından aldığım tek kitap siparişlerinden bezdim."

Kuşen Çakır, kitap hakkındaki duygularını şöyle aktarıyordu:[3]

"... Bir gece vakti Beyoğlu'ndaki bir sergide, Vanilişi ve Tandilava'nın kitabını gördüm. Kapağında kemençeli bir Laz resmi, arka kapağında ise davul çalan bir Laz genci. Ant Yayınları'ndan çıkan kitabı hemen satın aldım. İstiklâl Caddesi'nde okumaya başlayıp, dolmuşta devam ettim. Hem de göstere göstere... yazım ve Türkçe yanlışlarıyla doluydu. Ama tüm bunlar önemine gölge düşürmüyordu. Her geçen gün, kendi diline, kültürüne, tarihine yabancılaşan, uzak düşen bir halkın yeniden kimliğini keşfetmesi için bir kapıyı sonuna kadar açıyordu... Kimliklerinin epey uzağına düşmüş olan Lazların bir kültürel rönesans yaşayacaklarını söylemek hiç de kahinlik olmayacaktır.. "

Trabzon'da "Ülkücü Gençlik" imzasıyla dağıtılan bildiride ise şunlar yazıyordu:[4]

"Muhterem Trabzonlular, su uyur düşman uyumaz. Nasıl ki 1800'lü yıllarda İngiltere'deki Başpapazlık'a(?) bağlı bir papaz(?) Birmingham şehrindeki Kürtler'in tarihini ve alfabesini senaryo edip yazmışsa(?) bugün de, bundan 5 yıl önce yine aynı şehirden (Birmingham) bir profesör(?) Karadeniz'e(?) gelir, inceler ve bir tarih yazar(?). Bu seferki Karadeniz'in ve Lazlar'ın tarihi. Londra'da vatan haini bölücülerle her türlü parasal desteği vererek anlaşan Rumlar Karadeniz'de bir Rum Pontus devleti kurmanın hayalleri içinde..."

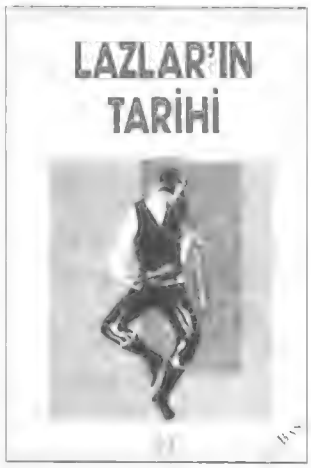

Muhammed Vanilısı,
Ali Tandilava,

Lazların Tarihi

Ant Yayınları, İstanbul, 1992.

Kitaba ilginç bir yaklaşım da *Sebahattin Önkibar*'dan geldi:[5]

"... Pusulanın adı: Lazların Tarihi *kitabıdır. Kitabın yazıldığı tarih: 1974'tür. Basıldığı yer: Sovyet Haber Alma Teşkilâtı KGB'nin özel baskı merkezidir.*

Kitabın, Lazlar hakkında empoze etmeye çalıştığı "bilgiler", bazı çevreler tarafından hiç sorgulanmadan doğru kabul edildi. Kitap ciddî bir kaynak gibi görülerek, Lazlarla ilgili makale ve kitapların bir numaralı dayanağı haline getirildi. Böylelikle, Lazların etnik köken, dil ve tarihlerine ilişkin demagojilerin yayılmasına bir anlamda yardımcı olundu.[6]

Hâlâ kendilerini soğuk savaş döneminin gerçeğe dayanmayan, anlamsız ve Türkiye'nin her açıdan aleyhine olan söylemlerinden kurtaramayan, yoktan günah keçileri yaratma konusunda oldukça deneyimli olan çevreler ise, kitabı eleştirmek yerine, dillerini ve kültürlerini yaşatmak isteyen aydınların siyasî ve ayrılıkçı olmayan oluşum çabalarına malûm uslûplarıyla yüklendiler. Farklılıkları ortaya koyarak, birlikte yaşama kararlılığını pekiştirmek onlara göre bölücülüktü.[7]

Şüphesiz kitap, bazı konulardaki demagojilerine rağmen, önemli bir kilometre taşı olmuş ve bir tartışmayı başlatmıştır. Kitabın Gürcüce baskısında, dipnotlar ve kaynak adları bulunmasına rağmen, Türkçe çevirisinde neden bu dipnotlara ve kaynak adlarına yer verilmediği ise çevirmenin hanesine yazılması gereken eksilerdendir.

Bu makalede, kitapta ileri sürülen bazı iddialar üzerinde durulacak ve gerçeğin ne olduğunu delilleriyle ortaya koymaya çalışacağım.[8]

Lazistan Krallığı(!)

"Lazistan Krallığı'nın Kuruluşu: Laz ya da Tçani kavmi-

nın tarihi eski Kolheti kavmi ile yakından ilişkilidir. Bilindiği gibi Kolheti Krallığı'nın nüfusunu esas Gürcü boylarından olan LAZ-TÇANLAR ile MANRAL-MEGRELLER (Egrisliler) teşkil ediyordu." (s.10)

Kitaptan aktarılan, yukarıdaki alıntıda üzerinde durulması gereken ilk nokta, bölüm başlığıdır: *Lazistan Krallığı'nın Kuruluşu*. Tarihin hiçbir döneminde, ne Doğu Karadeniz ve ne de Güneydoğu Karadeniz yöresinde adı Lazistan olan bir krallık kurulmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla, yazarlar (veya çevirmen) *Lazika Krallığı* ile *Lazistan Sancağı*'nı birbirine karıştırıyor.

Gürcü ve Abhaz-Abaza kaynaklarında *Egrisi Krallığı*; Roma ve Bizans kaynaklarında ise *Lazika Krallığı*[9] olarak geçen krallık, M.S.2. yüzyılda, bugün *Batı Gürcistan* olarak bilinen coğrafyada yerel siyasal birimlerin kesin biçimini alması sonucunda ortaya çıktı. *Lazika Krallığı*, 4. yüzyılda güçlendi ve *Apsilialıları*, Abasgları ve *Svanları* yönetimi altına aldı. *Lazika Krallığı*,[10] *Kolheti Krallığı*'nın mirasçısıydı. 5. ve 6. yüzyıl Bizans tarihçileri, Kolhların Lazlar ve *Kolha* (Kolheti)'nın da *Lazika* olduğunu yazmışlardır. *Kolheti*, yaklaşık olarak, bugünkü *Gagra* sınırından Çoruh ağzına kadar uzanan bölgeyi kapsıyordu.[11]

Miladdan öncesine dayanan çeşitli yazılı kaynaklar, Güneydoğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan, birbirleriyle kaynaşmış ve *Kolheti* vadisinde yaşayanların akrabaları olan kabileleri zikreder. Gerek Güney Kafkasya'da etno oluşumlarını tamamlayıp, devlet olan ve sonradan toplu-ca göç edip Güneydoğu Karadeniz yöresine yerleşen Megrel-Lazlar ve gerekse de Ç*'ani*'nin değişik telâffuzu olan *Tzan* ile adlandırılan ve Lazların ikiz boyu[12] olan *Makronlar*, *Kolheti Kültürü*'nün insanlarıydı.

Kolhlarla Elenler arasında, Karadeniz havzası bir rekabet bölgesiydi. Kolhların yayılma alanı batıya doğru Karadeniz'in güney kıyıları boyunca uzanıyordu. Kuzeyde ise *Kırım*'a değin faaliyet gösteriyorlardı. *Kolheti yönetim alanı*, bugün Türkiye sınırları dışında kalan bölgeden başlamak üzere, Doğu Karadeniz kıyıları boyunca uzanırken, *Kolheti kültürü alanı* Güneydoğu Karadeniz kıyılarını izleyerek Trabzon'a kadar uzanıyordu.[13]

6. yüzyılda *Lazika Krallığı* zayıflamaya başladı ve bu yüzyılın sonunda *Abasgia*, *Lazika*'dan ayrılarak doğrudan *Bizans*'a bağlandı. 8. yüzyılda ise *Lazika Krallığı*'nın yönetim alanında *Abhazya Krallığı* ortaya çıktı.

M.S. 1. yüzyıldan itibaren *Kolh* yerine *Laz* olarak adlandırılan Lazlar, *Lazika Krallığı*'nın güçlenmesi sonucu, *Çoruh*'u aşarak Güneydoğu Karadeniz Bölgesi'ne de yöneldiler ve bölgeye kitlesel olarak göç ettiler. *Pontus Kralı II. Polemon*, krallığını Lazlardan koruyabilmek için hükümetini Romalılara teslim etti. Krallığı Roma'nın bir eyaleti haline geldi. Bu eyalete *Pontus Polemonyakos* adı verildi.[14]

Trabzon'un doğusundan *Çoruh* yatağına kadar olan bölge, Lazların yoğun olarak yaşadıkları bir bölge haline gelmesine rağmen *Lazika Krallığı*'nın yönetim alanı dışında kalmıştı.

Günümüzde, Lazların yoğun olarak yaşadıkları Güneydoğu Karadeniz yöresinde "Laz adını" taşıyan yönetsel bir birimin oluşturulmasının geçmişi ancak 1204 yılına rastlar. Bu yönetsel birim *Theme De Grande Lazia* adını taşıyordu ve 1461'e kadar yaşadı.[15]

Bölgenin Osmanlı yönetimi altına girmesinden sonra *Lazia Tema*'sı yönetsel birimi değişik adla devam etti. 1519'da *Trabzon*, *Batumi*'nin de dahil edilmesiyle ayrı bir eyalet haline getirildi.[16] Bu bölgeyi 1640'da dolaşmış olan *Evliya Çelebi*, eyaletin beş sancağı bulunduğunu yazar: *Canik*, *Trabzon*, *Gönye (Gonio)*, *Aşağı Batumi ve Yukarı Batumi*. Lazistan'ın merkezi *Gönye* idi. Kazaları ise, *Atina*, *Sumla*, *Viçe* ve *Arhavi*'ydi. Osmanlı yönetimi, Güneydoğu Karadeniz yöresini yönetsel birimlere ayırmıştı. *Koch*, 15 Laz derebeyliği sayar: *Atina* (Pazar, iki), *Buleb Artaşin*, *Viçe*, *Kapiste*, *Arhavi*, *Kisse*, *Hopa*, *Makriali*, *Gonio*, *Batumi*, *Maraditi*, *Perlevan* ve *Çat* derebeylikleri.

1851'de *Acara çevresi*, *Yukarı Gurya* ile birlikte, kurulmuş olan *Lazistan Sancağı*'na bağlandı.[17] 1877-78 (93) Osmanlı-Rus savaşları sonucu *Batumi*'nin Rusların eline geçmesiyle birlikte, *Lazistan Sancağı*'nın merkezi *Batumi*'den *Rize*'ye taşındı.

Görüldüğü üzere, gerek bugün Türkiye sınırları dışında kalan ve Batı Gürcistan olarak bilinen coğrafyada ve gerekse de bugün büyük ölçüde Türkiye sınırları içinde kalan yörede, kitapta iddia edildiği gibi "Lazistan Krallığı" adıyla bir krallık tarih sahnesinden geçmemiştir.

Lazlar Gürcü mü?

Sadece en baştaki alıntıda değil, kitabın birçok yerinde ısrarla ve adeta okuyucuyu şartlandırmak istercesine "... *esas Gürcü boylarından olan Lazlar ve Megreller...*" ifadesi geçmektedir.

Lazların ve Megrellerin, Gürcü olmadıklarını bizzat Gürcü kaynakları ortaya koymaktadır.

En eski destanı ve resmi Gürcü tarihi sayılan *Kartlis Çkhovreba*'nın ilk bölümünde, Karadeniz-Hazar Denizi ve Azak Denizi ile Van Gölü arasındaki kesimlerde yaşayan, sekiz ayrı kavimden her birinin *Nuh-Nebi* oğlu, *Yafes* oğlu, *Targam* adlı ulu Ata'dan türedikleri anlatılıyor.

Kartlis, Çkhovreba'ya göre,[18] bu sekiz kardeşin her biri, ülkesindeki kavmin ulu Ata'sı olmuştur. Bunların adları ve ulu Ata'sı oldukları kavimler şöyledir: 1. *Hayos:* Ermenilerin atası; 2. *Kartlos:* Tiflis ili bölgesindeki İber/Kartveli/Gürcülerin atası; 3. *Bardos:* Berdalıların atası; 4. *Movakan:* Muganların atası; 5. *Lekos:* Lezgi ve Çeçenlerin

atası; 6. *Heros*: Heret (Kahet)'lerin atası; 7. *Kavkas*: Çerkes ve Abhazların atası; 8. *Egros*: Megrel-Lazların atası.

Lazika Krallığı'nı *Rioni* havzasının güney kesimi, 5. ve 6. yüzyıllardaki *Bizans-Pers savaşları* nedeniyle, Laz nüfusunun tamamına yakınını yitirmişti. Bu yüzden, Arap istılacılardan etkilenen Gürcüler, *Kartli* (İberya/Bugünkü Doğu Gürcistan)'den kitlesel olarak göç ederek, bugün Batı Gürcistan olarak bilinen *Lazika Krallığı* yönetsel alanına yerleştiler. Böylece günümüzde *Müslümanları Laz, Hıristiyanları Megrel* olarak adlandırılan Megrel-Lazlar arasında Gürcülerden oluşan ve yine günümüzde *Gurya/Acara* olarak bilinen tampon bölge oluştu.[19]

O dönemlerden beri Megreller ve Lazlar arasındaki çok yakın dil benzerliğine rağmen, yüzyıllar boyunca kendi mecralarında yaşadılar.

Bugün *Batı Gürcistan* olarak bilinen coğrafyanın Gürcülerle tanışması çok sonradan olmuştur. *İber/Kartveli/Gürcü Kralı I. Vaktang* (450-503), Pers egemenliğinden çıkarak bağımsız davranıyordu. Persler, üzerine ordu gönderince, *Kartveli/Gürcü Kralı I. Vaktang*, 483 yılında başkenti *Tiflis*'i bırakarak Lazika'ya sığınmıştı. *Kartvelilerin/Gürcülerin, Lazika Krallığı* coğrafyasına geçişi, 646'da Arapların *Tiflis*'i ele geçirmeleriyle yoğunluk kazanmıştır.[20]

7. yüzyıl Ermeni kaynaklarından olan *Coğrafya*'da, Karadeniz'in doğu ve güneydoğusundaki kavimler, Trabzon'a kadar kıyı boyunca şöyledir: "1. *Megreller* (Hıristiyan Lazlar); 2. *Akriuge* (Acarlar); 3. *Lazlar*; 4. *Ç'aniler* (Lazların ikiz boyu).

Ayrıca unutulmaması gereken bir nokta da, M.Ö. IV. yüzyılda bugünkü Gürcüstan'ın *Kartveli (Gürcü)* olmayan kavimler ile meskûn güney-batı bölgesi, Perslere vergi vermekle beraber, *İberya/Kartli/Gürcistan*'dan tamamıyla ayrı ve bağımsız bir devlet halinde bulunuyordu. Bugünkü Batı Gürcistan Bölgesi'nin güney-batı, yani bugün *Acaristan* denilen Çoruh ve Batumi yöresi Bizanslıların elinde kalmakta devam ediyordu. *Abhazya* gibi, burası da *İber/Gürcü/Kartveliler*'den tamamıyla başka[21] bir kavim olan Lazlarla meskûndu.

M.Ö. 1. yüzyıldan sonra, *Kolheti (Lazika)* ve *Kartli (İberya/Gürcistan)* arasında, birbirleri üzerine egemenlik kurmayı amaçlayan sürekli savaşlar yaşandı. Bu savaşlar sonucunda, *Roma İmparatorluğu* bölgeye askeri müdahalede bulundu. Romalı saldırganlar, *Güney Kafkasya*'ya girdiklerinde, burada üç krallık bulunuyordu: *Kolheti (Lazika/Egrisi) Krallığı, Kartli (İberya/Gürcüstan) Krallığı ve Albanya Krallığı*.[22]

Gürcü Kraliçesi *Tamara* (1184-1213) döneminde, *Karadeniz*'den *Hazar Denizi*'ne kadar olan bölgede yaşayan *çok farklı etnik kökenlerden halklar* gönüllü konfederal bir yapılanmaya gittiler. *Kraliçe Tamara*, Haçlı seferleri ve Bizans Sarayı'ndaki iktidar çatışmalarından ustalıkla yararlandı. Bizans üzerine giden konfederal ordu, Güneydoğu Karadeniz bölgesinde yaşayan Lazların da aktif desteğiyle *Çoruh*'tan başlamak üzere tüm *Pontus*'u ele geçirdi. *Kraliçe Tamara*'nın resmi unvanı, *Abhaz, Ran, Kahet, Sometlerin Kraliçesi* idi. Günümüzde atfedilmeye çalışıldığı gibi, "Gürcü", "Gürcistan Kraliçesi" değil.[23]

Yukarıda vermeye çalıştığım bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Gürcüler, Megreller, Lazlar, Svanlar, Acaralar, Abhazlar, Abazalar, *Güney Kafkasya*'nın bugün olduğu gibi, o dönemlerde de kardeş halklarıydı. Böyle olmasaydı, günümüzde bile varlıklarını devam ettirebilmeleri mümkün olur muydu?

Rusların Kafkasya'ya girebilmeleri, *Cengiz Han*'ın oğulları tarafından kurulan *Altın Ordu Devleti*'nin mirasçısı durumundaki *Moğol Hanlıklarının* ortadan kalkması sonucu gerçekleşebildi. Rusların, 16. yüzyılda *Astırahan Hanlığı*'nı ele geçirmeleri, onlara *Hazar Denizi*'ne ulaşmanın yolunu açtı. Rusya-İran sınırı uzunca bir süre *Terek Nehri*'yle çizildi. Batıda, Osmanlıların *Kırım Hanlığı*'nı korumaları, Kırım'ın da Çerkesleri ve diğer Kafkasyalı halkları korumalarını sağladı. Osmanlılar, 1774'de *Osmanlı-Rus Antlaşması*'yla Kırım üzerindeki haklarını kaybettiler. Kırım, 1783'de Rusların eline geçti.

Rusların, Kafkasya'da etkili olmaya başlamalarından önce, 17. yüzyılda, bugün Gürcistan olarak bilinen coğrafyada üç krallık bulunuyordu. Başkenti *Tiflis* olan *Kartli Krallığı*; kuzey-doğuda *Kahetya Krallığı* ve batıda *Kutaisi* civarını elinde bulunduran *İmereti Krallığı*. Bu krallıkların ilk ikisi İranlıların, sonuncusu da Osmanlıların denetimindeydi. Doğu Karadeniz kıyıları, adı geçen bu üç krallığın egemenlik alanı dışındaydı. Kuzeyde *Soçi-Soxumi* arası *Abhazya*'ya; *Soxumi-Poti* arası *Megrelya*'ya; güneyde *Poti-Batumi* arası *Gurya*'ya aitti. Bu üç prenslik Osmanlı'ya haraçla bağlıydı. Güney-batıda ise *Samsthe* ve *Saatabego* prenslikleri vardı. Bu prensler, zamanla İslâmiyet'i benimsediler ve Osmanlı'ya doğrudan bağlı birer valilik haline geldiler.[24]

Gürcüler, Transkafkasya'da ilk ayak basabilecekleri yeri Çarist Rusya'ya verdiklerinden dolayı bir anlamda sorumludurlar. *Büyük Katerina*'nın Rusya'sıyla yaptıkları *1783 Georgievsk Antlaşması*'yla Gürcü askeri yolunun açılmasına ortam hazırlamış oldular.[25]

1783'de Kırım'ı ilhak etmelerinden sonra, Ruslar ertesi yıl *Petrovsk*'u ve kentin *Dağıstan*'daki art bölgesini işgal ettiler ve *Kahetya*'yı da kendine bağlamış olan *Kartli (Gürcistan) Krallığı*'nı korumaları altına aldılar. Ruslar, *Vladikafkas* kentini kurdular ve Gürcistan ile doğrudan ilişki kurmalarına imkân veren *Daryali Boğazı*'nı açtılar. Son *Kartli (Gürcistan) Kralı* ölürken yaptığı vasiyetle krallığını Rusya'ya

bıraktı. 1803'te *Megrelya*, 1804'te *İmereti* ve *Gurya*, 1856'da da *Svaneti* Rusya'nın egemenliğine geçti.[26]

Görüldüğü üzere, 19. yüzyıla gelindiğinde bile, değil Gürcü boyu (!!!) Megrellerden, Lazlardan Svanlardan ve Acaralardan, bugünkü Gürcüstan coğrafyasından bahsetmek mümkün değildi.

Aslında kitap sadece gerçeklerle değil, bazen kendisiyle de çelişiyor. Kitapta birçok yerde, "... *Tçanlar Gürcü ırk grubunun bir üyesidir...*"; "*Güneyli Gürcü kökenli Tçan-Lazlar... Kuzeyli Gürcü kökenli Megreller...*"; "... *Laz Gürcüleri...*"; "... *Gürcü soyundan Lazlar...*" (s.10, 34, 36, 40) gibi ifadelere yer veriliyorsa da, "... *Gürcü kralla-rından biri nedense Lazlara saldırmış, ülkeyi orta yerinden ayırıp aralarına esas Gürcü boylarından aileleri yerleştir-miş...*" (s.61) ve "... *Doğu ve güneydoğu yönünde yaşayan Müslüman Gürcülerdir. Bunlar arasında Gürcüleşmiş Lazlar da vardır...*" (s.72) gibi, kendileriyle çelişkili ifadelere de yer verilmektedir.

Eğer kitabın başından beri iddia ettiği gibi, Lazlar Gürcü'yse(!) nasıl bir daha Gürcüleşmiş oluyorlar(!) ve esas(!) Gürcü kim?

Gürcüce konuşan Acaralar bile, Gürcü olmadıklarını belirtirken, anadilleri Gürcüce olmayan, Megrel-Lazlar, Svanlar nasıl Gürcü(!) oluyor?[27]

Bu noktada sözü, *İznik*'te faaliyet gösteren *Batum ve Havalisi Kültür Derneği*'nin yayın organına bırakıyorum:[28]

"Sovyet Gürcistan'ın Moskova'dan kaynaklanan şovenist politikaları nedeniyle Acaraların 1929 sonrası etnik, dini, kültürel, tarihi kimlikleri yok sayılmış ve Acaraların Gürcü-lerden ayrı bir halk olduğu unutturulmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde Gürcistan SSC içinde yaşayan Abhaz, Oset, Svan, Megrel ve Lazların da Acaralar gibi Gürcü kimliğinin bir par-çası olduğu yıllarca savunulmuştur.

SSCB döneminde Moskova yönetimi, sürekli olarak Çarlık Rusyası ordularından kaçıp Anadolu'ya yerleşmiş olan Acaralara, Gürcü kimliği aşılamaya ve Türkiye'de bir tür be-şinci kol yaratmaya çalışmıştır. Moskova kaynaklı bu sistem-li politikalar, Acaristan-Türkiye arasında demirperde yöneti-minden kaynaklanan bilgi ve iletişim yetersizliğinden dolayı kısmen başarılı olmuştur. Acaristan Acaraları, milli kimlikle-ri Gürcistan SSC şovenizmine karşı korumaya çalışırken, Türkiye'de yaşayan bir kısım yarı aydın Acara, Moskova'nın propaganda rüzgârlarına kapılarak, Acar kimliğini bırakıp, Gürcü kimliğini doğal bir şekilde kabul etmiştir.

Sarp Sınır Kapısı'nın açılması ve SSCB'nin dağılması ile birlikte Acaristan ile Türkiye arasındaki demirperdenin kalkması sonrası, sınırın iki yakasında yaşayan Acaralar gerçekler ile karşılaşmaya başlamışlar, yıllarca Moskova'dan esas Gür-cü kimliğini empoze etme propagandalarının asılsızlığını gör-meye başlamışlardır..."

Megrelce ve Lazca Gürcücenin Diyaleği mi?

Bilindiği gibi, dilbilimciler, *Güney Kafkasya dil ailesinin* üç ayrı dile ayrıldığı konusunda hemfikirdir. Bu üç dil, Gürcüce, Svanca ve Zanca'dır. *Kolheti dili*[29] olarak da bilinen *Zan (San) dili*, Megrelce ve Lazca olarak iki kola ayrılır.[30]

Kitap, Lazca ve Megrelce ile ilgili, bu bilimsel tespiti aynen aktarmaktadır: "... *Laz lisanı, yakın akrabası olan Megrel lisanı yanında az çok farklılıklar göstermektedir...*" "... *Laz ve Megrelce metinlerin karşılaştırılması, bu iki lehçe-nin tek bir dilin öğeleri olduğunu ortaya koymuştur...*"; "... *Kırsal kesim Lazcasının Megrelceden pek farkı yok gibidir...*" "*Bugün Laz-Megrel lehçelerinin tek bir lisan Zancanın iki ayrı ağzı olduğu hususunda ihtilaf kalmamıştır...*" (s.59, 78, 61, 79).

Ancak kitap, demagojik ifadeleri kullanmaktan da geri durmuyor: "*Bu dil* (Lazca) *Gürcücenin bir diyaleğidir...*" "... *Bizim dilimiz* (Lazca) *Gürcücenin bir lehçesidir...*"; "*Zancanın... Gürcücenin ta kendisi olduğunu söylemeye gerek olduğunu sanmıyorum...*" (s.56, 70, 79).

Bu demagojik ifadelere, *Megrel aydını Nugzar Dzhodzhua* bir anlamda şöyle karşılık veriyor:[31]

"... *Çocuklarınız ve torunlarınızla konuşurken, onlara hangi dille hitap ettiğinizi sorabilir miyim? (Megrelce mi Gür-cüce mi?)...*

Haziran 1990'da, Londra'da toplanan 5. Avrupa Kafka-soloji Kongresi toplantıları yapıldı. Sunulan tebliğlerden bir Megrelce ve Lazca'ya ayrılmıştı. Kardeş dil Lazcanın Türki-ye'deki durumu gibi Megrelcenin de Gürcistan'da yok sayıldı-ğı konuları, tebliğin tartışılan noktalarındandı...

... Eğer bir Megrel çocuğu Gürcüceyi okulda öğrenemezse Megrel çocuğunun anadili Megrelce olduğu için, Gürcüceyi hiçbir zaman öğrenemeyecektir...

Hiçbir tarihçi, dilbilimci, dilbilgini veya herhangi bir dalda uzman kişi Megrellerin Gürcü olduğunu ispatlayamaz. Meg-reller kendilerini Gürcü kabul etmeye (Sovyet periyodunda) *zorlandılar ve işte bu yüzden, bugün ya da yarın ağırlığını his-settirecek ve uzunca bir süre de etkili olacak Megrelya ve Megreller sorunu bunca yıl sıcak kalmıştır..."*

Türkiye'de bir grup Gürcü aydını tarafından yayımlanan *Çvenebur Dergisi*'nde de, *Lazların Tarihi* kitabının Megrelce ve Lazcanın, Gürcücenin bir diyaleği olduğu(!) iddiasını yürüten şu ifadelere rastlıyoruz:[32]

"... *Bazı dilbilimciler Laz-Megrel ve Svan dillerini, Gürcü-ceden ayrı bir dil değil, Gürcücenin lehçeleri olarak kabul ederler. Ancak bir Gürcünün, bu diller arasındaki temel ya-pı benzerliklerine karşın, Laz-Megrel ve Svan dillerini anla-ması mümkün değildir...*"

Stokholm Üniversitesi öğretim üyelerinden *Joakim Enwall* da, Megrelce ile ilgili şu aktarmayı yapıyor:[33]

"... *Megrelce, bilim tarafından (Marr, Tsagareli, Kipşidze ve diğerleri) ispatlanmış bir dildir... Megrel köylüsü Megrelce konuşur ve bu dille yaşar... Madem ki, Megrel köylüsü daha iyi bir dili bilmiyor, Megrelceyi kullanmalıdır...*"

Kitapta, "... *Laz lisanının köreltilip Osmanlıcanın hakim kılınması...*"; "*padişah buyruğuyla Laz lisanı, devlet dairelerinde olduğu gibi aile arasında da kullanılması yasaklandı. Lazların her yerde ve aile arasında Türkçe konuşmaları zorunlu hale getirildi... Bunca ağır Osmanlı baskısı altında artık Laz ana dili ve kültürünü yaşatmak olanaksızdı*"; "... *Hopa'da Faik Efendi... Sultan Hamid döneminde bir Laz alfabesi vücuda getirilmesi için girişimde bulunmuş... yakalayıp zindana kapatmışlar... Ailesini başka illere sürmüşler, buldukları belgeleri ateşe vermişler...*" (s.67, 71) gibi tarihsel gerçeklere temas edilirken, Gürcistan SSC'de yaşayan Lazların 1920'lerden itibaren kültürel haklara sahip oldukları, Lazca anadil okullarının bulunduğu, dillerinde gazeteler, kitaplar çıktığı ve 1930'lu yılların sonlarında bu kültürel haklarının ellerinden alındığı, Lazca okullar direktörü *İskender 3'itaşi*'nin katledildiği gibi gerçeklere hiç temas edilmiyor. Günümüzde tüm canlılığıyla yaşayacak olan Laz edebiyatının neden engellendiği, bunun Gürcü-Laz kardeşliğine ne gibi bir zarar vereceği, kitabın ilgi alanında olmayan(!) konulardır.[34]

Kitabın hiç değinmediği konulardan bir tanesi de, Megrelceye karşı Sovyet periyodunda izlenen zalimane uygulamadır.[35]

1914'te, *St. Petersburg*'da *N. Marr* tarafından planlanan filoloji araştırma programının bir sonucu olarak, Megrelcenin zamanının en mükemmel Kafkas dili olarak tanımlandığı *Kipşidze*'nin *Grammatika Mingrel'skogo (İverskogo) Jazuka s xrestomateju i Slovorem* adlı kitap oldukça önemlidir.

1 Mart 1930'da, 1932'den itibaren Megrelce günlük olarak yayımlanacak olan *Kazakişi Gazeti* (Köylü'nün Gazetesi) yayın hayatına başladı. Bu gazete, hiç Gürcüce bilmeyen veya çok az Gürcüce bilen *Megrelya* köylüsüne yeni ideoloji ve sosyal gelişmeler hakkında bilgi vermek amacıyla yayına başladı.

Geçen yüzyılın sonlarında, iddia edildiği gibi bütün Megreller, Gürcüce bilmiş olsalardı, 1930'larda Parti Yerel Komitesi'nin yayın organı olan böyle bir gazeteye gerek kalmayacaktı. *Kazakişi Gazeti*, 1 Ocak 1936 tarihine kadar tamamı Megrelce olarak yayımlandı. Ancak bu tarihten sonra adı değiştirildi. *Komunari* oldu ve yarı-Megrelce, yarı-Gürcüce yayın hayatına devam etti. *Komunari*, 22 Temmuz 1938 tarihine kadar yayın hayatına devam etti. Bu tarihte *Komunari* adı da değiştirildi ve tamamen Gürcüce olarak yayımlanmaya başladı. *Mebrjoli* (Gürcüce Savaşçı) adını aldı.[36]

Kitap geçmişte Lazca ve Megrelcenin edebiyat dilleri olmalarının engellenmesine hiç değinmediği gibi, "... *Rusların ... hataları... Rus kesimindeki Lazistan halkına kendi öz lisanları Gürcüce ile tedrisat göstermek yerine ...onları... Rus lisanıyla okutmalarıydı...*"(63-64) diyerek Gürcü şovenizminin gerçek yüzünü açıkça ortaya çıkarıyor.

Laz Tehciri

Kitabın belirttiği gerçeklerden biri de, Lazların tarihsel olarak yaşadıkları coğrafyadan tehcir edilmiş olmalarıdır: "... *yerli Laz unsuru ise Anadolu'nun uzak semtlerinde sürülmeye başlandı...*"; "... *1810 yılında tüm Lazistan nüfusu 600.000'den fazla iken bunun 400.000'i yurtlarından uzaklaştırılmış, kalan 200.000'i halen eski yerlerinde yaşamaktadır...*" (s.55,69).

Kitabı Türkçe'ye çeviren kişi tarafından, Türkçe'ye kazandırılan "*Kazakistan'a Sürülen Lazlar*" başlıklı makalede anlatılan Laz tehciri ve nedenlerinden, kitapta nedense (!) hiç bahsedilmiyor.

Bakın, "*Kazakistan'a Sürülen Lazlar*" başlıklı makalede neler yazıyor:[37]

"... *1949 yılında, Doğu Gürcistan'da Meskhi Gürcülerinin başında patlayan bomba bu kez Batı Gürcistan'daki Laz halkının başında dolaşmaya başladı... Lazlar da beş yıl önce Meskhilerin çıkarıldıkları ölüm yolculuğuna çıkarıldılar. Meskhilerin uğratıldıkları jenoside uğratıldılar. Lazların cesetleri, Kazakistan Çölü'ndeki Meskhilerin kemikleri üzerine ilave edildi. Kazakistan ölüm yolu, insanlık dışı yaşam koşulları nedeniyle Laz nüfusunun yarısını kendine kurban etti. Menzile ancak yarısı ulaşabildi.*

Laz halkı, bugün yaşadıkları yörenin yerli etnik adıyla anılıyorlar. Kimisine Türk, kimisine Kazak, kimisine de Özbek adı yakıştırıldı. Toplam nüfusları da 20.000'e indirgendi....

Sürgüne gönderilen Laz ailelerinin çocukları 40 yıldan fazladır Rus, Kazak, Özbek okullarında okutuluyor. Artık bunların anadillerini unutmuş olmaları hayret edilecek işlerden olamaz...

Lazların sürgün nedeni, bugüne kadar anlaşılabilmiş değildir. Bunu kimin düşündüğü, kime ne kazandırdığı, Lazların suçlarının ne olduğu ortaya çıkmış değil...."

Kitap, yalnızca sıradan insanların aklını karıştırmakla, Laz dili ve kültürüne karşı olan soğuk savaş dönemi endeksli çevrelere iyi(!) bir malzeme olmakla kalmadı, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle konu sıkıntısı çeken ve etnik kültürlere birden ilgileri kabaran çevrelerin de başvuru kitabı haline gelerek, yanlışlıkları yazılı olarak aktarılır oldu. Ancak, *Ogni Dergisi*'nin 1993'de yayın hayatına başlaması, Lazlarla ilgili ciddi yayınların ka-

muoyunun bilgisine sunulması ve eskiden kapalı bir kutu olan Sovyetler Birliği'nin 15 cumhuriyetinde yaşayan halklarla ilgili olarak kendilerine resmi tarih empoze edilen Batılı bilim adamlarının önündeki engellerin kalkması, bu alanda bilimsel araştırma ve çalışmaların yolunu açmıştır. Bu gelişmeler, şüphesiz şovenist eğilimlerin kırılmasında önemli olmuştur.

Lazların Tarihi türü, demagojik propaganda içeren, soğuk savaş dönemi amaçlarına uygun olarak hazırlanmış böyle bir kitap yerine, 1920'lerde edebiyat dili haline getirilme süreci başlayan Lazca'yla ilgili, o dönemlerde yayımlanmış olan gazete, dergi ve kitapların tozlu arşiv raflarından indirilerek kamuoyuna kazandırılması, Lazca'nın neden edebiyat dili olma sürecinin engellendiği konularına değinen çalışmaların yapılması daha etkili olmaz mıydı?

NOTLAR

1 Kitabın ilk bölümü, **Çveneburi Kafkasolojl Dergisi**'nin 6-7. sayısında yayımlanmıştı (İstanbul, 1979).

2 Haşim Akman, Laz Enstitüsü Kuruluyor, **Aktüel**, sayı 66, 8-14 Ekim 1992.

3 **Cumhuriyet Kitap**, sayı 131.

4 Aktaran: Ümit Bayazoğlu, Sıkıcı Bir Laz Fıkrası, **EP (Ekonomi Politika)**, sayı 31, 27 Haziran - 4 Temmuz 1993.

Anlaşıldığı kadarıyla, bu bildiriyi kaleme alan(lar) kitabı hiç görmemişler.

5 Lazistan Safsatası, **Türkiye** Gazetesi, 2 Şubat 1993.

6 Hâle Soysü, **Kavimler Kapısı-1**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992; Cemil Gubaz, Karadeniz ve Kafkas Halkları, **Hedef**, sayı 26, İstanbul, Aralık 1993; **Tarihi Unutturulmuş Bir Halk: Lazlar-II, Özgür Karadeniz**, sayı 14, Trabzon, 1 Haziran 1995; Mihriban Artıklar, Fıkralar Halklara Karşı, **Özgür Yaşam**, İstanbul, 7-13 Ekim 1995; **İlyas Ilgaz**, Doğu Karadeniz'in En Eski Halkı Lazlar, **Yeni Karadeniz Güneşi**, sayı 1, İstanbul, Mart 1996.

Şüphesiz, yukarıdaki makaleleri yazanları kasıtlı davranmakla suçlamıyorum.

7 Necati Zincirkıran, Bir Bu Eksikti!.., **Bugün**, 2 Şubat 1993; Ali Sırtlı, **Karadeniz Fıkraları ve Doğu Karadeniz Tarihi**, Soner Yayım, İstanbul, 1993.

Bu şahıslar, en azından, Genelkurmay Basımevi tarafından (Ankara, 1966) yayımlanan, W.E.D. Allen ve Paul Muratoff'un **Kafkas Harekâtı, 1828-1921, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi** adlı kitabı okumuş olsalardı, Lazların hiçbir zaman "bölücü" olmadıklarını görecek ve talihsiz satırları kaleme almaya ihtiyaç hissetmeyeceklerdi. Lazların Osmanlı İmparatorluğu'na hayret verici bağlılıkları için bkz.: Wolfgang Feurstein, Bir Alman Gözüyle Lazlar, **Ogni Kültür Dergisi**, sayı 2, Ocak 1994.

8 Makalemde sıkça geçecek olan, "kitap", "kitabın", "kitabı" gibi ifadelerden **Lazların Tarihi** kitabı kastedilmektedir.

Lazca kelimelerde kullanılan (') kendisinden önce gelen harfi yumuşatmak amacıyla kullanılmıştır.

9 Gerg Amıcba, **Ortaçağ'da Abhazlar, Lazlar**, s.7, Mart Yayıncılık, İstanbul, 1993.

10 Fahrettın Çiloğlu, **Gürcülerin Tarihi**, s.37, Ant Yayınları, İstanbul, 1993.

11 F. Çiloğlu, a.g.k., s.34.

12 Bkz.: M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Lazlar, Çanarlar, VII. Türk Tarih Kongresi, 2. Seksiyon**, I. Cilt, Ankara, 1972.

13 Hayri Ersoy, Aysun Kamacı, **Çerkes Tarihi**, s.23, Tümzamanlar Yayıncı[illegible] İstanbul, 1992; F. Çiloğlu, a.g.k., s.35.

14 Mahmut Goloğlu, **Pontos**, s.108-111, Ankara, 1973.

15 Alexandre Toumarkine, **Les Lazes En Turquie (Repéres Chrorologiques)**, s.108, Les Editions ISIS, İstanbul, 1995.

16 V. Minorsky, **İslâm Ansiklopedisi** (Laz maddesi), cilt 7, s.25, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957.

17 F. Çiloğlu, a.g.k., s.79.

18 Hayri Hayrioğlu, Meskhet Ülkesi ve Meskhilerin Ulusal Kimliği, **Bizim İnegöl Gazetesi**, 10 Mart 1995; M.F. Kırzıoğlu, a.g.y.; Acaristan Özerk Cumhuriyeti, İznik Batum ve Havalisi Kültür Derneği, Yayın No.1, s.5-6

19 Peter Gold, Frank J. Gillis, Indiana University, Archives Of Traditional Music Folklore Institute, Bloomington, U.S.A.; H. Hayrıoğlu (çev.), Yüzyıl Önce Ç'anetı, **Ogni Kültür Dergisi**, sayı 1, Kasım 1993.

20 Acaristan Özerk Cumhuriyeti, s.6.

21 **İslâm Ansiklopedisi** (Gürcistan maddesi), 4, s.837-839, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964.

22 F. Çiloğlu, a.g.k., s.35.

23 H. Ersoy, A. Kamacı, a.g.k., s.78; Bkz.: M. Recai Özgün, **Lazlar**, Çivi yazısı Yayınları, Istanbul, 1996.

F. Çiloğlu, **Gürcülerin Tarihi** kitabında, Kartli (Gürcü) krallarının adlarını periyodlara göre verirken, onların çağdaşları olan Lazika krallarının adlarından neden hiç bahsetmiyor?

24 Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.276-277, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

25 George Hewitt, Çeçenler ve Komşuları, **Birikim**, sayı 78, Ekim 1995.

26 S. Yerasimos, a.g.k., s.277.

27 **Acarlstan Ö.C.**, Önsöz, s.V.

28 A.Ö.C., V-VI.

29 Hans Vogt, **Caucasian Languages, Collier's Encyclopedia**, cilt 5, s.578/a, MacMillan Educational Company, New York, 1985; T. Halasi-Kun, A.H. Kuipers, K.H. Menges, **Peoples and Languages of the Caucasus**, s.13-14, Mouton/Co., Printers, The Huge, The Hetherlans, 1959

30 F. Çiloğlu, a.g.k., s.15.

31 Ben Bir Megrelim, **Alaşara**, sayı 5-6, Ağustos-Eylül 1995.

32 F. Çiloğlu, Gürcüceye Giriş, **Çveneburi Kültürel Dergi**, sayı 7, İstanbul, Ocak 1994.

33 Joakim Enwall, Kazakışi Gazetı, **Alaşara**, sayı 9-10, Aralık 1995-Ocak 1996.

34 Mc'ıta Murun3xı; İskender 3 ıtası, **Lazuri Alboni** (Lazca Alfabe), Soxumi, 1935; ı.3'taşi, **Okitxuşeni Supara** (Lazca ders kitabı), Soxumi, 1937.

Bkz.: Ali İhsan Aksamaz, Türkiye'de Bir Kafkasya Dili: Lazca, **Alaşara** sayı 7-8, Ekim-Kasım 1995.

35 Bkz.: George Hewitt, Guney Kafkasya ve Megrel-Lazların Kültürel Hakları, **Birikim**, sayı 85, Mayıs 1996.

36 **"... Bilinmeyen bir gerçek ise; Türkiye ile karşılaştırıldığında, kendileri Türkiye'de azınlık olan Gürcüler, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, insanlık tarihinin bilinen dönemlerinden beri, Kolkhis** (Kolheti) **denilen yörede yerleşmiş olan Megrellere** kendi dillerini konuşma hakkı tanımamaktadır." W. Feurstein, Bir Alman Gözüyle Lazlar, **Ogni**, sayı 2, Ocak 1994; Bkz.: G. Hewitt, a.g.y.; Ronald Wixman, **Language Aspects of Ethnic Patterns Processes in the North Caucasus**, s.83, 130-131, **The Department of Geography**, the University of Chicago, Illiinois, 1980.

37 Ocak 1989'da Radio Liberty'de yayımlanan bu makale, H. Hayrioğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. (Bkz.: **Ogni**, sayı 1, Kasım 1993).